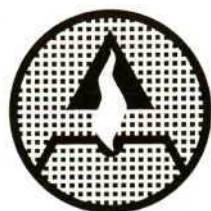

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 8

Filosoofia Eestis	Eduard Parhomenko
Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale?	Ivar Leimus
Peterburis ja Eestis aastatel 1917/1918	Andreas von Antropoff
Keel	Hermann Hesse
Metodoloogiline novell	Hermann Broch
Bioloogiline mitmekesisus ja biosüsteematika	Urmas Kõljalg
Milleks meile bioloogiline mitmekesisus?	Urmas Tartes
Afganistan ja afgaanid	Ott Kurs
Katarid	Malcolm Lambert
Genoom	Matt Ridley

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia }
naturalia } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2300

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 8 (161)

- Filosoofia Eestis: Üks metaentsüklopeediline esitus
Eduard Parhomenko 1579
- Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale?
Ivar Leimus 1588
- Elamusi Peterburis ja Eestis aastatel 1917/1918:
Päeviku põhjal
Andreas von Antropoff . . 1606
Tõlkinud Helle Lunge
- Keel
Hermann Hesse 1658
Tõlkinud Ain Kaalep
- Metodoloogiline novell
Hermann Broch 1664
Tõlkinud Krista Räni
- Kas bioloogiline mitmekesisus vajab biosüsteematikat?:
Kirjatükk Eesti Rahvusliku Loodusmuuseumi vajalikkusest
Urmas Kõljalg 1681
- Milleks meile bioloogiline mitmekesisus?
Urmas Tartes 1690
- Afganistan ja afgaanid
Ott Kurs 1699

Katarid. II

Malcolm Lambert 1712

Tõlkinud Riita-Ilona Märka

Arvustus: Romaan Eesti riigi idee idanemisest. Lehte Hain-
salu. *Kellakuuljad: Ahelromaan*. Tallinn: Eesti Raamat,
2001. 488 lk.

Oskar Kruus 1750

Abstracts

. 1756

Genoom: Ühe liigi autobiograafia
kahekümne kolmes peatükis. V

Matt Ridley 1767

Tõlkinud Kalle Hein

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1605, 1657, 1680, 1698, 1749: Ilmar Kruusamäe
illustratsioonid.

FILOSOOFIA EESTIS

Üks metaentsüklopeediline esitus

Eduard Parhomenko

Filosoofia jõudis Eestisse skolastilise filosoofia kujul kristliku teoloogia koostisosana vägivaldse ristiusustamise tulemusel. Aastal 1268 saadeti Tallinna dominiiklaste kloostris munk Mauritius (arvat. 1243–1323) Kölni ülikooli, kus ta õppis Albertus Magnuse juures ja lõpetas 1270. a doktoristuudiumi Pariisi ülikoolis. Pärast seda oli ta Tallinnas kloostrikooli lektor.

*

Filosoofia õpetamisel *Academia Gustaviana's* (1632–1656) arvestati filosoofia kohta üldises teadmiste süsteemis: aine oli suuaresti allutatud teoloogiale ja hõlmas ka teadmisi, mida hiljem hakati käsitlema eriteaduste raames. Filosoofiateaduskonna ained jagunesid pärisfilosoofilisteks (metafüüsika, loogika, retoorika ja moraalifilosoofia) ning natuurfilosoofiaks, mis hõlmas kõiki loodusteadusi. Pärisfilosoofiliste ainete õpetamiseks oli loogika ja eetika professor, mida täitsid Michael Savonius (Tartus 1632–1650) ja Petrus Lidenius (1651–1656). Ülikooli põhikiri kohustas õppetöös järgima prantsuse humanisti Petrus Ramuse aristotelismi- ja teoloogiavastast filosoofiakäsitust, mida toetas ülikooli kantsler Johan Skytte, kelle vaadetega oli kooskõlas ka Paracelsuse vaimus arendatud natuurfilosoofia, mille järgijaid tegutses Tartus (nt meditsiiniprofessor Johannes Raicus, jurist Heinrich Hein, filoloog Johann Georg Gezelius). Oli alalhoidlikumaid õppejõude (nt teoloog Andreas Virginus), kes eelistasid aristotelismi, mis Savoniuse lahkumise järel taastas oma mõju.

Academia Gustavo-Carolina (1690–1710) ajal sai ülikoolis valitsevaks René Descartes'i ratsionalism, mis aga metafüüsika õpetamisel liitus hilisskolastilise aristotelismiga. Avati teoreetilise ja praktilise filosoofia professuurid. Silmapaistvaim oli 1690–1692 teoreetilise filosoofia ja 1692–1700 praktilise filosoofia professoriks olnud Gabriel Sjöbergh, kes avaldas 1692 õpiku *Metaphysica contracta*.

*

18. sajandi lõpul algas haritud baltisakslaste ringkondades (nt Tallinna gümnaasiumi rektor E. A. W. Hörschelmann) Immanuel Kanti filosoofia omaks võtmine. See süvenes 1802. a taasavatud Tartu ülikoolis, kus mitmed mõjukad professorid (J. K. S. Morgenstern, G. F. Parrot jt) pooldasid Kanti õpetust. Pikka aega (1802–1839) oli ülikooli teoreetilise ja praktilise filosoofia professoriks Kanti õpilane ning tema loogikaloengute kompendiumi koostaja ja väljaandja (1800) Gottlob Benjamin Jäsche. F. H. Jacobi religioonifilosoofia mõjul teisesenes Jäsche kantiaanlus panteismi kriitikaks ja seetõttu ühtlasi Fichte, Schellingi ja Hegeli kriitiliselt tõrjuvaks retseptiooniks (*Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen*, 3 kd, 1826–1832). Schellingi natuurfilosoofia levis aga meditsiiniprofessor K. F. Burdachi vahendusel. Ludwig Strümpell (TÜ professor 1845–1870), kes oli J. F. Herbariti õpilasena Kanti-järgse spekulatiivse idealismi arvustaja, pööras palju tähelepanu psühholoogiale ja pedagoogikale.

Tartu Ülikoolis tegutsenud õppejõududest oli filosoofina algupäraseim Gustav Teichmüller (TÜ professor 1871–1888), kes Leibnizist lähtudes arendas metafüüsilist suunda, mis on tuntud kristliku personalismi nime all. Ta tõrjus ühtaegu nii darvinismi kui ka positivismi ning rajas teed mõisteajaloolistele uuringutele (*Neue Studien zur Geschichte der Begriffe*, 3 kd, 1876–1879; *Die wirkliche und die scheinbare Welt*, 1882). Tema algatatud mõtetsuunda (nn kriitilist personalismi) edendas professorina (1889–1918) lätlane Jakob Ohse (Jäkabs Osis, 1860–1920). Väljaspool akadeemilisi ringkondi tegutses Hermann von Keyserling (1880–1946), kes saavutas üle-euroopalise tuntuse oma kultuurifilosoofiaga, mida iseloomustab püüe mõtestada õhtumaise inimese ole-

mist selle avanemises võõrastele (ida-) kultuuridele (*Das Reise-tagebuch eines Philosophen*, 1919).

*

Eestlaste rahvuskultuuri seisukohalt tähenduslik kokkupuude filosoofiaga osutus võimalikuks alles 19. sajandil. See seondus oma haritlaskonna kujunemisega ja katsetega filosoofilisi mõisteid eesti keeli sõnastada, kuid piirdus siiski üldise haritustaotlusega ja väljendus peamiselt rahvalgustuse ja publitsistika vormis. Eestlaseks olemise mõtestamisel olid käepärasemad luule, kujutav kunst ja kujunevad rahvusteadused. Laiemalt tunti Kanti mõtteid populaarses esituses. Maailmavaateliselt olid eesti haritlaste hulgas tähenduslikud Nietzsche, Marx ja Darwin. Nietzsche teosed mõjutasid eriti nooreestlaste esteetilisi tõekspidamisi (F. Tuglas, G. Suits, B. Linde). Nooreestlased jõudsid äratundmisele, et rahvusliku emantsipatsiooni üheks alustingimuseks on "filosoofilise kultuuri istutamine" (P. Ruubel).

*

Eesti rahvusliku ülikooli esimeseks filosoofiaprofessoriks valitud eestlasest kutseline psühholoog Aleksander Kaelas (1880–1920) suri enne ametisse astumist. Aastatel 1921–1927 oli TÜ filosoofia professoriks Saksamaalt pärit Walther Schmied-Kowarzik (1885–1958), kes oli elufilosoofia pooldaja ja püüdis Dilthey'ist lähtuvalt rajada deskriptiivset filosoofilist psühholoogiat (*Diltheys und Sprangers verstehende Psychologie*, 1927). Alates 1928. a oli filosoofia erakorraliseks (aastast 1940 korraliseks) professoriks Konstantin Ramul (1879–1975), kes teadlasena tegeles eksperimentaalpsühholoogiaga. Filosoofiat õpetas eradotsendina veel baltisakslane Walther Freymann (1883–1960), kes klassikalise filoloogina huvitus peamiselt antiikfilosoofiast (*Platons Suchen nach der Grundlegung aller Philosophie*, 1930) ja kelle teosed olid kasutusel ka kooliõpikutena (*Tunnetusteooria põhiprobleemid*, 1924; *Loogika*, 1936).

1927. aastast õpetas TÜ-s Alfred Koort (1901–1956; 1939–1940 filosoofia erakorraline professor), kes oli esimene eestlasest kutseline filosoof, Dilthey'ist lähtuva elufilosoofia pooldaja

(*Beiträge zur Logik des Typusbegriffs*, 1936–1938; *Sissejuhatu filosoofiassa*, 1938; *Kaasaegset filosoofiat I*, 1938). Teoloog Eduard Tennmann (1878–1936) järgis personalistlikku traditsiooni (*G. Teichmüllers Philosophie des Christentums*, 1931). Orientalist Lazar Gulkowitsch (1899–1941) avaldas käsitlusi juudi traditsioonilisest filosoofiast ja keelefilosoofiast (*Zur Grundlegung einer Begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft*, 1937). Filosoofia alal kaitsti relevantse probleemiseadega magistritööd: nt Rudolf Kulpa (1906–1997) *Oleva probleem Gustav Teichmülleril* (1934) ja Leo Anvelt (1908–1983) *Jumala mõiste Spinoza õpetuses* (1936), Anveldi sulest ilmus aastal 1938. a ka ülevaatlik käsitlus Aristotelesest. Aastatel 1922–1940 tegutses Akadeemiline Filosoofia Selts, pahempoolsuse propageerimisega tegeles Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts (1922–1924). Filosoofia alustekstidest jõuti eesti keelde vahendada F. Nietzsche *Vastkristlane* (1919), *Nõnda kõneles Zarathustra* (tlk J. Palla, 1932) ja R. Descartes'i *Arutlus meetodist* (tlk R. Kulpa, 1936).

*

Nõukogude okupatsiooni ajal oli filosoofia (nn marksistlik-leninlik filosoofia, mille kompendiumiks oli 1950. aastate keskpaigani *ÜK(b)P ajaloo lühikursuse IV peatükk*) õpetamine muudetud kommunistliku ideoloogia indoktrineerimise vahendiks. Marksismi-leninismi filosoofia (dialektiline ja ajalooline materialism) kehtestati kõigis kõrgkoolides kõigil erialadel kohustuslikult õpitava aina (TÜ-s kestis see aastani 1990). Filosoofiat erialana (v.a filosoofia aspirantuur TÜ-s) Eestis ei õpetatud.

Teatav iseseisvus uurimistöös mõnes valdkonnas sai võimalikuks alles 1960. aastatel. Hakkas kujunema uurimis- ja retseptisioonisuundade mitmekesisus, mis nii publikatsioonides kui ka õpetamistegevuses jäi kammitsetuks ametlikult sallitud seisukohtadest. Nõukogude marksismi raames publitseerisid Mihhail Makarov (sünd. 1922), Rem Blum (1925–1989), Jaan Rebane (1924–1993) jt. Marksistlikku esteetikakäsitlust avardasid oluliselt Leonid Stolovitši (sünd. 1929) tööd. Nõukogude marksistliku ajaloofilosoofia ja angloameerika analüütilise ajaloofilosoofia vahel liikusid Eero Loone (sünd. 1935) (ühiskondlik-majanduslike

formatsioonide teooria) ja Andrus Park (aastani 1991 Pork; 1949–1994) (ajalooline seletus).

Teaduse metodoloogia ja teadusfilosoofia vallas töötasid Tõnis Loit (sünd. 1929), Lembit Valt (sünd. 1934), Rein Vihalemm (sünd. 1938) (keemiafilosoofia), Ülo Kaevats (sünd. 1947), Toomas Sutt (1938–1994) (keskkonna- ja bioloogiafilosoofia) jt. Rein Ruutsoo (sünd. 1947) tegeles eesti filosoofilise mõtte ajaloo uurimisega (väitekiri A. Koortist, 1978), haridusfilosoofiat ja selle ajalugu käsitles Viktor Sieben (sünd. 1949). Õigusteaduse filosoofiale ja angloameerika õigusfilosoofia ajaloole keskendus Igor Gräzin (sünd. 1952). 1970. aastaist siirdus Ülo Matjus (sünd. 1942) fenomenoloogilisest esteetikast ja Tõnu Luik (sünd. 1941) Hegeli spekulatiivsest vaimufilosoofiast Martin Heideggeri olemisajaloolisse mõtlemisse. Tõnu Luige filosoofia ajaloo loengud TÜ humanitaarerialade üliõpilastele hoidsid lahti teistlaadse mõtlemise võimalust.

Ideoloogilise konformsuse taustal omandas TÜ sõjaeelse usu-teaduskonna traditsioonist võrsuva Uku Masingu (1909–1985) religioonimõtlemine laiemalt eestikeelset filosoofilist kultuuri kujundava tähenduse. Tema vaateid iseloomustab tõrjuv hoiak indogermaani metafüüsilise traditsiooni suhtes ning avatus euroopavälistele õpetustele (nt loengud *Budismist* 1960. aastate algul, ilmunud 1995). Käsikirjaliselt levisid ka teoloog Elmar Salumaa (1908–1996) õhtumaise filosoofia ajaloo loengud (ilmunud alates 1992). Alternatiive pakkus Linnart Mälli (sünd. 1938) tegevus Ida mõttetraditsiooni tutvustamisel, selle alustekstide tõlkimisel (*Dhammapada*, 1977; *Daodejing*, 1979 jt).

*

Välismaal tegutsenud eestlastest on olnud edukaim õigusfilosoof Ilmar Tammelo (1917–1982) (*Zur Philosophie des Überlebens*, 1974; *Theorie der Gerechtigkeit*, 1977). Filosoofia õppejõududena on tegutsenud veel Vootele Vaska (sünd. 1930) (fenomenoloogia), Jüri Palviste *alias* Georg Kerner (sünd. 1927) (eetika) ja Toomas Karmo (sünd. 1953) (filosoofiline loogika).

Ideoloogiliste piirangute taandumine 1980. aastate lõpul ja Eesti taasiseseisvumine löid eeldused filosoofilise retseptiooni, tõlke- ja uurimistegevuse elavnemiseks ja mitmekesistumiseks. See väljendub nii akadeemilises uurimistöös kui ka akadeemiliste institutsioonide välises tegelemises filosoofia ja sellega piirnevate aladega. Filosoofia töötab justkui kujuneda eesti kultuuri pärisosaks.

Eesti Humanitaarinstituudi asutamine (1988; filosoofia õppe- tooli rajamiseni jõuti 1992; aastast 2001 juhatab seda Kaupo Känd (sünd. 1970)) avardas filosoofia õppimise võimalusi. Aastal 1993 asutati TÜ-s filosoofia osakond ja hakati õpetama filosoofiat erialana. Tegutsevad filosoofia ajaloo (Ülo Matjus), praktilise filosoofia (Eero Loone, aastast 2000 Margit Sutrop (sünd. 1963)) ja teadusfilosoofia (Rein Vihalemm) õppetool. Filosoofia osakond asutati ka TPÜ-s, kus aastast 1997 tegutsevad eetika ja religioonifilosoofia (Mart Raukas (sünd. 1960)) ning teadusfilosoofia õppetool (Lembit Valt, 1997–2000 Peeter Mürsepp (sünd. 1961), aastast 2001 Enn Kasak (sünd. 1954)). TTÜ-s rajati 1992. a humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituudi raames filosoofia õppetool (Peeter Laido (1944–1999), aastast 1999 Ülo Kaevats).

Kõige mõjukamateks suundadeks on tõusnud analüütiline filosoofia, fenomenoloogia ja teadusfilosoofia. Analüütilise filosoofia laadis on põhilisteks uurimisvaldkondadeks keelefilosoofia (Margo Laasberg (1970–1998), Jaan Kangilaski (sünd. 1970) jt), vaimufilosoofia (*philosophy of mind*) (Jaan Kivistik (sünd. 1957), Tiiu Hallap (sünd. 1960), Bruno Mölder (sünd. 1975) jt), analüütilise kallakuga praktiline filosoofia (Eero Loone (analüütiline marksism), Marek Järvik (sünd. 1977) jt), analüütiline esteetika (Marek Volt (sünd. 1973)), meditsiinieetika (Valdar Parve (sünd. 1948)). Analüütilise filosoofia kinnistumist Eestis suunas Madis Kõivu (sünd. 1929) 1991. a algatatud analüütilise filosoofia seminar. Filosoofilisel ainekul põhinevates mõteteostes liigub Madis Kõiv eksistentsiaalsetest vaevustest aetuna kontroversis traditsioonilise metafüüsikaga (*Was ist des Esten Philosophie*, 1999/2000). TÜ Eetikakeskuse algatanud (2000) Margit Sutrop viljeleb moraalifilosoofiat, analüütilist ja fenomenoloogilist esteetikat. Analüütilise keele- ja religioonifilosoofi Mart

Raukase eestvedamisel on loodud Mauritiuse Instituut (asutatud 1994 kui *Academia Catholica*).

Fenomenoloogias on põhilisteks uurimisvaldkondadeks mõtlemise, keele ja kunsti ajaloolisus ning olemisajalooline lähene mine vanakreeka ja saksa klassikalisele filosoofiale (Ülo Matjus, Tõnu Luik, Vilja Kiisler (sünd. 1970), Inta Soms (sünd. 1958) jt). Filosoofilist hermeneutikat edendab Andrus Tool (sünd. 1960). 1998 asutati fenomenoloogia keskus.

Teadusfilosoofias tegeldakse teaduse metodoloogiaga (Rein Vihalemm, Jüri Eintalu (sünd. 1962) jt), teadusliku teadmise sotsioloogia filosoofiliste probleemidega (Endla Lõhkivi (sünd. 1962)), katastroofiteooriaga (Peeter Mürsepp (sünd. 1961)), sünergeetikaga (Leo Näpinen (sünd. 1948)), füüsikafilosoofiaga (Piret Kuusk (sünd. 1947), Veiko Palge (sünd. 1971) jt).

Historismi ja ajalooteaduse filosoofilisi probleeme uurib Mart Kivimäe (sünd. 1951). Õigusfilosoofia ajalooa tegeleb Marju Luts (sünd. 1966), poliitilise mõtte ajalooa Jüri Lipping (sünd. 1970) ja Rainer Kattel (sünd. 1974). On käivitunud sihipärane Lääne filosoofia ajaloo uurimine (Marju Lepajõe (sünd. 1962), Tõnu Viik (sünd. 1968), Roomet Jakapi (sünd. 1973), Kaupo Känd, Triin Kallas (sünd. 1972) jt). Avalikkuse tähelepanu on pälvinud poststrukturealism ja postmodernismi retseptisioon kirjanduskriitikas ja publitsistikas (Hasso Krull (sünd. 1964), Märt Väljataga (sünd. 1965) jt).

1990. aastate üheks oluliseks saavutuseks võib pidada filosoofiliste alustekstide tõlkimist. Sihipäraselt on selles suunas tegutsenud ajakiri *Akadeemia* (taasasutatud 1989) ja Avatud Eesti Fondi juures käivitatud *Avatud Eesti Raamatu* sari (alates 1995). Tõlketegevuses osaleb peale filosoofide (Tiiu Hallap, Jaan Kangilaski, Andres Luure (sünd. 1959), Ülo Matjus, Andrus Tool, Anto Unt (sünd. 1955) jt) klassikalisi filolooge (Jaan Unt (sünd. 1947), Marju Lepajõe, Anne Lill (sünd. 1946) jt) ja orientalistide (Haljand Udam (sünd. 1936), Märt Läänemets (sünd. 1962), Andres Herkel (sünd. 1962) jt). 1995. a algatati *Eesti mõtteloo* raamatu-sari, et ulatuslikult (taas) avaldada eesti algupärasest mõtet rahva-valgustuslikust ja maailmavaatelisest publitsistikast filosoofiliste traktaatideni.

Käesolev aastakümme, selle algus justkui laseb aimata, et eesti kultuurile seni, ka veel 1990. aastail pea ainuvaldavalt ise-

loomuliku rahvavalgustusliku, maailmavaateliselt publitsistliku, nooreestilikult esteetilis-impressionistliku lähenemise, s.o sekundaarse ehk marginaliseeriva käsitluslaadi kõrvale on otsustavalt tulemas filosoofia-mõistmine, mis oma tuumas on ainiti kantud *filosoofiast* (ainuomases aluspõhjatuses) ja võrsub suveräänselt selle *traditsioonide sügavusest*.

SAATEKS

See *metaentsüklopeediline* esitus on algselt *Eesti Entsüklopeedia* tarvis koostatud täiendatud ja seega nihestatud versioon.¹ See ehk seletab laadi ja stiili. Nii ei saa ega tahagi antud käsitlus olla “amendav” ega “objektiivne”, kuigi taotleb omal moel tasakaalustatust, rõhutades 90. aastatel filosoofias esilekerkiva põlvkonna osa. Arvan, et selleks on kaalukaid põhjusi. Nimelt sel ajal käivitub siinmaal enneolematu filosoofia elavnemine ja avardamine, mis on kantud noore põlvkonna otsingust ja algatusest — filosoofilisest palangust, elu hinnaga mõnel puhul. See peaks seletama, miks ei saa just siin piirduda selleks ajaks ametifilosoofidena etableerunud ja akadeemilistes struktuurides juhtpositsiooni saavutanud isikute nimetamisega. See moonutaks asjade käiku tervikuna.

Tõsi on, et Eestis alates 90. aastaist filosoofias toimuv ei ole ehk (veel) ühele entsüklopeediale kohase (väärilise) lähenemiseviisi ja esituslaadiga tähele pandav ega haaratav — ent kas poleks see ühe *eesti* entsüklopeedia ülesanne seda (ka entsüklopeedilisest väärkusest hoolimata) ikkagi söandada, sündiva erakordsust silmas pidades. Tuleks endale selgelt aru anda, et filosoofia Eestis 90. aastatel just oma loovas ja rajavas tuumas ei ole mõõdetav ega

¹ Siin ilmuva versiooni koostas avaldamiseks almanahhis, mis oli kavandatud jätkuna Tartu ülikooli filosoofia osakonna üliõpilaste algatatud ja Valgemetsas 13. ja 14. mail 2000 suurepäraselt läbiviidud konverentsile “Millest kõneldakse siis, kui kõneldakse EESTI FILOSOOFIAST?”. Paraku aga takerdus almanahhi väljaandmine nii läbi paistmatu asjaajamise kui ka sisuliste lahkkelide taha. Kas kogumik üldse ilmub ning kui, siis mis kujul, on ebaselge.

Ent küsimus jääb, kas almanahhiga seoses lahvatanud riid on nüüd märk, et see ASI, mille pärast üldse võidelda tasuks, on olemas, tulemas, või tegemist on paljalt pretensioonika kära, suisa sõgedusega.

tabatav etableerunud ja institutsionaliseerunud teadmisharu mõõdupuuga ega ole seetõttu käsitledav nagu normaalteadus, nt eesti ajalooteadus, eesti kirjandusteadus, psühholoogia — loodusteadustest rääkimata. Suruda peale intstitutsionaliseerunud teaduse raame muuhulgas aga tähendaks esitada alates 90. aastatest Eesti(s) filosoofias looduvat *mõne* varasematel aastakümnetel etableerunud või praegu filosoofiat instrumentaliseeriva isiku pelgast eneseõigustuse- ja võimuhuvist lähtuvalt.

Olgu siinkohal Haljand Udami isikus tänatud Eesti Entsüklopeediakirjastuse toimetuse, et andis ettekäände kirjutamiseks. Saagu esile tõstetud tema kui toimetaja panus käesoleva kirjutise nii mõnegi lõigu kujunemisesse. Eraldi tahaks aga ära märkida retsensente-tensoreid Mart Raukast ja Eero Loonet, kelle õiendused on ka käesolevasse teisendisse jätnud märkamatuks oma kustumatud jäljed.

2001/juuni 2002

Kirjandus

- Loone, Eero 1993. Eesti filosoofia Ida ja Lääne piiril. — *Studia Philosophica* I (37). Tartu
- Matus, Ülo 1999. Filosoofia Välis-Eestis. — *IV Välis-Eesti kongress*. Ettekannete Kokkuvõtted. Tallinn
- Parhomenko, Eduard 1997. Über die Möglichkeit der Phänomenologie in Estland. — *Journal Phänomenologie*, Bd. 8, Wien
- Parhomenko, Eduard 2000. Filosoofia kasutusest. — *Vikerkaar*, nr 10
- Ruutsoo, Rein 1978. Filosoofia, kultuur, ajalugu. — *Looming*, nr 3
- Ruutsoo, Rein 2001. Filosoofiakirjandus Eesti keeles ja filosoofiline kultuur aastail 1918–1940. — *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu
- Vihalem, Rein 1994. Teadusfilosoofia staatusest nüüdisajal ning selle eripärast ja perspektiividest Eestis. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg* IX. Tallinn

EDUARD PARHOMENKO (sünd. 1966) on õppinud ajalugu Tartu ülikoolis ning filosoofiat Tartu, Bochumi ja Wuppertali ülikoolis. Filosoofiamaister (TÜ, 1992). 1991–1996 toimetanud ajakirjas *Akadeemia* filosoofiat ja teoloogiat. Õpetanud filosoofiat Tartu ülikoolis, peamiselt tegelnud Kanti ja saksa idealismiga ning fenomenoloogiaga, eriti Heideggeri mõtlemisega.

MILLAL JA KUST TULI SAKSA KAUPMEES LIIVIMAALE?

Ivar Leimus

Saksa kaupmehe tulek Ojamaale ja Liivimaale 12. sajandi teisel poolel märgib Läänemere idaosa euroopastamise algust. Uurijad on ühel meelel, et selle põhieeldusteks olid Lübecki linna taasasutamine 1159. aastal ning varsti pärast seda, tõenäoliselt 1161. aastal Saksi hertsogi Heinrich Lõvi antud ürik, millega lahendati tüli gooti ja saksa kaupmeeste vahel ning kehtestati mõlemale osapoolle teise territooriumil võrdsed õigused. Sealtpaale algas saksa kaupmeeste suurem tung läänest itta. Millal aga nende hulk Läänemere idaosas ületas n-ö kriitilise massi, mis ajast võib kõnelda nende mõjust sinisele majandusele ning poliitilistele sündmustele, on seni vaieldav. Osa uurijaid on seisukohal, et see toimus juba 12. sajandi viimastel aastakümnetel, teised arvavad, et enne 13. sajandit on sellest rääkida vara.¹ Omaette küsimus on, kust olid saksa kaupmehed pärit. Jällegi kõneldakse üldiselt Saksimaast ja Vestfaalist, kuid täpsemalt nende päritolu identifitseerida on allikate puudusel raske. Pole teada, kas vestfaallased saabusid Liivimaale otse oma kodupaigast või eelnes sellele pikem asumine Lübeckis. Puudub ühtne seisukoht ka selle kohta, millal hakkasid vestfaallased teiste saksa kaupmeeste seas domineerima, kas idaeekspansiooni algusest peale või alles 13. sajandi jooksul.²

Probleemi uurimist raskendab asjaolu, et seda perioodi valgustavaid kirjalikke allikaid ei ole kuigi palju, nad on publitseeritud

¹Uusim selleteemaline käsitlus: Kattinger 1999.

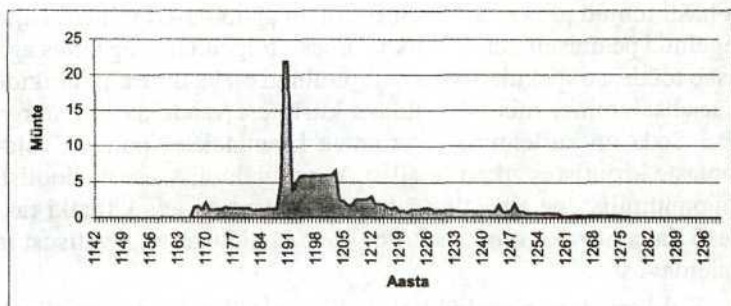
²Saksa sisserändajate, eriti kaupmeeskonna päritolu kohta vt Mühlen 1937; eriti 48–57; Arbusow 1939; Rörig 1933; eriti 35–40; Riering 1955; Benninghoven 1961: 105–107; Hucker 1993.

ja hästi tuntud juba ammu.³ Seetõttu on ajaloolased viimasel ajal tegelnud peamiselt nende allikate uuesti tõlgendamisega, mis aga lisab töödesse spekulatiivsust. Teretulnud oleks uute allikaliiikide kaasahaaramine, mis võimaldaks küsimusi vaadelda uue nurga alt. Seda on ka tehtud. Üha enam kasutatakse “puhaste” ajaloolaste kirjutistes arheoloogilist, kunstiajaloolist, asustusloolist, toponüümilist jne ainet. Kõik need allikad on aga küllatki raskesti dateeritavad, mis omakorda toob järeldustesse suvalisust ja vaieldavust.

Kuid on olemas veel üks allikaliik, mis ülalnimetatuid erineb just oma täpsuselt. Pean silmas münte, mis enamasti annavad üsna täpset informatsiooni nii valmistusaja kui päritolu kohta. Teadupärast on Läänemere maad, nende hulgas eriti Ojamaa, aga ka Eesti, erakordselt rikkad 9.–11. sajandi mündileidude poolest. Eriti 11. sajandi teise poole aaretes domineerivad Saksa denaarid, moodustades üle 90% raha koguhulgast. Kuid siis katkes rahvusvaheline lääne ja ida vaheline hõbedavool, põhjuseks arvatavasti muutused nii rahvusvahelise kui ka sisemajanduse struktuuris. Mõningal määral saabus Saksamaalt mündihõbedat Ojamaale ja Eestis veel 12. sajandi esimesel veerandil ning pisut ka teisel veerandil (Hatz 2001; Molvõgin 1993). Lisaks näib olevat eestlastel olnud otsesidemeid Inglismaaga (Molvõgin 1990). Seejärel lakkas rahvusvaheline mündivool ka siia. Ojamaal hakati lööma oma raha, Eestis võeti kasutusele vanad reservid.

Kuid 12. sajandi viimasel kolmandikul ja 13. sajandi alguses ilmub siinsetesse aaretesse jälle uusi münte, mida on välja kaevatud ka arheoloogilistest muististest — kalmetest, asulatest, linnustelt (Molvõgin 1978, 1985, 2001). See annab taas võimaluse kaasata perioodi uurimisse ka numismaatilisi allikaid. Kahjuks ei saa meid huvitavate küsimuste uurimisel kasutada Ojamaa leiude, sest sellel ajal kehtis saarel rahavahetussundus, mille tulemusena sealsed mündiaarded koosnevad peaaegu ainult kohalikest

³Eelkõige kuulus Artlenburgi ürik 1161. (1163.?) a, leping Novgorodiga 1191. ja Smolenskiga 1229. a, samuti Henriku Liivimaa kroonika. Seetõttu põhinevad Liivimaa-sõitjate päritolu käsitlevad kirjutised peamiselt 13. sajandi lõpu ja 14. sajandi allikatel; varasemast perioodist pole teada peaaegu mitte midagi.

Joonis 1. Saksa mündid Liivimaa leidudes 12. sajandi keskelt 13. sajandi lõpuni.

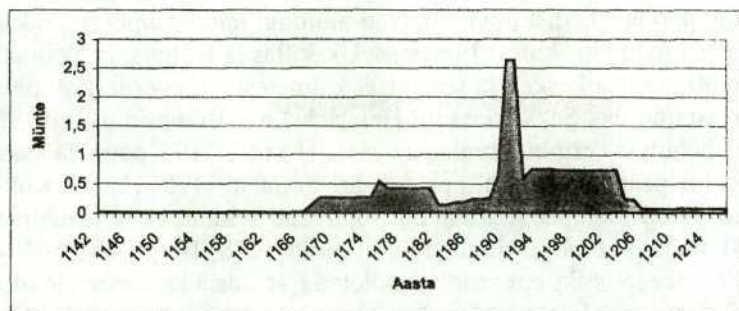
vermingutest (Jonsson 1994: 129). Vihjet sellele sisaldab ka 1161. a Artlenburgi ürik, mille järgi trahv tapmise eest tuli tasuda selle maa rahas, kus kuritegu toime pandi (*40 marcis monete illius provincie, in qua nefas perpetratum est*; HUB I, 115). Järelikult kui sakslane lõi Ojamaal kellegi maha, ükskõik kas mõne kohaliku mehe või oma rahvuskaaslase, pidi ta trahvisumma maksma Ojamaa rahas. Kui aga Saksa münste ei aktsepteeritud saarel trahvirahana, siis nähtavasti ei kõlvanud need ka muis valdkonnis.

Niisiis jäävad järele mündileiud Eesti ja Läti territooriumil.⁴ Siin domineerivad Ojamaa ja Saksa mündid. Seejuures on Eestis ülekaalus aarded, millele lisanduvad vähesed kalmetes avastatud denaarid, kuna Lätis pole 12. sajandi lõpust teada ühtki aaret (varaseima sealse aarde *terminus post quem* on u 1225), seevastu aga arvukalt münste kalmetest, linnustest ja kirikutest. Jätame siinkohal kõrvale Ojamaa vermingud ja vaatame Saksa mündide ajalist jaotust (täpsemalt määratavaid 266 eks.) kõnealustes leidudes.

Diagrammist (vt joonis 1) ilmneb selgesti, et Saksa rahad hakkavad Liivimaal jälle levima alles 12. sajandi viimasel kolmandikul, kusjuures 1190. aasta paiku on täheldatav nende arvukuse järsk tõus.⁵ Järgneb lauge langus ja alates 1220. aastatest küllatki

⁴Kasutan edaspidi selle ala kohta mõneti ebatäpset, kuid see-eest üldmõistetavat terminit Liivimaa.

⁵Vt ka Molvõgin 2001: 182.

Joonis 2. Saksa mündid Lätis leidudes 12. sajandi lõpul.

stabiilne madalseis, mis kestab 13. sajandi viimase kolmandikuni. Siinjuures tuleb aga arvestada üht kõrvaltegurit. Nimelt pole tolleaegsete Saksa müntide veremisaeg päris täpselt määratletav, sest neil puuduvad aastaarvud. Ainult mõni müntitüüp on dateeritud kitsamate raamidega kui sellel kujutatud võimukandja valitsusaastad. Nii on näiteks Münsteri piiskopi Hermann II (1173–1203) ja Kölni peapiiskopi Philippi (1167–1191) 5. tüüpi denaaridega, mis eeldatavasti kuuluvad aastasse vastavalt 1189–1203 ja 1190–1191 (Ilisch 1994: 64; Hävernack 1935: 129). Õnneks ongi just neid münte vaadeldavate leidude hulgas kõige rohkem, mis viib diagrammikõvera järsule tõusule märgitud aastail. Samal ajal on peapiiskop Philippi teiste rahapajade (siin tuleb esmajoones kõne alla Soest) mündid dateeritud laiemalt — tema valitsemisaastatega. Eriti vanemas kirjanduses piirduakse aga sellega ka Kölni enda müntide puhul, millest tulenebki müntivoolu näiline algus diagrammil 1167. a (vt joonis 1). Kuid näiteks Eesti leidudes pole kindlalt teada ühtki peapiiskop Philippi varasemat tüüpi Kölni münti. Seega võib arvata, et ka teised peapiiskop Philippi Eestis leitud mündid pole vermitud oluliselt varem kui Kölni 5. tüüp, s.o mitte palju enne 1190. aastat. Niisiis näitab numismaatiline aines küllatki suure tõenäosusega, et vähemalt Eestisse ei jõudnud Saksa mündid enne 1190. aastaid.

Ehk on lugu teisiti Lätis, liivlaste asualal, kuhu piiskop Meinhard saabus teadupärast koos kaupmeestega juba 1180. aastate

algupoolel? Erilist huvi pakuvad muidugi leiud esimestest sakslaste rajatud kirikutest-linnustest Ükskülas ja Holmis, mis ehitati 1180. aastate keskel, ja sealsetest kalmetest. Tõepoolest on neis avastatud üks Saksi hertsogi Heinrich Lõvi Braunschweigis või Lüneburgis vermitud brakteaat aastaist 1142–1195, nagu ka kaks Kölni peapiiskopi Philippi denaari aastaist 1175–1181. Kokku moodustab see 12. sajandi lõpu Läti leidudes registreeritud 31 mündist umbes kümnendiku (Pelda 1978; Berga 1988: 48–49). Seega võiks ettevaatlikult oletada, et saksa kaupmees jõudis liivlaste juurde tõepoolest kuni aastakümme varem kui Eestisse, ehkki need paar Kölni denaari võisid tulla Liivimaale ka koos teiste, pisut hilisemate müntidega. Oli ju Vestfaalis müntide keskmine käibimisaeg vaadeldaval perioodil umbes 25 aastat (Ilisch 1991: 14). Teiselt poolt — nagu juba nägime, pole Eesti leidude hulka varasemaid Kölni münte sattunud. Kokkuvõttes siiski ei erine Läti varasema mündimaterjali ajaline jaotus Liivimaa üldisest kontekstist (vt joonis 1).

Kas lubab Saksa müntide päritolu teha ka mingeid järeldusi Liivimaale saabunud kaupmeeste kodupaiga kohta? Nagu juba öeldud, pärinevad varasemad paar üksikut Saksa münti Kölnist, üks Braunschweigist/Lüneburgist. Alates aga umbes 1190. aastast tuli enamik münte Vestfaalist, eeskätt Münsterist (90 eksemplari ehk 35% teadaolevast 266 mündist). Teisel kohal on Kölni denaariid (56 eksemplari ehk 21%), järgnevad Soest, Paderborn, Osnabrück ja Lippe (vastavalt 22, 18, 12 ja 12 münti ehk 8, 7, 5 ja 5%). Teistest rahapajadest (mis samuti peaaegu kõik paiknevad Vestfaalis) on teada vaid 1–2 denaari (vt joonis 3). Olgu rõhutatud, et Lübeckist, idaekspansiooni värvast, pärineb vaid üksainus münt.

Mida näitab müntide niisugune jaotus? Kas raha sortimenti Läänemere idarannikul, Lübeckis või hoopis kaugel Saksis? Et vastata sellele küsimusele, tuleks kõrvutada mündiaarete koostist Liivimaal ja teistes nimetatud piirkondades. Kahjuks puuduvad Lübeckis mündileiud 12. sajandi lõpust ja me ei tea täpselt, mis sugused mündid seal ringlesid (Gert Hatz autorile 25. IV 2002; Rolf Hammel-Kiesow autorile 8. V 2002). Võrdlusmaterjali pakuvad aga teised Põhja-Saksamaa leiud Schleswig-Holsteinist ja

Joonis 3. Saksa müntide päritolu Liivimaa 12. sajandi lõpu ja 13. sajandi leidudes.

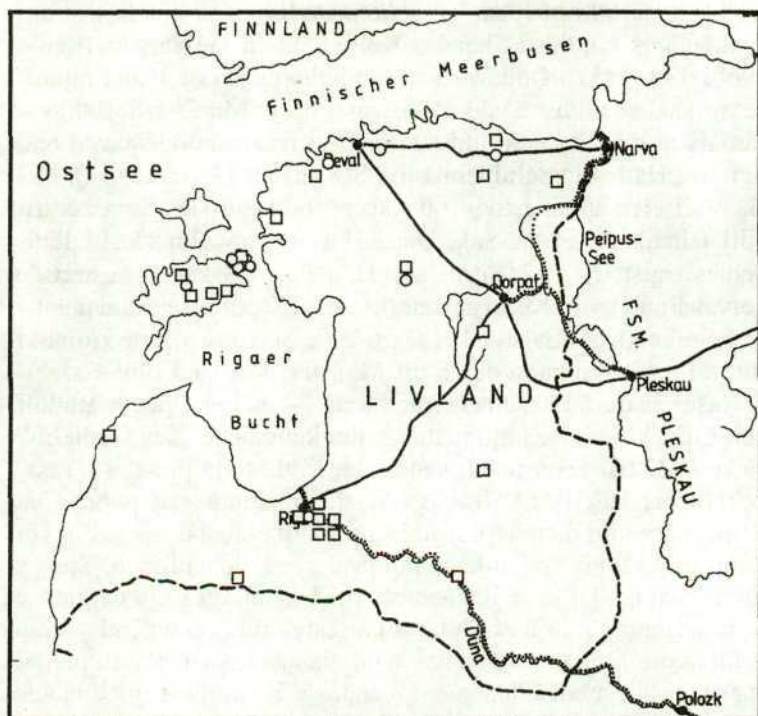
Brandenburgist. Nendest ilmneb, et tolle piirkonna aarete hulgas on ülekaalus kohalike ja ümberkaudsete keskuste, eelkõige Hamburgi-Lübecki ja Brandenburgi rahad, mida Liivimaal ei kohta.⁶ Ka Vestfaali aarded koosnevad kohalikest müntidest, mis on aga hoopis teistsugused kui Põhja-Saksamaal. Seejuures tu-

⁶Vt nt Galster 1917; Bahrfeldt 1987.

leb rõhutada, et välja arvatud üks Münsteris endas Salzstrassel päevavalgele tulnud aare (*tpq 1204*), pole neis ülekaalus mitte Münsteri, vaid hoopis Soesti mündid. Nii on see näiteks Arnshbergi (*tpq 1193*) ja Herfordi (*tpq 1208*) leiu puhul. Koguni Salzstrasse aardes oli neid Münsteri rahade kõrval 16%. Alles 1220.–1230. aastatel saavutavad Münsteri rahad Vestfaali aaretes ülekaalu (Halle-Hesselni leid, *tpq 1229/1235*) (Ilisch 1991: 10–14). Järelikult ei pärine Liivimaal avastatud 12. sajandi lõpu ja 13. sajandi alguse Münsteri vermingud tõepoolest mitte Lübeckist ega kusagilt ebamäärasest Vestfaalist, vaid otse Münsterist. Seega pole enam nii mõeldamatu ka väide Münsteri juhtivast rollist Novgorodi Peetri hoovis juba tolle algusest peale.⁷ Seevastu on Liivimaa leidude hulgas üllatavalt väike Vestfaali tollase tähtsaima rahapaja Soesti denaaride osakaal. See asjaolu kinnitab Detlef Kattingeri kirjalikel allikatel põhinevat järeldust Soesti lülitumisest Läänemere-kaubandusse alles alates 1230.–1240. aastatest (Kattinger 1999: 216).

Niisiis kajastavad Liivimaa leiud tõepoolest Läänemereäärset, mitte Lübecki ega Vestfaali mündikäivet. Järelikult võib alates 1190. aastatest kindlalt kõnelda Vestfaali, eeskätt Münsteri kaupmeeste otsetulekust Läänemerele. Nende loomulikuks vahapeatuskohaks ja hädavajalikuks lähtesadamaks teel itta peetakse Lübeckit. Ajaloolased on kaua vaieldud selle üle, kui kaua Vestfaali kaupmehed Lübeckis peatusid ehk teisisõnu, kust ikka lähtus kaupmeeste idakolonisatsioon, kas Vestfaalist või Lübeckist. Seda probleemi on püütud lahendada isikunimede abil, mis sageli sisaldavad päritolulisandit. Ühelt poolt on arvatud, et Lübeckisse jäädi paigale ja tegelikult ei siirdunud Liivi- ja Venemaale mitte enam Vestfaali, vaid Lübecki kaupmehed, kelle nimepildis säilis viide kunagisele kodulinna. Teisalt kaitseb Heinz von zur Mühlen teesi, et veel kaua olid Vestfaali ja Liivimaa vahel määravamad otsesuhted ja päritolulisand kujunes nimeks alles 14., isegi veel 15. sajandi jooksul (Mühlen 1937: 48jj). Liivimaa mündileiud näitavad nüüd selgesti, et Lübeckis peatusid vestfaallased vähemalt veel 12. sajandi lõpul väga lühikest aega ja see piirdus tõenäoliselt vaid laevaleasumisega, sest puudus isegi vajadus

⁷Vastupidist vt Kattinger 1999: 219.

□ Leiud kalmet või linnuselt ○ Aare

Joonis 4. Saksa 12. sajandi lõpu ja 13. sajandi alguse mündid Eesti ja Läti muististes.

vahetada raha. Kui nad tol perioodil veel üldse Lübecki kaudu reisisid, sest pilk kaardile lubab hoopis loomulikuma teena näha näiteks Reini või Weseri alamjooksu.

Kölni puhul pole asi nii selge, sest tunnustatud rahasordina levisid selle mündid Saksamaal laialt ning võisid kõliseda nii Vestfaali kui ka Lübecki kaupmeeste taskus. Liiatigi saavutas

peapiiskop Philipp Saksi hertsogi Heinrich Lövi kukutamise järel 1180. aastal oma peapiiskopkonnale lisaks Vestfaali hertsogi aujärje, mis kindlasti tihendas Kölni suhteid Vestfaaliga (Suhle 1968: 144–145). Kuid Vestfaali leidude hulgas on Kölni müntide osakaal siiski üsna väike — Arnsbergi ja Münster-Salzstrasse aardeis ei märgita neid üldse, Herfordi leiust moodustavad nad ligi 4%, Halle-Hesselni leiust ligi 8% (Ilisch 1991: 10–14), mis on oluliselt vähem Liivimaal fikseeritud 22%-st. Samasugust pilti täheldame Põhja-Saksamaal, kus suures Bünsdorffi leiust Schleswigist (*tpq 1216*) oli arvukate Põhja-Saksa brakteaatide kõrval ainult mõni Kölni denaar (umbes 1% publitseeritud müntide koguhulgast) (Galster 1917: 56–57). Seetõttu võime küllaltki suure tõenäosusega kõnelda nii Münsteri kui ka Kölni kodanike otsereisidest Läänemere rannikule — näiteks poet Rudolf von Emsi kirjelduse järgi ulatus Kölni kaupmehe “hea Gerhardi” teekond 1210. aasta paiku venelaste, liivlaste ja preislaste juurde (Hucker 1993: 56). Kui aga Vestfaali kaupmeeste puhul võis Reini-marsruuti merele pääsemiseks ainult oletada, siis Kölni kui Reini-äärse linna kodanike puhul peaks see olema ilmne. Samas suunas osutab ka kahe Läänemere-ruumis muidu väga haruldase Nymwegeni müntide leid Muhu linnusest. Liiati oli tegemist vana traditsioonilise kaubateega, mida numismaatilise materjali põhjal otsustades kasutati Läänemere maadesse jõudmiseks juba alates 10. sajandi lõpust (Jonsson 1993).

On võimalik, et suhtlus oli kahepoolne ja eestlased ning liivlased käisid aeg-ajalt külas ka saksa kaupmeestel. Nagu sätestas keiser Friedrich Barbarossa privileeg 1188. aastast, oli neil õigus tollivabalt seilata koguni Lübeckisse (HUB I, 33 (*Rutheni, Normanni et cetera gentes orientalis*)),⁸ kuid vähemalt numismaatiline leiuväline selle võimaluse rakendamist ei kinnita. Seevastu kuuluvad alates umbes 1170. aastast peaaegu iga Liivimaa aardeleiu koostisse Ojamaa (Visby) müntid. Et Visby penn oli Oja-

⁸Tegemist on küll 1225. a Lübeckis valmistatud võltsinguga, kuid uurijad ei vaidlusta selle allika väärtust kaubandusküsimustes (vt Kattinger 1999: 156–157). Tuleks lisada, et ürik peegeldab lübecklaste ettekujutusi Läänemere idaosa kaubandusest siiski mõni aastakümme hiljem ja hoopis muutunud poliitilises olukorras.

maal kohustuslik valuuta, võiks vähemalt osa Liivimaal avastatud Visby münte pärineda kaubaretkedelt Ojamaale. Kuid kas võidi sealt kaasa tuua ka Saksa münte? Ehk dokumenteerivad Liivimaa leiud nõnda ka saksa kaupmehe jõudmist Ojamaale? Vaevalt. Pole küll välistatud, et võõramaalastele (näiteks eestlastele) võisid Ojamaal viibivad sakslased tasuda ka Saksa rahas, mille nood siis koju kaasa tõid. Seda on siiski raske ette kujutada. Sakslased viibisid Ojamaal ju alates hiljemalt 1161. aastast. Kui nad oleksid võõramaalaste jaoks hoidnud taskus oma raha, siis oleksid eestlaste kokkupuuted nendega pidanud kajastuma ka vanemate, enne 1190. a vermitud Saksa müntide leidudes Eestis, mida siin aga ei ole avastatud. Ning mingi jälg ka Ojamaa mündileidudesse oleks sellest ikkagi pidanud jääma. Seda aga pole juhtunud. Järelikult saabus enamik Liivimaal avastatud Saksa müntidest siia otse saksa kaupmehe kukrus. Ja seega kajastavad ja dateerivad nende müntide leiud siin tõepoolest saksa kaupmeeste jõudmist liivlaste ning eestlaste, mitte aga ojamaalaste juurde, mis niisiis leidis aset (vähemalt märkimisväärsel määral) umbes aastal 1190.

See oli üldse oluline aeg. Strelowi kroonika andmeil ehtasid saksa kaupmehed just samal aastal oma esimese, Maarjale pühendatud kiriku Visbys. Arvatavasti järgmisel aastal sõlmisid või uuendasid nad kaubalepingu Novgorodi vürstiga.⁹ 1191. aastal saadeti Eestimaaale misjonitööle ka tsistertslane Theoderich, kes ei saanud ju tulla üksi ning tühjale kohale (Vahtre 1990: 51). Nende tõikade kuhjumine ei saa olla juhuslik, vaid viitab saksa, ilmselt enamasti Vestfaalist pärit kaupmeeskonna idaekspansiooni elavnemisele just 1190. aasta paiku. Kuid et tulla kauplema (või ka jutlustama) võõrale, liiatigi veel paganatega asustatud maa-
le, oli kindlasti tarvis mingit kokkulepet kohalikega (Johansen 1951: 76). Muidu oleks see tähendanud kiiret ja valulist surma. Läks ju lepingut vaja kristlaste endigi vahel, näiteks sõlmiti see Novgorodiga 1191., Polotskiga 1210. ja Smolenskiga 1229. aastal, kõnelemata eelmainitud Artlenburgi 1161. a privileegist.

⁹Seda lepingut on ajaloolased korduvalt dateerinud ja ümber dateerinud, tõlgendanud ja ümber tõlgendanud. Viimasel ajal on aktsepteeritud J. Rõbina aastaarvu 1191 (Rybina 1987).

Meenutagem siinkohal kuulsat lugu *Aufsegelung*'ist, mille järgi tormituul ajanud saksa kaupmehed millalgi juba enne Meinhardi tulekut Väina jõe, kus nood põrganud kokku liivlastega. Õige pea muutunud suhted siiski rahumeelsemaks ning lahkudes sõlmitud poolte vahel leping, mille järgi kaupmeestel lubati rahu tagasi tulla ja siin kaubelda. Ühtlasi laienes leping ka nendele isikutele, kes edaspidi võinuks kaupmeestega kaasa tulla (*Livländische Reimchronik*. . . 1876, v 127–200, eriti 188–200 (edaspidi RC)). Seda lugu refereerivad (omapoolsete kaunistustega) kõik 16.–17. sajandi Liivimaa kroonikad. Varasemad ajaloolaste põlvkonnad on pidanud jutustust tõeks, alates Paul Johansenist aga muinasjutuks (Hellmann 1978: 123). Johansen seab siiski kahtluse alla vaid Liivimaa avastamise aja ning bremenlaste osa selles, eitamata sündmuse enda toimumise võimalikkust (Johansen [1961]). Näib, et loo algversioon pärineb vanemast riimkroonikast ja kõik hilisemad lisandused (näiteks ka kaupmeeste Bremeni-päritolu) on 16.–17. sajandi autorite fantaasia vili. Kuid lugu iseenesest kõlab tõepäraselt ning on selles kontekstis isegi hädavajalik. Ka Henriku kroonikas kõneldakse saksa kaupmeestest, kes olid sõprussidemeis (*sic!*) liivlastega ning tavatsesid sageli laevadega Väina jõge mööda Liivimaal käia (*Henriku Liivimaa*. . . 1982: I:2 (edaspidi HCL)). Henrik kasutab siinkohal küll tsitaati Cicerolt (*familiaritate coniuncti* 'sõprusega ühendatud'), kuid niisugusel puhul lihtsalt soojatest tunnetest ilmselt ei piisanud.¹⁰ Koos kaupmeestega saabus Liivimaale ju ka Meinhard (selles on ühel meelel mõlemad osutatud allikad; vt HCL I:2; RC 229–233), ja järelikult sama kaubarahu kaitse all. Et kroonik kaubasuhte laadil pikemalt ei peatu, tuleneb tema kirjatöö eesmärgist — kajastada Liivimaa ristimist ning vaimulike, eeskätt piiskop Alberti vägitegusid selle käigus.

Kaupmeeste lepingud pärismaalastega Liivimaal enne selle ristiusustamist polnud ebatavalised. Millalgi enne Riia rajamist (seega enne 1201. aastat) riisusid ugalased paljaks kaupmeeste karavani, mis oli teel Väinalt Pihkvasse. Röövitud vara tagasisaamiseks (selle väärtus hinnati 900 margale) pidasid sakslased eestlastega korduvalt läbirääkimisi, mis aga jooksid nurja —

¹⁰Samal seisukohal on ka Benninghoven 1961: 22.

mitte sellepärast, et eestlased oleksid vaidlustanud sakslaste nõuet, vaid pigem soovimatuses seda täita. Viimaks toodi vastaspoolele ettekäändeks, et lätlased olevat kõik riisumise süüdlased maha tapnud, mistõttu vara polevat kuidagi võimalik tagastada (järelkult oleks muidu seda tehtud) (HCL XI:7, XII:6, XIX:4). Ilma kaubarahu-lepinguta poleks sakslastel olnud alust nõuda kõnealust vara tagasi, eestlastel aga põhjust seda üldse jutuks võtta, kõnelemata siis hädisest väljavabandamise katsest. Mingist abstraktsest õigluseprintsüübist tollel ajal kahe nii erineva ühiskonna vahel vaevalt lähtuti. Isegi kristlaste juurde, Venemaale kauplema sõitmiseks vajas lääne kaupmees veel 17. sajandil tsaari turbekirja.

Ka saarlastel kehtis 1203. aastal mingi rahuleping Ojamaa kodanike ja kaupmeestega (*cives et mercatores*), s.t nii gootide kui sakslastega, mis aga ei puudutanud ristsõdijaid (HCL VII:2; Johansen 1951: 76 ja tema järgi teised autorid). Et tollased lepingud olid üldjuhul kahepoolsed, siis võisid järelkult ka kaupmehed Visbyst julgelt käia Saaremaal ning seal äri ajada. Rõhutagem, et just Saaremaalt ja Muhumaalt pärineb enamik Eestis leitud Saksa vaadeldava perioodi müntidest (joonis 4). See ei tulene Saaremaa paremast arheoloogilisest uuritusest, sest näiteks Läänemaa muistisi pole kindlasti läbi kaevatud vähem. Meenutagem siinkohal ka kroonik Henriku teadet Meinhardi kavatsusest lahkuda liivlaste juurest Eestimaa talvituvate saksa kaupmeeste abil 1190. aastatel (HCL I:12). Hüpoteesina — ega need ometi Muhu või Saaremaal viibinud? Meinhard sai abi otsima minna ju ainult vastastikuse rahuga kaitstud piirkonda.¹¹ Ka mõni aeg hiljem, pärast Saaremaa vallutamist, näitasid noodsamad Riias paiknenud saksa kaupmehed Saaremaa vastu üles erilist huvi: nad nõudsid (küll mitmeti tõlgendatavas sõnastuses) paavsti legaadilt Alna

¹¹Aga sel juhul — ehk oli see seesama paik, kuhu mõni aasta varem oli saadetud Theoderich? Meinhardi kaastöölisena oli tema õigupoolest ainus mees, kes Eestimaa olusid tundes oskas Meinhardi juhatada. Ning edasi fantaseerides — ehk lahkus sama teed pidi maalt ka Theoderich ise, siirdudes Meinhardi asemel paavstilt liivlaste vastu abi paluma? Seevastu näib ebaloogiline Paul Johanseni oletus, et Meinhardi sihtpunktiks oli Tallinn. Ainult hull oleks võtnud ette nii pika teekonna läbi kogu võõra ning vaenuliku maa.

Balduinilt 1230. aastal enesele kolmandikku Saaremaast. Riia piiskop Nicolaus rahuldaski kaupmeeste palve juba järgmisel aastal. Tõsi küll, Modena Guillelmus, paavsti järgmine legaati, sundis aastail 1235–1236 riialasi (ja ka Riia piiskoppi) loobuma oma sealsetest valdustest uuesti ametisse seatud Saare-Lääne piiskopi kasuks (Mäll 1998: 159–160). Miks tahtsid riialased saada tükki üsna kaugest saarest? Kas olid selle põhjuseks vanad ja harjumuspärased ärisidemed?

Seega pole põhjust kahelda ka liivlaste-lepingu kui niisuguse asetleidmises. Mismoodi see (ja teised kõnealused lepingud) fikseeriti, me ei tea. Riimkroonika teatel sõlmiti liivlaste-leping jootudega (pakuti mõdu ja veini) ning kinnitati vastastikku vanadega (RC 196–200). Kirjapanekust juttu ei ole. Ka niisugused üksikasjad kõnelevad lepinguloo tõepärasuse kasuks. Küsimus on ainult, millal see võis aset leida. E. Pabst on oma põhjalikus kirjutises kaitsnud 16.–17. sajandi kroonikates sageli esinevat aastaarvu 1158, mida on võimalik välja arvutada Henriku kroonika “Oxenstierna koodeksi” versiooni põhjal (Pabst 1845). Paraku on hilisem uurimistö näidanud, et õnnetuseks on just siinkohal tegemist Melanchthoni ringkonnas Wittenbergis sündinud ja J. Funcciuse 1552. a *Chronologia*’s trükitud kiilundiga (Johansen [1961]; *Henriku Liivimaa*... 1982: 12).

Vanema riimkroonika kohaselt järgnes lepingu sõlmimisele kaupmeeste ärasõit ja tagasitulek, liikumine Väinat mööda kuus penikoormat üles, vilgas kauplemine, liivlaste loal sinna Üksküla kindlustatud linnuse ehitamine ning alles seejärel Meinhardi saabumine (RC 201–233).¹² Ilmselt kõneldakse samast kivilinnusest, mille Henrik vastavalt oma kroonika klerikaalsele suunitlusele laseb umbes 1185. a rajada Meinhardil (HCL I: 5–6).¹³ Kui pika aja kestel see kõik toimus, riimkroonika meile ei reeda. Kuid kogu see sündmustik on paigutatud kompaktselt lepingu sõlmimise järele ja ei anna põhjust kõnelda pikki aastaid kestnud arengust. Nähtavasti võiks leping liivlastega olla sõlmitud

¹²Ainult kaupmehi kui ehitajaid märgib ka tundmatu autori *Descriptions terrarum* 13. sajandi keskelt. Vt Tamm 2001: 876, 883.

¹³Kuid Meinhardilt tuli vaid viiendik ehituskuludest.

1180. aasta paiku, vaid vähe aega enne Meinhardi saabumist Liivimaale. See langeb hästi kokku ka numismaatilise leiuainesega, mis Väina liivlaste juures algab Kölni peapiiskopi Philippi müntidega ajavahemikust 1175–1181.

Niisiis lubavad numismaatilised allikad kõnelda Vestfaali, eriti Münsteri, ent ka Kölni kaupmeeste küllatki arvukast saabumisest Liivimaale 1190. aasta paiku. Sellele eelnes ja seda võimaldas saksa kaupmeeste leping Väina liivlastega, mis sõlmiti arvatavasti umbes 1180. aastal. Nähtavasti kaasnesid sakslaste massilisema saabumisega ka uued lepingud pärismaalastega — allikais on jälgi kaubarahust saarlaste ja ugalastega.

Nagu aga eespool nägime, kestis Vestfaali-Kölni müntide hoogne sissevool Liivimaale lühikest aega ning jätkus 13. sajandi teisest-kolmandast aastakümnest üsna tagasihooldlikus mahus, lakkates lõplikult sajandi viimaseks veerandiks. Nende juurdevoolu kiire languse tingisid nähtavasti peamiselt kaks tõika. Esiteks oma mündivermingu algus 13. sajandi teisel-kolmandal aastakümnel Riias ja Tallinnas ning selle hoogustumine umbes 1265. aastast Tallinnas ja Tartus, mis ilmselt rahuldab kohaliku rahaturu vajadused. See asjaolu aga ei saanud siiski olla ainumäärav, sest kõrvuti kohalike müntidega jätkus Liivimaal endiselt Ojamaa (Visby) rahade käive (viimast hõlbustas ehk ka Visby ja Liivimaa vermingute ühesugune mündialus). Seetõttu võiks oletada, et juuba 13. sajandi alguskümneteil toimus kaupmeeste liikumisteel Saksamaalt Liivimaale teatav muutus ja otsekontaktide asemel Vestfaali-Kölniga hakati suhtlema Visby kaudu.

Kirjandus

- Arbusow, L. 1939. Die deutsche Einwanderung im 13. Jahrhundert. — *Ostbaltische Frühzeit*, S. 355–384
- Bahrfeldt, E. 1987. Altmärkischer Münzenfund. (Fund von Kusey, Kr. Klötze). — Emil Bahrfeldt. *Mittelaltermünzen: Ausgewählte Schriften 1881–1928*. Hrsg. v. B. Kluge. Leipzig, S. 204–222
- Bennighoven, F. 1961. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg
- Berga, T. 1988. *Monety v arheologičeskijh pamjatnikah Latvii IX–XII vv*. Riga

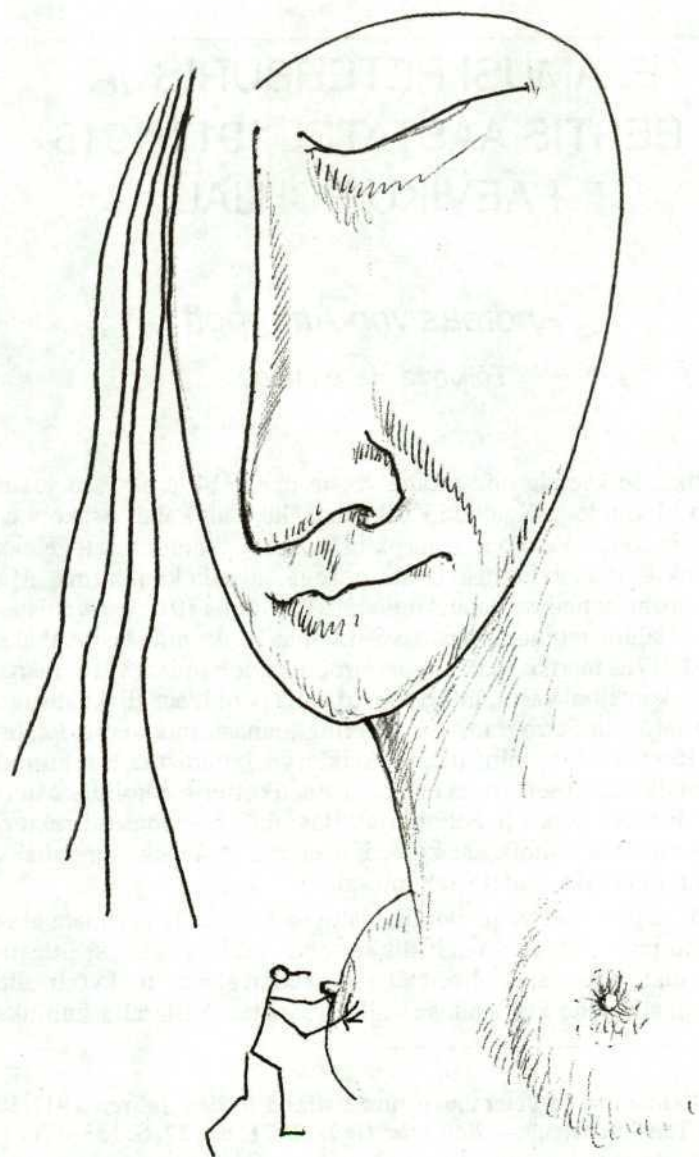
- Galster, G. 1917. *Der Bünsdorffer Brakteatenfund*. Berlin
- Hatz, G. 2001. *Die deutschen Münzen des Fundes von Burge I, Ksp. Lummelunda, Gotland (tpq 1143)*. (Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suesia repertis. Nova series 16.) Stockholm
- Hellmann, M. 1978. Begegnungen zwischen Ost und West auf baltischem Boden im 13. Jahrhundert. — *Forschungen zur ost-europäischen Geschichte*, 25. Wiesbaden, S. 121–135
- Henriku Liivimaa kroonika. 1982. Tlk. R. Kleis, toim. ja komment. E. Tarvel. Tallinn
- Hucker, B. U. 1993. Expansion nach Übersee — Zur Auswanderung Niederdeutscher in das Ostbaltikum im 12. und 13. Jahrhundert. — *Zwischen Heimat und Fremde: Aussiedler, Ausländer, Asylanten*. (Vechtaer Universitätsschriften, Bd. 11.) Hrsg. v. W. Kürschner und H. von Laer. Cloppenburg, S. 55–73
- Hävernäck, W. 1935. *Die Münzen von Köln*. Köln
- Ilich, P. 1991. *Münzschatzfunde aus Westfalen*. (Bildheft des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte Münster, Nr. 30.) Münster
- Ilich, P. 1994. *Die mittelalterliche Münzprägung der Bischöfe von Münster*. (Numismatische Schriften des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte Münster 3.) Münster
- Johansen, P. 1951. *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm
- Johansen, P. [1961]. Die Legende von der Aufseglung Livlands durch Bremer Kaufleute. — *Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin*. Hrsg. von O. Bruner und D. Gerhard. Hamburg, S. 42–68
- Jonsson, K. 1993. The routes for the importation of German and English coins to the Northern Lands in the Viking Age. — *Fernhandel und Geldwirtschaft: Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990*. Hrsg. B. Kluge. Sigmaringen, pp. 205–232
- Jonsson, K. 1994. Mannegårde — en skatt mellan vikingatid och medeltid. — *Arkeologi i Sverige*, 3, s. 115–132
- Kattinger, D. 1999. *Die Gotländische Genossenschaft: Der frühhansisch-gotländische Handel in Nord- und Westeuropa*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F., Bd. 47.) Köln
- Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar*. 1876. Hrsg. von L. Meyer. Paderborn
- Molvögin, A. 1978. Die Auswärtigen Verbindungen Estlands in der zweiten Hälfte des 12. Jh. und im ersten Viertel des 13. Jh. im

- Lichte der Numismatik. — *Zeitschrift für Archäologie*, 12. Berlin, S. 205–210
- M o l v ö g i n , A. 1985. Einige Probleme der Münzzirkulation in Estland in der zweiten Hälfte des 12. und im ersten Viertel des 13. Jh. — *Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia I*, S. 123–133
- M o l v ö g i n , A. 1990. Normannische Fundmünzen in Estland und anderen Ostseeländern. — *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*. (Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suesia repertis. Nova series 6.) Ed. by K. Jonsson and B. Malmer. Stockholm, S. 241–249
- M o l v ö g i n , A. 1993. Die letzte Welle des westeuropäischen Münzsilbers der späten Wikingerzeit in Estland (1100–1158). — *Fernhandel und Geldwirtschaft: Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990*. Hrsg. B. Kluge. Sigmaringen, S. 287–293
- M o l v ö g i n , A. 2001. Padiküla aarde mündid. — *Studia numismatica II: Festschrift, Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80*. (Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt 3.) Tallinn, lk 173–185
- M ä l l , J. 1998. Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhundert. — *Culture Clash or Compromise?: The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1110–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*. (Acta Visbyensia 11.) Visby, S. 158–166
- M ü h l e n , H. von zur 1937. *Studien zur älteren Geschichte Revels. Zeulenroda*
- P a b s t , E. 1845. Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland III. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands*. Hrsg. von F. G. Bunge, Bd. 4. Dorpat, S. 38–61
- P e l d a , K. 1978. Latvijas viduslaiku dzīvesvietās atrastās 13. gs.–16. gs. pirmās puses monētas. — *Arheologija un etnogrāfija*, 12. Rīga, lpp. 129–137
- R i e r i n g , B. 1955. Das westliche Münsterland im hansischen Raum. — *Westfalen — Hanse — Ostseeraum*. Münster, S. 170–208
- R y b i n a , E. A. 1987. Über den Novgoroder Handelsvertrag des ausgehenden 12. Jahrhunderts. — *Visby-Colloquium des Hansischen Geschichtsvereins 15.–18. Juni 1984: Referate und Diskussionen*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F., Bd. 32.) Hrsg. von Klaus Friedland. Köln, S. 125–128
- R ö r i g , F. 1933. Rheinland-Westfalen und die deutsche Hanse. — *Hansische Geschichtsblätter*, 58, S. 17–51

Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale?

- Suhle, A. 1968. *Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert*. Berlin
- Tamm, M. 2001. Uus allikas Liivimaa ristusustamisest: Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u. 1255). — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 872–884
- Vahtrre, S. 1990. *Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208–1227*. Tallinn

IVAR LEIMUS (sünd. 1953) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna 1976. a, ajalookandidaat a-st 1989 tööga "Liivimaa mündindus 16. sajandil (1515–1581/94)". Eesti Ajaloomuuseumi mündikogu hoidja, vanemteadur.

ILMAR KRUUSAMÄE

ELAMUSI PETERBURIS JA EESTIS AASTATEL 1917/1918 PÄEVIKU PÕHJAL

Andreas von Antropoff

Tõlkinud Helle Lunge

Füüsikalise keemia dotsendina võtsin ma 1914. a alguses vastu kutse Mõõtude ja Kaalude Keskpalati, lühidalt Palati osakonna-juhataja kohale Peterburis; ma pidin looma osakonna, mis tegeleks radioaktiivsuse mõõtmise ja uurimisega, ja seda ka juhtima. Ma astusin oma ametisse Palatis juunis 1915. Juulis 1916 aga vahistati mind süüdistatuna spionaažis Saksamaa heaks ning lasti vabaks alles 1917. a märtsis, pärast tsaari troonist loobumist (3./16. märts 1917), kautsjoni vastu, mille sõbrad välja panid, ent siiski käsuga mitte lahkuda Petrogradi* sõjaväeringkonnast, mis ulatus Eestis kuni Rakvereni. Et minu peal lasus ikka veel süüdistus, ei tohtinud ma esialgu ametisse asuda ega oma ametikorterisse kolida. Minu vend Roman, kes oli Peterburis "Bavaria" õlletehase direktor, võttis mu oma ruumikasse korterisse elama. Asja tegi kergemaks see, et olin neil aastatel veel poissmees.

Minu jaoks oli väga valuline jätta maha Palatis parimate abivahenditega alustatud teaduslikku tööd. Teisest küljest ütlesin aga endale, et sel ajalooliselt tähendusrikkal ajal on mul võib-olla tähtsamatki teha kui teaduse vallas töötada. Selle alla kuuluks

"Erlebnisse in Petersburg und Estland in den Jahren 1917/18 nach Tagebüchern." — *Baltische Hefte*, 1971, Bd. 17, S. 135–176.

*Sankt Peterburg nimetati 1914. a augustis saksapärase nime tõttu ümber Petrogradiks. *Siin ja edaspidi on tärniga tähistatud toimetaja märkused.*

ülesandena nr 1 kaasaaitamine meie kodumaa vabastamisele Vene ülemvõimust. Selle õnnestumise korral oleks järgmiseks ülesandeks saavutada kõiki osapooli rahuldavalt meie, baltisakslaste, ja meie eestlastest kaasmaalaste vaheliste suhete korraldamine. Minu tungivaks sooviks oli, et meie kodumaa vabastamine poleks ega jääks eestlaste jaoks vähem rõõmustavaks sündmuseks kui meile baltisakslastele. Mul oli kavas sõlmida leping juhtivate eestlaste ja baltlaste vahel, mille kohaselt Saksamaa võidu korral meie, baltlased, toetaksime eesti rahva soovide täitumist ja oleksime igati nende allasurumise vastu ning et vastupidisel juhul ei kasutaks eestlased oma võimu baltlaste rõhumiseks. Selle kava propageerimises niihästi eestlaste kui sakslaste hulgas nägin ma tol ajal enda jaoks tähtsaimat ülesannet. Selleks pidin ma loomulikult olema juhtivate eestlaste ja sakslastega kontaktis, nii palju kui võimalik. Sealjuures pidin ma esialgu kahjuks, nagu eespool juba mainitud, piirduma mõjualaga Petrogradi sõjaväeringkonnas, s.t Petrogradi kubermangus ja Eestis kuni umbes Rakvereni.

I. PETERBURIS MÄRTSIST KUNI NOVEMBRINI 1917

Peterburi, mai algus 1917

Pärast minu vabanemist Riia vanglast võttis mu vend Roman, "Bavaria" õlletehase direktor Peterburis ja Üksnurme mõisa omanik Tallinna lähedal, mind elama oma ilusasse korterisse Peterburis.

Sellesse aega jääb sündmus, mis oli minu jaoks erakordselt tugev elamus. 26. märtsil korraldas umbes 50 000 inimesest koosnev eesti koloonia Peterburis massidemonstratsiooni. Nad marssisid Tauria palee ette, mis oli Vene rahvaesinduse asukoht, ning nõudsid Eestile omavalitsust ja autonoomiat. See oli esimene signaal üleskutsest "Lahti Venemaast!". Samal ajal hakati rajama Eestis eesti polkuseid. Mul oli niisugune mõte, et Eesti vallutamisega sakslaste poolt ei tohiks kindlasti arvestada, ent maa tulevik võib suuresti sõltuda sellest, kuidas eesti rahvas ja eriti eesti polgud Saksamaasse suhtuvad. Kui Venemaa peaks autonoomia andmisele või teistele Eesti soovidele vastu seisma, siis etendaksid ilmselt otsustavat rolli eesti polgud ja nende kätte

ANDREAS VON ANTROPOFF

läheks ehk pikemaks ajaks võim Eestis. Seepärast otsustasin ma astuda vabatahtlikult mõnda eesti polku. Ja just lihtsõdurina, sest ma polnud veel üldse sõjaväes teeninud, pealegi oli ohvitseride positsioon revolutsiooni käigus tugevasti kõikumale löönud: ma uskusin soldatina suutvat rohkem mõjule pääseda.

Ajutine Valitsus kuulutas Venemaa rahvastele enesemääramisõiguse. Hiljem lubati isegi täielikku lahkulöömist Vene riigist. Ühtlasi said impeeriumi rahvad õiguse oma Vene sõjaväes teenivaid liikmeid tagasi kutsuda, et oma kodumaade kaitsmiseks asutada oma polkused. Tõepoolest vabastati suur osa eesti rahvusest sõdureid Vene sõjaväest. Nad kogunesid Peterburi, kus said Eesti Sõjaväelaste Komiteest* tõendid, millega tohtis sõita Tallinna uutesse eesti polkudesse astumiseks. Ebaselgeks jäi seejuures meie, saksa rahvusest eestimaalaste olukord. Sõjaväevabastus kehtis vaid eestlastele, nii et polkused formeeriti ainult eestlastest, ja baltisakslased jäid oma vene polkudesse. Ma kuulsin vaid ühest baltisakslasest, kes enne mind eesti polku vastu võeti, aga ta polnud seal kuigi kaua vastu pidanud.¹** Mulle tundus nüüd hädavajalikuna suruda läbi seisukoht, et kohalikud polgud peaksid saama eestlaste ja sakslaste ühiseks sõjaväeks. Sel põhjusel tahtsingi astuda vabatahtlikuna eesti polku.

Loomulikult oli see mul veidi avantüristlik ettevõtmine. Ma pidin valmis olema rünnakuteks kolmest suunast: sakslaste, venelaste ja eesti bolševike poolt. Ainsaks takistuseks plaani elluviiamisele oli see, et sõjakohus polnud mind veel õigeaks mõistnud ja mu liikumisvabadus oli piiratud. Ma ootasin nädalast näda-

* Selle asutuse täielik nimi oli Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee Petrogradis ja sinna kuulusid kevadel 1917 sõjaväeametnik Peeter Schneider (esimees), leitnant Theodor Käärik, lipnikud Voldemar Tõruke ja Nikolai Vildenau, reamehed Mihkel Lüdigi, Mihkel Lüll, Karl Kider ja Hans Martna.

¹ Oskar Angelus mainib, et I Eesti Polgus teenis kaks baltisakslast kuni selle laialisaatamiseni.

** I Eesti Polgu ajalugu mainib ainult üht, rittmeister Feed, kes varsti kadus. Kuid eestlaste ja baltisakslaste vahele selge eraldusjoone tõmbamine on üsna raske. Viimase aja uurimused on sakslasteks kuulutanud ka Eesti kindralid Otto Heinze ja Voldemar Riibergi.

lasse asjatult kohtuotsust. Seda aega kasutasin aga põhjalikult ära. Eesti kirjakeelt polnud ma kunagi osanud ja isegi kõnekeelt teenijate ja mõisaametnikega suhtlemisel ei vullanud ma enam vabalt, sest olin 20 aasta jooksul väga vähe Eestis viibinud. Nüüd pühendusin täielikult eesti keele õppimisele, hankisin endale eesti keele grammatika, eesti-saksa sõnaraamatu ja eesti raamatuid ning loomulikult tellisin ka Peterburis ilmuva eesti ajalehe. Ma õppisin tundma eesti legende ja muinasjutte ning olin üllatunud nende ilust. Samal ajal otsisin ma tutvusi Peterburi eestlastega.

Kõigepealt külastasin Peterburi eesti koguduse pastorit Wal-ku* ning rääkisin talle oma plaanidest. Tema kahtles küll väga, kas meie aadel suhtub eestlastesse sama hästi nagu mina ja tahab ilma privileegideta eestlastega koostööd teha. Ma oskasin talle esialgu nimetada kahe aadliku nime, kes olid minuga täiesti ühel meelel. Need olid mu vend Roman, kelle ühele hiljutisele ütlusele sain viidata: teda ei rõõmustaks miski rohkem kui meie Üksnurme mõisa suure osa muutumine õitsvaks eesti asunduseks; ning teine oli ühe vabriku direktor Peterburis Otto von Krusenstjern,** kes oli mulle kinnitanud, et ta tahaks meelsasti osa oma Hagudi mõisast talupoegadele asumiseks loovutada. Kompensatsiooni oleks ta soovinud vaid seni mõisale tehtud hüpeteekide väärtuses.

Seejärel sõitsin ma Sillamäele. Narva lähedal asuv Sillamäe mõis kuulus mu venna Romani abikaasale Sophiele, sündinud von Stackelberg, rüütelkonnasekretäri parun Eduard von Stackelbergi*** õele, kes oli koos perega Siberisse küüditatud. Selle sõiduga ühendasin ka külaskäigu oma sõbra Heinrich von Baeri

*Jaak Valk (1867–1952) oli Peterburi Jaani koguduse abiõpetajaks 1898–1901, õpetajaks 1914–1920, Eestis Puhja koguduse õpetaja 1903–1914 ja Urvaste koguduse õpetaja 1921–1936. Elas ja suri emeeritusena Elva-Peedul.

**Otto Friedrich Benedict von Krusenstjern (1870–1923) oli keemik, Prantsuse-Belgia vasetööstuse direktor Peterburis, Hagudi fideikomissi valdaja ning Järlepa ja Umbru mõisa omanik. Eestis kaubandus-tööstusministeeriumi nõunik ja tööstusosakonna juhataja 1920. a.

***Parun Eduard v. Stackelberg (1867–1943) oli Harjumaal Sutlema, Lümandu ja Mäeküla mõisa omanik, Eestimaa rüütelkonna sekretär 1899–1911, peamehe asetäitja 1911–1912 ja maanõunik 1912–1918. Läks novembris 1918 Saksamaale, avaldas 1927. a mälestused.

juurde Repnikule. Baeri tundsin ma intelligentse ja idealistliku mehena. Ma rõõmustasin väga, kui sain temalt oma ideele täieliku heakskiidu ja nägin tema sooja armastust eesti rahva vastu. Ta läks võib-olla isegi kaugemale kui mina, kinnitades, et ta ei soovi Saksamaa okupatsiooni Eestis, kui eestlased selle all peaksid kannatama.

Peterburi, 9. mail 1917

Varsti sõitsin ma uuesti külla Sillamäele ja Repnikule. Sõidu ajal oli mul eriline õnn tutvuda grupi eesti ohvitseride ja sõduritega, kes kandsid eesti sinimustvalgeid paguneid. Nad tulid Peterburis peale ja võtsid istet minust veidi eemal tühjas vaguniosas. Nad vaidlesid tuliselt Venemaast sõltumatu Eesti tuleviku üle. Ma sattusin sisemisse konflikt. Ühelt poolt oleksin väga tahtnud nendega tuttavaks saada ja vestlusest osa võtta. Teisest küljest pelgasin olla pealetükkiv, eriti eraisikuna sõjaväelaste suhtes. Lõpuks ei suutnud ma siiski oma soovi vaos hoida. Ma astusin nende juurde, esitlesin end ja ütlesin: "Ma olen eestimaalane ja mõisaomaniku poeg. Küsimused, millest te räägite, huvitavad mind nii väga, et ma meeleldi võtaksin vestlusest osa." Mulle sai osaks suurim vastutulelikkus. Nad näisid olevat meeldivalt üllatunud ja tervitasid minu tulekut endi seltsi. Grupi juhiks oli reservohvitser Peeter Schneider,* intelligentne mees ja idealist,

*Peeter Schneider (eestistanuna Olev Saarkund) oli sündinud 18. IX 1882 Virumaal Vohnja valla Mõndavere külas väiketaluniku pojana. Oli õppinud trükitöölaine, lõpetas eksternina kõrgemad kommertskursused Peterburis ja käis arvatavasti vabakuulajana ka ülikooli õigusteaduskonna loenguil. Trükitöölise ametiühingu organiseerijana saadeti 1906. a Peterburist välja ning elas Soomes. Mobiliseeriti 1914. a ja teenis vanema laevaehitustehnikuna (sõjaväeametnikuna) Peterburis. Oli 1917. a märtsis üks eesti sõjaväelaste organiseerijaid Petrogradis, eestlaste massidemonstratsiooni korraldajaid (ta pidas seal ka kõne), Petrogradi Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee esimees ja Tallinnas moodustatud Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige, hiljem ka Eesti Iseseisvuslaste Liidu asutajaid. Pärast Vabadussõda töötas ETK sekretärina ja Puhkide firmas ametnikuna, turismibüroo omanik 1935–1940, Eesti Turistide Ühingu asutaja ja ajakirja *Eesti Turist* toimetaja. 1940. a oli Tallinna Majandusõpilaste Kooli õpetaja, arreteeriti 16. X 1940, mõis-

humoorikas ja pulbitseva elujõuga. Nad olid Petrogradi Eesti Sõjaväelaste Komitee liikmed ning parajasti teel Rakverre ühele koosolekule. Schneideri sihiks oli peale selle agitatsioonireis läbi kogu maa. Tema ja ta sõbrad unistasid täiesti iseseisvast Eestist. Grupp oli seisukohal, et see on võimalik vaid koostöös meiega, baltisakslastega, eriti välisesinduste osas. Schneider tegi mulle ettepaneku tutvuda tema poliitilise programmiga, eriti agraarküsimustes; ta kuulavat meelsasti, mis ma selle kohta ütlen, ja päris, kas ma usun, et mõisnikud sellise programmiga nõustuksid ja eestlaste soovidele vastu tuleksid. Ma võtsin ettepaneku loomulikult tänuga vastu, ütlesin aga, et sellest sõltub siiski vähe, kui ka mõisaomanikud vastutulelikkust üles näitaksid, sest nad hääletatakse ju maha. Seepeale ütles Schneider, et tema näeb asja siiski teisiti; talle ja ta mõttekaaslastele läheks vägagi korda mõisaomanike nõusoleku saavutamine, sest mingil juhul ei tahaks nad oma arvulist häälteenamust häbematult ära kasutada, vaid pigem näidata oma kultuursust sellega, et nad vähemuse vastu vägivalda ei tarvita. Siis luges ta mulle oma trükitud programmi ette ning jagas vajalikke seletusi. Maaküsimuse kriitilises punktis oli see vägagi mõõdukas: mõisa maksimaalsuuruse kindlaksmääramine ja selle osa, mis antud piiri ületaks, võõrandamine kompensatsiooni eest ja vaid vastavalt maata ostjate nõudlusele. Sel viisil algaks mõisate väga aeglane vähendamine. Seepeale võisin ma vaid kinnitada, et sellisele programmile kirjutaksin meelsasti alla, ja avaldasin lootust, et meie hulgas ei leidu ühtegi mõisnikku, kes nii ei teeks. Nii oli selles olulises punktis kiiresti ühele meelele jõutud.

Sealt läks jutt edasi eesti polkudele. Nad lootsid nendesse kuulujate arvu tõsta umbes 150 000 meheni ja kinnitasid, et võivad garanteerida, et Eestis ei teki mingit anarhiat. Lõpuks ühines meiega veel eesti polgu orkestri noor asutaja ja dirigent Mihkel Lüdig.* Niipea kui ma selle orkestri asutamisest kuulsin, mõtlesin teha oma vanematele ettepaneku annetada minu sõjas Vene reservohvitserina langenud vennast pärandiks jäetud puhkpillid

teti § 58-10 alusel 5 aastaks asumisele ja saadeti Taškenti. Arvatavasti hukati samal aastal.

*Helilooja Mihkel Lüdig (1880–1958) oli ka Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee ja Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige.

eesti polgule. Rääkis sellest Lüdigile ja see rõõmustas teda väga, sest pille olevat väga raske muretseda. Enne kella nelja hommikul pidin ma Vaivara jaamas väljuma pärast peaaegu terve öö kestnud huvitavat ja meeldivat vestlust oma uute tuttavatega. Lõpuks tundsin ma, et mind on nende hulgas täielikult omaks võetud. Nii tuleb mul tänada õnnelikku juhust, mida olin nii väga otsinud — saavutada head suhted oma eesti kaasmaalastega.

Repnikul teatas mulle härra von Baer, et ta on sedasama P. Schneiderit kuulnud ühel Vaivara koosolekul rääkimas ja et Schneider ning tema programm olid ka talle väga meeldinud.

Peterburi, mai lõpus 1917

Mai lõpus olid meie poissmeestekorteris minu venna Romani juures — tema naine ja lapsed olid ju Sillamäel — tegevusrohked päevad. Terve hulk baltisakslasi saabus tagasi Siberi-pagendusest, sealhulgas ka Eduard von Stackelberg perekonnaga (22. mail), ja elas meie juures. Minu lähematest tuttavatest tulid veel paruniproua Dellingshausen, sündinud Voigts, ja doktor Ernst Seraphim.* Eriti rõõmus olin jutuajamiste üle parun Stackelbergi ja dr Seraphimiga. Igatahes võisin ma loota parun Stackelbergi toetusele, kes ju alati oli võidelnud eestlaste ja baltisakslaste lähenemise eest, ja see lootus oli õigustatud, kuigi mõnes mõttes oli ta pessimistlikum kui mina. Dr Seraphimile, kelle jaoks oli suhete küsimuses mittedakslastega ikka silme ees vaid Läti, oli selline poliitika midagi täiesti uut ja võõrast. Üllatus muutus aga ruttu teineteisemõistmiseks olulistest punktides. Selle üle rõõmustasin ma eriti, silmas pidades, et ta oli kolimas Tartusse ja tema arvamus seal võis propageerivalt mõjuda.

Neil päevil külastas meid, *resp.* Stackelberge, Liivimaa maamarssal parun Pilar von Pilchau.** Sellest vestlusest tõstan esile

*Dr. phil. Ernst Seraphim (1862–1945) oli olnud *Düna-Zeitung*'i ja *Rigaer Tageblatt*'i peatoimetaja, *Dorpater Zeitung*'i peatoimetaja 1917–1918 ning *Rigasche Zeitung*'i juhtiv toimetaja 1918–1919. Kuulus *Landeswehr*'i 1919 ja läks s.a Saksamaale. Hukkus Königsbergis.

**Parun Adolf Konstantin Jakob Pilar von Pilchau (1851–1925) oli Audru mõisa omanik, Liivimaa maamarssal 1908–1918, Balti *Landesrar*'i eesistuja ja Balti hertsogiriigi regent 1918. a. Läks 1918. a Saks-

vaid järgmist: Liivimaa jagamine ja Põhja-Liivimaa liitmine Eestiga, mis oli eestlaste vana plaan, ei meeldinud talle ja ta paistis rõõmustavat, et see plaan peaaegu teostamatu paistis. Mina loomulikult polnud sellega üldse nõus, sest selle plaani teostamine oli ju vajalik autonoomse Eesti loomiseks. Mind puudutas raskelt üks lõik Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Dellingshauseni* kirjast parun Pilarile, milles ta teatas, et eesti polgu sõdurid olevat oma esimese etteastena rüüstanud Arkna mõisa või seal vähemalt laamendanud ja kahju tekitanud. Katastroof, mille saabumist olin kartnud, nimelt vaenulikud suhted eesti sõdurite ja meie, baltisakslaste vahel, näis olevat kätte jõudnud: võib-olla kutsus skandaali esile mõisavalitseja liiga vähene vastutulelikkus, mis tundus Arknas täiesti võimalikuna, sest mõisaomanik v. Schubert** ei elanud seal. See võis hävitada juba olemasoleva mõisaomanike sümpaatiat eesti soldatite suhtes, vastutulelikkust veelgi vähendada ning nii võisid suhted laviinina veelgi halveneda.

Peterburi, 24. mail 1917

23. mail külastasin ma parun Pilarit, et rääkida temaga nendest ja muudest meie maad puudutavatest küsimustest. Rahvusküsimuses oli ta, nagu võiski arvata, võrdlemisi vastutulelik ja liberaalne, öeldes, et sama haridustaseme puhul ei tegevat ta sakslasel ja eestlasel vahet. Poliitikas oli ta seisukohal, et me ei suuda midagi teha peale enda igakülge tagasihoidmise ning äraootamise, kuni torm on vaibunud. Mina esitasin oma seisukoha, et meie maad tuleb õigesti orienteerida selle suhtes, mis toimub, ja et nii mõndagi viga saab ära hoida. Eesti polgu sõdurite suhtes said kinnitust

maale, kuid tal lubati pöörduda tagasi Eestisse 1922. a. Suri Pärnus. Tema suguvõsasse kuulusid ka üks verejanulisemaid tšekiste, Feliks Dzeržinski asetäitja ja tädipoeg Roman Pilar (1894–1937) ning Eesti maalikunstnik Aleksander Pilar (1912–1989).

*Parun Eduard von Dellingshausen (1863–1939) oli Virumaal Aaspere ja Sauste mõisa omanik, Eestimaa rüütelkonna peamees 1902–1918. Läks Saksamaale detsembris 1918. Tema 1930. a avaldatud mälestused on tõlgitud ka eesti keelde ja ilmusid Olioni kirjastusel 1994. a.

**Arkna mõisa omanik oli Alexander Bernhard von Schubert (1849–1923), elukutselt insener, läks 1919. a Šveitsi.

minu kartused: tema arvates näitas Arkna juhtum, et eesti sõdurid pole millegi poolest paremad vene omadest. Ühtegi minu vastu väidet ta ei arvestanud. Ma lahkusin parun Pilari juurest tundega, et ta peab mind nooreks naiivseks idealistiks. Eesti maareformi programmi vastu tundis ta vähe huvi.

Eri allikatest saadud teadete põhjal leidsid kinnitust minu kartused, et enamik meie mõisaomanikest ei tundnud oma sügavas depressioonis vähimatki huvi meie maad puudutavate tähtsate küsimuste vastu. Seda, et oli ka teisitimõtlejaid, ma juba mainisin ja muu hulgas on tegemist mind eriti rõõmustanud asjaoluga, et 1. mai pühitsemisel Tallinnas, mis toimus eesti polkude asutamise ja autonoomia tähe all, ehtisid paljud majaomanikud oma maju eesti sinimustvalgete lippudega. Kui neid lippe õigel ajal maha ei võetud, siis kiskusid vene sõdurid nad alla ja rebisid puruks, samuti nagu eesti polgu lipud.

Rõõmustavate muljete hulka kuulus ka, nagu oodata oligi, külaskäik Liivimaalt valitud duumasaadiku parun Alexander Meyendorffi* juurde. Ta tervitas soojalt minu püüdlusi ja kiitis mu poliitika igati heaks. Järgmisteks päevadeks oli kuulutatud välja eesti sotsiaaldemokraatliku poliitiku Martna** ettekanne, kes oli just Šveitsi pagendusest "mööda Lenini teed" Peterburi saabunud. Ma läksin ettekannet kuulama peamiselt kavatsusega Martnaga isiklikult tuttavaks saada. See mul ühel vaheajal õnnestuski ning leppisime temaga kokku, et kohtume järgmisel päeval. Oma eesmärgi ma saavutasin, ta oli minu programmiga eestlaste ja sakslaste koostöö osas kindlalt nõus. Võib-olla oligi otsustav see, et too poliitik just enne oma aktiivset lülitumist kohalikku poliitikasse oli saanud selgitusi sakslastelt.

*Parun Alexander von Meyendorff (1869–1964) oli õigusteadlane ja Peterburi ülikooli eradotsent, Venemaa III ja IV riigiduuma liige, Liivimaa maanõunik 1912–1920. Läks 1919 Inglismaale.

**Mihkel Martna (1860–1934) oli maalermeister Tartus ja üks esimesi eesti marksiste. Aastail 1905–1917 oli paguluses peamiselt Šveitsis. Olles küll Venemaale tagasi saabunud kurikuulsas plombeeritud vagunis, vabanes ta juba 1917. a eksiarvamustest oma "sõbra" Lenini suhtes ja oli Eesti sotsiaaldemokraatide tunnustatud liider kuni surmani, Ajutise Maanõukogu, Asutava Kogu ja kõigi Riigikogude liige, Vabadusristi III/2 kavaler.

Peterburi, 7. juunil 1917

Lõpuks sain ma 1. juunil sõjakohtu prokurörit telegrammi, et süüdistus minu vastu on tühistatud.

Ma teatasin sellest Palatile ja esitasin kirjaliku palve selle juhatajale salanõunik prof. Jegorovile tööle ennistamise asjus ning teate selle kohta ametnike nõukogu esimehele. Viimane selgitas, et ta peab asja arutamiseks ametnike koosoleku kokku kutsuma. See toimuvat 9. juunil.

Peterburi, 9. juunil 1917. Minu hüvastijätt Palatiga (Mõõtuude ja Kaalude Keskpalatiga)

Suurde raamatukogusaali oli kogunenud umbes 30 inimest, kes pidid otsustama minu Palatisse jäämise või lahkumise üle. Kogunenute enamuse moodustasid portjeed, teenrid, sulased, koristajad jne, kellest enamikku ma polnud kunagi näinud. Koosoleku juhatajaks valiti lätlasest osakonnajuhataja ja ametnike vanem Blumbach. Koosoleku salajane *Spiritus rector* oli aga, nagu ma oletasin, venelasest kolleeg, kes omal ajal oli minu valimise vastu võidelnud ning nüüd taotles minu kohta ja eelkõige suurt korterit. Koosolekule ta ei ilmunud. Tuli hääletada selle üle, kas ma tohin oma koha ja korteri säilitada. Ma nõudsin kõigepealt hääletamist selle üle, kas ma olen sõjakohtu õigeksmõistva otsusega rehabiliteeritud. Juhataja oli mu ettepanekuga nõus ja üritas selgitada, mida tähendab "rehabiliteeritud". Tema küsimuse peale, kas kõik on nüüd aru saanud, ütles üks koristajatest: "Mina ei saa aru. Meile ju öeldi, et peame kõik sedelile "ei" kirjutama, ja nüüd me peame kirjutama "rehabiliteeritud" või "mitte rehabiliteeritud"!" Tulemuseks oli: 26 häält minu rehabiliteerimise poolt ja 3 vastu. Siis hääletati, kas ma oma koha ja korteri säilitama pean, tulemuseks: 9 poolthäält, 16 vastu ja 4 erapooletut. Prof. N. N. Jegorov, kellele ma ütlesin: "Minu tragöödia Palatis on lõppenud, ma tulen, et teiega hüvasti jätta," vastas väga ärritatult: "Tõepoolest tragöödia!" Ma lisasin: "Miks peaksime selle juhtumi pärast ärrituma? See on ju vaid üks pildike kogu praegusest Venemaast!" Ma arvan, et J. röömustas südamepõhjas, et minust lahti sai. Kui mu assistent keemik G. von Akerman talle ütles, et temagi peab nüüd loomulikult Palatist lahkuma, ütles J.: "Ei, ma hindan teid

väga kui teaduslikku töötajat ja te pole ometi niisugune germaani tüüp. Andrei Romanovitš on ju liiga germaanlik!” Minu jaoks oli oluline, et ma sain säilitada oma teadusliku konsultandi koha vasegraveerimise osakonnas, mille direktoriks oli Otto von Krusenstjern, samuti ka “sõjatehnilise abistamise” komitee liikme koha.

Peterburi, 10. juunil 1917

Hiljuti avaldati Peterburi eestikeelses ajalehes *Petrogradi Eesti Vabariiklaste Liidu** programm. Et ma tundsin end ikkagi vaba Eesti loomise pooldajana, siis tundus mulle igati sobiv sellesse liitu astuda. Ma pidin kõigepealt otsima üles juhatuse, mida polnud nimetatud. See viis mind teretulnud külaskäikudele eesti soldatite saadikute kantseleisse ja Peterburi eesti ajalehe *Vabadus* toimetusse. Kahe toimetajaga olid mul, pärast seda kui jää oli murtud, enam-vähem rahuldavad vestlused. Ma sain teada, et juhatusest, kuhu kuulusid Vallner, Tamm ja Seljamaa,** oli Peterburis ainult

*Tekstis leiduvad eestikeelsed sõnad ja laused on paigutatud kursiivi.

**Gümnaasiumiõpetaja Artur Vallner (1887–1939, A. H. Tamm-
saare kälimees) oli üks Peterburi massidemonstratsiooni juhte ja Eesti Vabariiklaste Liidu asutajaid. Selle esindajana kuulus ka Eesti Ajutisse Maanõukogusse ja valiti 1. juulil 1917 selle ajutiseks esimeheks. Kui teda s.a oktoobris enam tagasi ei valitud, siis Eduard Laamani sõnade kohaselt “vihastas end enamlaseks”, astus järgmisel aastal bolševike parteisse, oli Eesti Tööraha Kommuuna nõukogu liige ja hariduskomissar 1918–1919 ja hiljem Leningradis Eesti Tööraha Kommunistliku Ülikooli juhataja. Nagu võiski oodata, hukkus oma seltsimeeste käe läbi.

Kooliõpetaja Aleksander Friedrich Tamm (1868–1950) jõudis Eestisse alles 1920. a, oli siis üks Johan Pitka kaaslasid Rahvuslik-Vabameelse Partei asutamisel ja selle esindaja II Riigikogus. Suri Tallinnas.

Kooliõpetaja ja ajakirjanik Julius Friedrich Seljamaa (1883–1936) oli Peterburis *Pealinna Teataja* peatoimetaja 1915–1917, Eesti Vabariiklaste Liidu ja hiljem Eesti Tööerakonna asutaja. Venemaa Asutava Kogu, Eesti Asutava Kogu ja I Riigikogu liige. Eesti Ajutise Valitsuse esindaja Venemaal 1918, Eesti rahudelegatsiooni liige Pihkvas ja Tartus 1919–1920, hiljem saadik Lätis, Leedus ja Venemaal, välisministri abi ja välisminister K. Pätsi valitsuses 1933–1936. Suri Tallinnas nimeta-

Tamm, ja ma läksin talle külla. Ka siin oli vaja kõigepealt jää murda, mis tegelikult pole sugugi meeldiv tegevus. Seda meeldivam on, kui see õnnestub. Ta andis mulle kõigepealt teada, et partei on ümber nimetatud Eesti Sotsialistlikuks Töölisparteiiks. Minu küsimuse peale, kas liitu kuulumiseks peab olema eestlane, vastas Tamm, et rahvusest sõltumata võib iga Eesti kodanik saada liikmeks, kui ta vaid liidu programmi tunnustab. "Meil on sotsialistlik programm," lisas ta paljutähendavalt. Ma arvasin pärast programmi läbilugemist, et mul on sellele vähe vastuväiteid ja et ma paluksin ennast liikmena kirja panna. Ta surus mul rõõmsalt kätt ja ütles: "Nüüd olete niisiis meie mees!" Mõni päev pärast seda sain teate, et mind on valitud juhatusse.

Peterburi, 15. juunil 1917

15. juuniks oli määratud Peterburi eestlaste ja seal viibivate eesti sõdurite mitting eesti Jaani kiriku koolimaja saalis. Välja oli kuulutatud neli ettekannet:

- 1) Eesti polkude organiseerimine,
- 2) Eesti autonoomia küsimus,
- 3) Maaküsimus (kõneleja Peeter Schneider) ja
- 4) "Kuidas elavad meie eesti soldatid Eestimaal?" (kõnelejaks soldat Mihkel Lüll).

Ma läksin loomulikult kohale. Publik koosnes peaaegu eranditult eesti soldatitest, neid oli umbes 500 meest ja saal sai puupüsti täis. Esimese kolme ettekande ajal tundsin ma rõõmu rahulikkuse, objektiivsuse, loogika ja distsipliini pärast, mis neis valitses. Nii leidis tees, et eramaad saab ainult hüvitise eest võõrandada, peaaegu täieliku poolehoiu ja seda kaitsti kirglikult väheste vastaste eest. Ma imestasin sellise mõistlikkuse üle soldatite koosolekul, kes loomulikult ise enamasti olid maata inimesed ja kellele revolutsioon ju ka oma mõju pidi olema avaldanud.

Teisiti kõlas neljas ettekanne. Kõneleja oli saadik Lüll, sõjaka veltveebli välimusega ja varustatud kujuteldamatu sõnadevoolu-

tuna saadikuks Itaaliasse. Vabadusristi III/2 kavaler. Avaldas 1924. a oma mälestused Veebruarirevolutsioonist.

ga.* Ta kirjeldas kõigepealt, kui tore olevat eesti soldatitel, kes nüüd oma kodumaad teenida saavat, selle asemel et teha seda Vene rindel, võõrsil, võõraste hulgas. Siis pidin ma aga esmakordselt, ja see on jäänud siiani ainsaks korraks, ühe eestlase suust kuulma ägedaid kallaletunge Eestimaa parunitele. Ta ütles midagi niisugust, et rumalad parunid kujutavad endale veel ette, nagu oleks neil veel Eestis mingit sõnaõigust, ja arvavad, et saavad midagi keelata eesti soldatitele, kes nende mõisatesse sisse on kolinud. Siis võttis ta taskust teadaande, mis olevat kleebitud Varangu mõisa puudele ja seintele, ning luges selle ette. Väga viletsas eesti keeles oli seal 10 punktis loetletud, mis on keelatud eesti soldatitele Varangus. Viimases punktis keelati tulla mõisaomaniku maja lähedale. Ettelugemine päästis valla pilkava kisa. Siis hoiatas kõneleja aga tungivalt vägivaldtegevuse ja omavolilise maajaotamise eest, sest see võiks olla signaaliks *Saksa Wilhelmile*, kes kiirustaks parunitele appi. Ma kaalusin kõne käigus, kas ma eelseisval diskussioonil ka kuidagi vastama peaksin. Selle vastu rääkis asjaolu, et mu eesti keel poleks parem kui ettelootud teadaande oma ja juba maad võtnud meeolus võiks ka mu kõne kergesti negatiivselt mõjuda.

Kõneleja lõpetas oma kõne vaatamata oma ettevaatlikusele manitsemisest sõnadega: "Kui te kodumaale tagasi pöördute, siis ajage parunid maalt välja, ja need, kes minna ei taha, lööge maha!" Nüüd pidin ma küll vastama. Koosolek aga lõpetati ilma diskussioonita pärast seda kõnet ja soldatid hakkasid välja trügima. Ma hüppasin lavale ja hüüdsin saali: "Jääge veel siia ja kuulake mind!" Enamik soldateid keeras ümber või jäi seisma. Ma jätkasin: "Ma rõõmustasin kolme esimese kõneleja ilusate kõnede üle. Mis aga viimane kõneleja rääkis, oli *tühi jutt*. Kui te mõnda parunit tahate maha tappa, siis võite seda siin kohe teha. Sest mina olen üks parunitest. Oleks aga palju targem, kui teie,

* Reamees Mihkel Lüll (1882–1941?) oli niihästi Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee kui Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liikmeks. Silmatorikava välimuse ja esinemise tõttu pole ta jäänud kirjeldamata peaaegu üheski seda ajajärku kirjeldavas mälestusteoses. Pärast Vabadussõda pidas asunikatalu Läänemaal, oli üks Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu asutajaid ja arvatavasti ka vabadussõjalane. Kontrollimata andmeil mõrvati hävituspataljoni poolt 1941. a suvel.

eestlased, ja meie, sakslased, koos tegutseksime, et meie maad Venemaa alt päästa ja vaba Eestit luua!" Kõlas võimas aplaus. Palju soldateid hüppas lavale, ümbritses mind ja surus mul kätt. Nende hulgas isegi viimane kõneleja. Sinna juurde ütles ta: "Kui kõik parunid sellised on nagu teie, siis on lood teisiti." Kui ausad ta sõnad olid, ma siiski ei tea. Ma võisin siiski koosolekult esimese kolme kõne ja lõpumuljete põhjal väga rahulolevalt lahkuda.

Rakvere, juunis 1917

Olin taas Rakveres. Eesti soldatite suhete kohta sakslastega sain ma üksnes teada, et need olevat Rakveres, kuhu esimene eesti polk ajutiselt majutati, väga head ja kõikjal vaadatavat soldateid hea pilguga. Ümbruskonnas asusid tagavarapataljonid ja seal ei pidavat lood nii soodsad olema. Midagi täpsemat ei teadnud keegi. Parun Wrangell oli valmis sõitma Varangu mõisa.

Mitu tundi päevast viibisin Rakvere lossis Rennenkampffide juures, kus minu ideed samuti täielikku poolehoidu leidsid.

Pärastlõunal kohtasin ma tänaval eesti sõdurit Laasi. Ta teatas mulle, et läheb koos kahe ohvitseri ja 500 sõduriga mõne päeva pärast Vaeküla mõisa, ja palus mul sinna sõita, et maad ette valmistada. Olin loomulikult meelsasti nõus. Ta andis mulle vajalikud andmed ja ma sõitsin järgmisel päeval sinna. Vaekülas oli omaniku volinik parun Eduard Maydell eelseisvast majutusest mingil määral teadlik. Seal ehitati barakke sõdurite jaoks. Selleks pidid sõdurid maha võtma Vaeküla mõisa uhkuse, erilisel ilusa vana metsa. Parun Maydelli näol õppisin ma tundma üht erakordselt peenetundelist meest, kelle puhul sai arvestatada suurima taktitunde ja vastutulelikkusega. Ta oli mulle väga tänulik tuleku eest ja teadete eest, mida ma talle anda oskasin.

Õhtul kell 9 on I Eesti Polgu ülema polkovnik Aleksander Tõnissoni* juures kodune vastuvõtt ja ma külastasin teda. Ma

*Kindralmajor Aleksander Tõnisson (1875–1941) oli üks väheseid polkovnikuaukraadini tõusnud eestlasest kaadriohvitseride Vene sõjaväes. Jaapani sõjas oli ta rooduülem, I maailmasõjas juhtis pataljoni ja polku. 1917–1918 oli ta I Eesti polgu ja Eesti brigaadi ülem, kommunistide vang novembris ja detsembris 1917, ülendati kindraliks kolme esimese hulgas märtsis 1918. Vabadussõjas juhtis ta I diviisi ja Viru rinnet. Pärast

selgitasin talle oma algatust kanda hoolt eesti sõdurite ja mõisaomanike vaheliste heade suhete eest ja seda, et tahan muretseda edasise vastutulelikkuse eest mõisaomanike poolt. Välimuselt on polkovnik Tõnisson turske ja jõuline, ehtne eesti tüüp, samas energiline ja armastusväärne. Ta tänas mind mu pakkumise eest, aga arvas, et eesti sõjaväelastel pole põhjust kaevata ja et suuremat vastutulelikkust, kui mõisaomanikud juba üles on näidanud, ei ole vaja nõuda ega ole ka oodata.

Samal päeval sain ma teada, et rüütelkonna peamees parun Dellingshausen olevat tulnud Aasperesse. Olin juba ammu tungivalt tahtnud temaga vestelda ja temaga kirju vahetanud. Et ta aga seni oli pidevalt Tallinnas ja mina sinna ei tohtinud minna, siis oli kokkusaamine olnud võimatu. Sõitsin järgmisel hommikul vana rongiga Kadrinasse ja kõndisin seal jala kaks versta Undlasse, kus ma olin kahe päeva eest Siberist Undla mõisasse naasnud Carl von Dellingshauseni ja tema abikaasa esimene külaline. Pärast lõunat andis parun Dellingshausen mulle hobused, et saaksin sõita Aasperesse tema nõo Eduardi juurde. Ma tabasin rüütelkonna peamehe koos tema abikaasaga kodus, mind võeti armastusväärsest vastu ja meil oli väga pikk jutuajamine. Mul oli tunne, et sain temaga jagada oma uusi teadmisi, mis ma olin saanud eestlastega suheldes, ja et tema pidas seda kõike huvitavaks. Muu hulgas rõõmustas mind, et suutsin murda piigi oma sõbra Peeter Schneideri suhtes, kes selles ümbruskonnas teadmata miks oli saanud halva ja radikaalse agitaatori kuulsuse. Ma kuulutasin ta meie väärtuslikemaks eesti sõbraks. Muus osas sobisid meie poliitilised seisukohad hästi. Vestluse kestel teatas ta mulle, et teda on eestlaste poolt palutud esitada mõned sakslastest kandidaadid uuele Maapäevale, sest nad lootsid suuta igast maakonnast ühe või kaks saksa saadikut sisse viia. Ta küsis minult, kas ta võiks mind esitada. Ma nõustusin.

Õhtul olin ma jälle tagasi Rakveres ja järgmisel hommikupoolikul külastasin ma veel kord polkovnik Tõnissoni, seekord

sõda oli I ja III diviisi ülem, sõja- ja kaitseminister J. Tõnissoni ning K. Pätsi valitsuses, Tartu linnapea ja Tallinna ülemlinnapea, Rahvuskogu ja Riiginõukogu liige, peale paljude Vene, Eesti ja välismaade aumärkide Vabadusristi I/1 kavaler. Vangistati 1940. a ja mõrvati kommunistide poolt 30. juunil 1941 Tallinna Patarei vanglas.

staabis, kus ma tutvusin ka tema noore adjutantiga. Ma rääkisin temaga veel kord soldatite majutusküsimusest temalt kindla kokkuleppe saamiseks, et ta informeerib mind uutest majutustest, selleks et ma saaksin maad ette valmistada. Seekord oli talle mu plaan palju vastuvõetavam, ta ütles, et mu idee olevat *toore* ja minu kui neutraalse isiku vahendamine võiks mõlema poole elu palju kergemaks teha ja kasutuid raskusi teelt kõrvaldada. Ta juhtis mu tähelepanu peamistele põhjustele, mis kergesti võisid tekitada hõõrumisi. Et soldatid peavad oma elamiseks saama küttepuid, siis võtavad nad neid sealt, kus see on neile kõige mugavam, juhul kui neid sellega ei varustata. Sellega on loomulikult loodud algus skandaalidele ja rahulolematusele. Teine punkt on piimaküsimus. Soldatid ei taha mõisaomanikele piima eest kõrget kehtivat hinda maksta, eriti seetõttu, et mõnes kohas pidavat talupojad eesti sõduritele piima madalama hinna eest andma. Polkovnik Tõnisson teadis ka öelda, et paljudes mõisates antakse piima juba vägagi mõõduka hinna eest.

20. juunil olin ma varakult Sillamäel ja kohtusin oma venna Sergei ning emaga. See oli esimene kohtumine emaga pärast mu vangisolemist ja me tervitasime üksteist väga liigutatult.

Eduard Stackelberg andis mulle aru poliitilistest muljetest Tartus ja Põhja-Liivimaal. Ta kartis, et seal pole eestlaste suhted sakslastega kuigi soodsad. Eriti oli ta viimasel ajal pettunud toimetaja Jaan Tõnissonis.* Täpselt sama kartust avaldasid mulle ka eestlased Rakveres. Ma otsustasin seepeale sõita Tartusse, eriti kuna Stackelberg ei teadnud, kas eesti ja saksa juhtide vahel mingisugust lähemat kontakti Tartus on.

*Tegelikult oli pärastise peaministri ja riigivanema Jaan Tõnissoni (1868–1941?) suhtumine baltisakslastesse üks liberaalsemaid eesti poliitikute hulgas, ent ilmselt oli Tartu sakslastel tema vastu vana vimm pika vastastikuse võitlemise ajast. Ka hiljem oli J. Tõnisson sakslaste vastu leebem paljudest kolleegidest, sest tal jäi kogemata eestlastes kibedust ja viha tekitanud Saksa okupatsiooni aeg. Enamlased olid oma lühikese võimutsemise ajal saatnud Tõnissoni maalt välja — tegelikult juhtima Eesti välisdelegatsiooni. Meenutame, et endistele mõisaomanikele kompensatsiooni maksmise maareformiga võõrandatud varanduste eest otsustas 1928. a just Jaan Tõnissoni valitsus.

Tartu, 26. juunil 1917

24. juuni varahommikul sõitsin ma Tartusse. Tundsin põnevust, kui Rakveres sisenes rongi Varangu mõisa omanik härra von Lueder. Mul oli nüüd võimalus põhjalikumalt kuulda olukorrast Varangus. Pilt ei olnud rõõmustav. Suhe mõisavalitsuse ja eesti tagavarapataljoni soldatite vahel oli niivõrd teravaks muutunud, et härra v. Lueder oli oma mõisast just sellepärast lahkunud, et tema isik oli seal hädaohus. See oli juhtunud nii: pärast seda kui 1000 meest olid aset võtnud neile ettenähtud küünides ja midagi ebameeldivat polnud juhtunud, tuli järele üks rood, nõudes elamist mõisahoones ning ähvardades vägivaldselt sisse tungida. Kui olukord eesti ohvitseride abiga lahendati, hakkas see rood end mõisaõuel laagrisse seadma ja korraldas seal kõiksugu sigadusi. Nagu parun Wrangell mulle juba pärast oma külaskäiku Varangusse oli rääkinud, oli kümne käsuga müürilehe lugu olnud provokatsioon. Härra von Lueder pöördus küll polkovniku poole sedeliga, millele oli märgitud neli soovi seoses mõisa kasutamisega soldatite poolt; tegemist polnud aga 10 keeluga ja mingit sellist sedelit ei pandud ka üles. Ilmselt oli see aga siiski provokatsiooni ajendiks. Sellega seoses tugevnes mu idee ettenägelike ettevalmistustega selliseid konflikte ennetada.

Suure tähelepanu osaliseks saavad korralike elementide, ohvitseride ja soldatite püüdlused distsipliini parandada. Selle eest hoolitsesid näiteks kaks suurepäraselt toimetatud ajalehte, mida anti välja eesti soldatite jaoks, muu propaganda, sisemised kohtuistungid jne. Soovimatut kontingenti saadeti suurel hulgal minema. Tuli välja, et paljud rahutuste külvajatest olid kõigest soldatiteks ümberriietatud tsiviiliskid. Eesti ohvitserid ütlesid mulle korduvalt, et neil õnnestub distsipliin kehtestada ja maad bolševistliku anarhia eest kaitsta.

Kui ma Tartusse saabusin, olid mulle abiks minu vend Alexander ja tema kolleeg Lommatzsch, kes töötasid Pöllupangas, aitamaks mul kohtuda eesti härradega. Neil oli eestlastega suhteid oma pangategevuse tõttu ning säärased neutraalsed soovited olid kõige sobivamad. Üldiselt jäi mul mulje, et juhtivate eestlaste vähimastki heatahtlikkusest sakslaste suhtes polnud juttugi, küll aga olid väga teravaks aetud suhted eesti parem- ning pahem-

poolsete vahel. Härra Martna ütles mulle, et neid suudab aidata vaid Saksamaa.

Ma olin sinna sattunud ülimalt ebasobival ajal. Kogu Tartu ja eriti eestlaste juhtkond oli väga erutatud. Parajasti toimusid Maapäeva saadikute valimised valijameeste kaudu ning peale selle oli just minu saabumise päeval vahistatud vene soldatite komitee poolt komissar Parts.* Eriti halb oli, et paljud vasakpoolsed eesti elemendid kandsid soldatite ja tööliste saadikute nõukogu tunnuseid. Toimetaja Jaan Tõnissonil õnnestus ühel miitingul vaevu sõna saada. Ka linnapea Luts** pidi vahistatama, ta oli aga ära sõitnud.

Härra Lommatzshi ja härra Martna vahendusel õnnestus mul siiski järgmise päeva hommikul kell üheksa saada kokku härra Tõnissoniga *Postimehe* toimetuses. Ta eitas kindlalt oletust, et ta olevat oma rindejoone sakslaste kahjuks ümber vahetanud ja tõi selle tõestuseks mitmeid tunnistusi. Väärtuslikuks osutusid kaks väidet, mis mulle näitasid, et ma polnud oma sõitu asjata ette võtnud. Esiteks väljendas ta kahetsust, et eesti ja saksa juhtivate isikute vahel üldse kontakte ei ole, ja teiseks kahetses ta, et sakslased, kuigi eestlased neid palusid, ei olnud nimetanud oma kandidaate Maapäevale. See oli minu jaoks väga üllatav. Ma teatasin talle, et niihästi parun Pilar kui ka parun Dellingshausen on mulle teada andnud, et nad määravad meie kandidaadid ja et mina ise olen andnud nõusoleku kandideerida. Igal juhul võisin ma härra Tõnissonile kinnitada, et meie saksa ringkondades valitseb üldiselt soov eestlastega koos töötada.

* Advokaat Kaarel Parts (1873–1940) oli olnud Vene II riigiduuma liige, 1917. a üks Eesti Rahvaerakonna asutajaid ja Vene Ajutise Valitsuse määratud Eesti kubermangu komissari Jaan Poska abi Lõuna-Eestis. Hiljem oli ta Ajutise Maanõukogu esimees veebruarist aprillini 1919, Asutava Kogu liige ja Riigikohtu esimees 1919–1940, Tartu ülikooli audoktor. Suri Tartus.

** Siinkohal eksib autor nimega. Tartu linnapeaks oli aprillist oktoobrini 1917 apteeker Heinrich Luht (1865–1943). Hiljem oli ta Eesti Ajutise Valitsuse peavalinik Lõuna-Eestis, toitlusministri ja kaubandus- tööstusministri abi 1919–1920. Suri Ropka vallas.

Pärastlõunal külastasin ma koos oma venna Alexandriga härra von Tobieni.* Siia oli kogunenud suurem seltskond Liivimaa aristokraate. Mulle oli väga teretunud võimalus pidada ettekanne oma ideedest ja seltskonda sündmustest informeerida. Taas leidsin ma, et saksa seltskond, *incl.* nende juht, orienteerub üllatavalt vähe toimivas ja üldse poliitilises olukorras. Palju enam kui eestlaste poolt kartsin ma Liivimaa aristokraatia hulgas vastuseisule põrkuda. Õnneks nii ei juhtunud. Vähemalt siin tunti minu seisukohtade vastu suurt huvi ja poolehoidu. Erilist huvi ja mõistmist ilmutas Torma mõisa omanik härra von Liphart ning järgmisel päeval kuulsin, et ta olevat avaldanud rõõmu, kuuldes rääkimas selliste vaadetega inimest. Eelkõige palusin ma, toetudes oma vestlusele Tõnissoniga, arvestada tema soovi suurema kontakti osas ja siis selgeks teha kandidaatide asi.

Tõnissoni nõuandel külastasin ma järgmisel päeval veel komisar Partsi, kes vahepeal oli oma ametist tagasi astunud ja arestist vabastatud. Algul leidsin ma kodust tema sarmika abikaasa, kellega umbes pool tundi vestlesin. Vestlus intelligentse naisega oli mu jaoks väga väärtuslik, sest ma sain siin arvestada suurema avameelsusega kui kaalutlevate härrade poliitikute puhul. Proua Parts (sünd. Müller)** tegi mulle kohe ettepaneku saksa keelele üle minna ja väljendas kindlalt oma saksasõbralikku meelsust. Hiljem, kui härra Parts koju tuli, rääkis ka tema samas vaimus.

26. juunil külastasin ma veel härra von Wulfi Viitinalt ja pärastlõunal ka Kodijärve mõisnikku härra Akermani, kes olid mu mõtetega täielikult nõus.

Õhtul lahkusin ma Tartust ja võisin olla enam-vähem rahul, et olin selle sõidu ette võtnud.

* See oli tuntud majandusteadlane, Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna statistikabüroo juhataja Alexander Johannes Tobien (1854–1929).

**Ka siin on mälu autorit alt vedanud. Tantsijanna Elmerice Parts (1888–1974) oli sündinud Meyer, Saarjärve mõisa rentniku tütar. Pääses Läände 1944 ja suri USA-s.

Peterburi, 29. juunil 1917

27. juunil saabusin jälle Peterburi. 29. juunil olin ma *Vabaduse* toimetuses ja toimetaja härra Pukits* tõmbas mind huvitavasse vestlusse. Ta väljendas seisukohta, et Eestis peaks tulevikus eesti keele kõrval ka saksa keel olema põhikeeleks, selleks et Eestile oleks kindlustatud lääne kultuur.

Peterburi, 30. oktoobril 1917

Olen oma päeviku peaaegu kolmeks kuuks hooletusse jätnud. Alates juulist 1917 töötasin ma ühe artikli kallal eestlaste ja sakslaste suhete kohta. See pidi ühelt poolt olema väike ajalooline dokument, aga ma lootsin, et tal on ka praktilist väärtust, kui ma oma kirjatööd mõnele sakslasele või eelkõige eestlasele lugeda annan. Ma plaanitsesin seda ka eesti keelde tõlgituna mõnes eesti ajalehes avaldada. Selles artiklis püüdsin ma tõestada, et sajanditepikkuse kooselu mõjul on aset leidnud eestlaste ja baltisakslaste vahel ulatuslik lähenemine iseloomude ja kommete osas ning võib-olla ka vere kaudu ja et eesti talupoeg seisab Pommeri talupojale palju lähemal kui vene omale. Mul olid õigustatud kartused, et ma pole piisavalt hästi orienteeritud kõigis käsitletavais küsimustes ega tunne väga hästi minevikku ja olevikku, ning enne lõplikku otsustamist tahtsin saada meie kohaliku poliitika asjatundja arvamust. Sobiva inimesena pidasin ma silmas vaid parun Eduard Stackelbergi. Temaga kavatsetud kohtumine lükkus edasi. Alles 22. augustil sain teda Sillamäel külastada.

Me polnud mitu päeva ajalehti saanud. Veel samal päeval tõdesime, et aastaeg on nii palju edasi läinud, et enam ei tasu oodata Saksa vägede pealetungi Väina rindel ja seega on Riia saatus, ja mis veel olulisem, ka Eestimaa oma selleks talveks ja võib-olla igaveseks otsustatud. Alles pärastlõunal, kui olin astumas Kunda-Rakvere kohalikule rongile, sain mõnede eesti naiste vestlusest teada, et Riia on alates eilsest (21. augustist/3. septembrist) sakslaste käes. Riia vallutamine mõjus loomulikult nagu pomm.

*See oli kirjanik, kunstnik ja tõlkija Mart Pukits (1874–1961), kes oli töötanud Peterburis tsensuuriametnikuna ja töötas edaspidi uuesti samas ametis enamlaste juures.

Kõik plaanid olid pea peale pööratud. Valitses üldine lahkumismeeleolu. Seraphimid ja Stackelbergid kiirustasid Tartusse. Minu töö jaoks ei jäänud peaaegu üldse aega. Pidin ma veel avaldamise peale mõtlema? Vastukajad olid erinevad. Me jõudsime järeldusele, et avaldamine on just nüüd veel soovitav. Nüüd, kui eestlasi oli tabanud uus mure oma rahvusliku eksistentsi pärast, tundusid siiralt sõbralikud ja rahustavad toonid meie poolt olevat eriti sobivad. Parun Stackelberg arvas, et ma olen hästi tooni tabanud. Muidu ilmnenuks vajadus mõnedeks muudatusteks ja mulle tundus küsitav, kas on võimalik neid sisse viia ilma tooni muutmata.

Peterburis oli mul vaja paari nädalat, et tööd täielikult lõpetada. Käsikirja andsin lugeda mõnele oma eesti sõbrale. Vastukaja oli mitmetine.

Härra Pukits, *Vabaduse* toimetaja, avaldas mu tööle piiramata kiitust ja tahtis seda lühendamata avaldada, mida ma vaevalt oskasin loota, *Vabaduses* umbes kolmes jaos. Samuti oli ta seisukohal, et artikkel peaks ilmuma mõnes rohkem loetavas Tallinna eesti lehes ja samal ajal peaks selle trükkima brošüürina. Tõlkimise tahtis ta oma hooleks võtta. Ise ma veel eesti keeles avaldamiseks kirjutada ei sõandanud.

Oli õnnelik juhus, et järgmistel päevadel oodati Peterburi Tallinna *Päevalehe* toimetajat ja poliitikut Jüri Vilmsi.* Oli korraldatud suur eestlaste miiting, kus esinesid tema, Jaan Tõnisson Tartust ja veel teisedki eestlased. Pukits tutvustas mind Vilmsiga. Ta võttis mu käsikirja kaasa ja järgmisel päeval teatas oma valmisolekust mu tööd *Päevalehte* vastu võtta. Ta lubas lasta käsikirja tõlkida ja saata mulle tõlge. Mu kirjatöö ilmus lõpuks kolmekuise hilinemisega novembris. Kahjuks ei õnnestunud mul ei käsikirja ega ka ühtegi eksemplari kolmest *Päevalehe* numbrist päästa.

* Advokaat Jüri Vilms (1889–1918) oli üks juhtivaid Eesti poliitikut, sel ajal ühtlasi *Päevalehe* poliitilise osakonna toimetaja. Eesti Radikaal-Sotsialistliku Erakonna (hiljem Tööerakond) asutaja ja juht, Ajutise Maanõukogu abiesimees, Päästekomitee liige ja Ajutise Valitsuse peaministri asetäitja ning kohtuminister. Kavatses märtsis 1918 Soome kaudu suunduda Läände Eesti iseseisvusele toetust nõutama, vangistati teel ja mõrvati Helsingis kas Saksa sõjaväelaste või Soome kaitseväelaste poolt. Postuumselt Vabadusristi III/1 kavaler.

Sel ajal õnnestus mul lõpule viia veel üks suur teaduslik töö. See oli mu teadusliku testamendi, uurimuse “Väärisgaasi saamine ja tema lahustuvus vees”, mida ma Londonis alustasin ja Riias eksperimentaalselt lõpetasin, 75-leheküljelise käsikirja valmistaamine. Töö tahtsin ma esitada Peterburi ülikoolile magistritööna. Töö ajal kuulsin ma päevast päeva kuulipildujaid ja suurtükkide mürinat kodusõjas.

Ma ei olnud loobunud pärast oma õigeksmõistmist sõjakohtus plaanist astuda vabatahtlikult mõnda eesti polku. Mind hoidis tagasi kartus, et sakslasena ei võeta mind vastu; ning peale selle uskusin ma, et oma vahendustegevusega võin ehk suuremat kasu tuua. Siis järgnes oktoobri algul peaminister Kerenski käsk, kes ikka veel tahtis sõda võiduka lõpuni viia: kõik “valgepiletimehed”, s.t need, kes omal ajal mingi füüsilise puuduse pärast sõjaväekohustusest vabastati, pidid uuesti arstide ette minema. Mind oli pärast 1905. a pimesooleoperatsiooni tunnistanud sõjaväkke kõlbmatuks. Oli selge, et uue läbivaatuse järel oleks mind peetud sobivaks ja võetud soldatiks. See oli mulle teretulnud, sest niipea, kui mind soldatiks võetakse, võisin end lasta üle viia eesti polku. Ma läksin seepärast 6. oktoobril 1917 komisjoni ette ja mind võeti loomulikult vastu. Minust sai Vene soldat, lasksin endale mundri parajaks õmmelda ja saavutasin vanade suhete põhjal Peterburi ohvitseride lennukooliga (ma leitutasin sõja algul uue viisi vaatlusballoondele vesiniku saamiseks) määramise sellesse kooli. Sain kooli ülema polkovnik Utjošoviga kokkuleppele, et ta võtab enda hoolde mu üleviimise eesti polku.

Lisa, november 1917

Neile minu viimastele Peterburi-päevadele langes bolševistlik riigipööre. Lenin haaras 26. oktoobril võimu. Kodumaal valutasid Saksa väed Saaremaa, Hiiumaa ja Muhumaa. 15. novembril pidi Tallinnas toimuma autonoomse Eesti valitud saadikute seaduslik koosolek (*Maapäev*). Järgmiseks päevaks oli kokku kutsutud Eesti Sotsialistliku Töölispartei, kuhu ka mina kuulusin, liikmete koosolek Peterburis, kus Pukits pidi rääkima Tallinna koosolekust. Ta pidi saabuma õhtuse rongiga ja me ootasime kaua tema kohalejõudmist. Lõpuks avanes uks ja sisse astus meie saadik lõmmilöödud kõvakübaraga ning lõhkirebitud ja tol-

muses ülikonnas. Ta astus sellises seisus kõnepulti ja rääkis, et koosolek aeti sissetunginud eesti bolševike ning vene soldatite ja madruste poolt laiali ja Eestis kuulutati välja nõukogude vabariik. Valitsuse olevat üle võtnud bolševikud eesotsas Anveldiga. Eesti polkused nimetatud putši kaasa ei haaratud ja nad säilitasid oma senised antibolševistlikud komandörid ja ohvitserid. Eesti polkude vastupanu oli võimatu, sest bolševistlikele okupatsioonivägedele kuulusid kõik relva- ja laskemoonatagavarad.

Minu teenistus Vene soldatina kestis ainult mõne nädala. 17. novembri käskkirjaga demobiliseeriti minu aastakäik. Ka mind vabastati teenistusest, ent ma säilitasin oma vormiriietuse ja sõitsin Eestisse.

II. EESTI SÕDURINA KODUMAAL

Tallinn, 5. detsembril 1917

Neljapäeval, 23. novembril olin valmis ärasõiduks Tallinna. Sain lennupargist vabastamistunnistuse ja Eesti Organisatsioonide Komiteelt komanderingu Eesti III Jalaväepolku Tallinnas koos soovituskirjaga polguülem Kannile,* lisaks südamlikud soovid Eesti Komitee ohvitseridelt.

*Kolonel Peeter Kann (1883–1943) oli olnud 1905. a mässumees, vangistatud 1908–1910, lõpetanud Peterburi ülikooli õigusteaduskonna ja mobiliseeritud reservlipnikuna 1914. a. Staabikaptenina valiti ta Riia rinde eesti sõjaväelaste komitee abiesimeheks ja hiljem Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liikmeks ning määrati novembris 1917 III Eesti Polgu ülemaks. Ülendati märtsis 1918 alampolkovnikuks, Vabadussõjas oli Tallinna ja Harjumaa Kaitseliidu ülem, vabatahtlike vägede organiseerija, brigaadiülem ja III diviisi ülema abi ning lõpuks sõjaväe peaprokurör. Sai koloneliks 1919, valiti 1920. a riigikohtunikuks ja jäi selleks ning Riigikohtu kriminaalosakonna esimeheks 1940. a-ni. 1933. a oli ta riigivanema kandidaat, aga ei suutnud valitsust moodustada. Vangistati detsembris 1940, mõisteti surma, kuid karistus asendati hiljem 10+5 aasta vangistusega. Mõrvati kriminaalvangide poolt tapiteekonnal. I maailmasõjast Georgi ordeni ja Vabadussõjast Vabadusristi I/2 kavaler.

Õhtul Balti vaksalis kohtasin paari tuttavat eesti ohvitseri, nende hulgas Peeter Schneiderit, keda ma polnud ammu näinud ja kes ei tahtnud oma silmi uskuda, nähes mind soldatina. Võib ette kujutada, mida ta mõtles, kui kuulis, et ma sõidan Tallinna, et vabatahtlikuna eesti polku astuda. Tallinna saabudes leppisime kokku kindlal kellaajal kohtuda eesti polkude peakomitees. Nüüd alustasin pärast sündmuste- ja elamusterohkeid aastaid sõdurina Tallinnas ulja vallutaja tundeaga. Pärast rõõmsat kohtumist emaga asusin teele komiteesse ja kohtasin siin peale Schneideri veel teisigi mulle Peterburist tuttavaid ohvitseri, kes kõik olid minu vastu väga armastusväärsed. Nad tahtsid anda mulle koha staabis, et pakkuda mulle meeldivat teenistust ja eelkõige hirmust, et bolševikud mind kuidagi ohustada võiksid, kui ma läheksin tavalisse väeossa. Nad arvasid, et eesti vägedest on Tallinna polk kõige bolševistlikum. Ma loobusin sellisest eelistamisest ja selgitasin, et olen bolševikega Peterburist saadik harjunud. Ka kohtasin vana demagoogi ja "sõpra" Lüllü. Kui ta kuulis mu astumisest eesti polku, kaelustas ta mind.

Pühapäeval, 26. novembril valmistusin minema Üksnurme oma vanale isale külla. Saku jaamast rändasin jalgsi läbi paksu pori koduste väljade poole. Oli kuidagi veider vanematekoju tagasi pöörduda eesti sõdurina. Paljugi oli muutunud. Nimelt tundsin ma juba varasemast poolenisti rohtukasvanud raskesuurtükke, mis juba sõja algusest peale olid paigutatud lahti võtmata Saku jaama. Ent uus oli näha teel Üksnurme põldudel kerge- ja raskesuurtükkide patareisid, mille torud olid ähvardavalt minu poole suunatud. Ajale vastavalt tervitati mind ka lähenemisel mõisahoonetele. Pargist kajasid mulle vastu hagijate metsik *skrauja** ja jahisarve helid. Maa uued isandad andsid end tunda. Härraste-maja akende all kõlas lask ning jänes oli surnud.

Isa leidsin nagu alati kirjutuslaua taga istumas, loomulikult oli ta äärmiselt üllatatud mind nähes. Ma rõõmustasin nähes, kui värske, terve ja muutumatu oli vanahärra. Me veetsime mitu tundi meeldivas vestluses. Mu isa elas ainult maja vasakus tiivas. Paremasse tiiba olid end sisse seadnud 3 Vene ohvitseri ja 10 soldatit. Õnnkombel olid seni nendega head kogemused. Ohvitser

*Selle läti keelest baltisaksa idioomi laenatud sõnaga ässitati jahikoeri jänesejahil ja see tähistab ka hagijate kilamist.

Ivan Sergejev, kes elas juba pikemat aega meie juures, oli väga sümpaatne inimene. Ta jagas majapidamist minu isaga ja nende vahel oli tekkinud isa-poja suhe. Ohtutundidel võttis ohvitser mu isa käest saksa keele tunde.

Pärastlõunal külastasin ma "tovarištšina" Vene soldateid, kes elasid meie saalis. Nad pakkusid mulle kohvi ja ma veetsin umbes tund aega nende juures. Eelkõige rõõmustasin ma, kui nägin, et tegemist ei ole bolševikega. Minu jaoks oli päris harjumatu teha tegemist Vene soldatitega, kes polegi bolševikud. Nüüd arvan ma, et nad olid ukrainlased, kellele bolševism vähe pakkus.

Õhtul pidin linna tagasi sõitma.

Esmaspäeval, 27. novembril tegin juba väikese kõhklusega külastäigu eesti soldatite komiteesse, et enda vastuvõtmisest teada saada. Mind võttis vastu sekretär Rotschild (eestlane).^{*} Ma märkasin, et midagi on korrast ära. Lõpuks selgitas ta, et neil päevil valitakse uus soldatite komitee, kellel on õigus vastuvõtu üle otsustada, ja oleks mõistlik need valimised ära oodata ja minu asi uuele komiteele üle anda. Enne reedet, 1. detsembrist ei tasuvat mul tagasi tulla.

Reedel, 1. detsembril leidsin ma tuttavatest eest ainult Lüllü, kes oli ka komitee liige. Ma küsisin temalt oma asja kohta. Vastavalt oma jämedale, keevalisele natuurile tegi ta mulle etteheiteid, et ma ei esitanud oma palvet otsustamiseks mitte otse komiteele, vaid peitsin end kogu aeg ohvitseride taha. Kodus kirjutasin ma palvekirja ja viisin selle komiteesse. Kuid staabis ei leidnud ma eest enam Lüllü, vaid väga sümpaatse polguülema adjutandi Rami, kes ilma kellelki küsimata täitis mu soovi ja kirjutas välja paberi, mille kohaselt Tallinna polgu 7. roodu ülem pidi mind vastu võtma. Nüüd tuli mul nii ruttu kui võimalik kindlalt kanda kinnitada, et võita usalduslik positsioon, enne kui vaenulikud elemendid ja ässitajad minu vastu võiksid tegutsema asuda.

Laupäeval, 2. detsembril kell 9 hommikul olin ma oma väeosas. Minu rood ja veel mõned polgu roodud olid majutatud tehnikakooli Balti jaama juures. Kui luksuslik oli soldati elu Pe-

^{*}Kapten Konrad Rotschild teenis 1917. a staabikaptenina Tallinnas kindluse suurtükiväes, oli aktiivselt tegev eesti sõjaväelaste organiseerimisel. Päästekomitee määras ta 23. II 1918 Tallinna komandandiks. Vabadussõja alguses oli I brigaadi staabiülem. Suri 1927. a.

terburis, pidin varsti mõtlema. Seal tundusid mulle pesemisvõimalused külmas koridoris šokeerivad. Siin nägin nüüd soldateid veel pimedas jäise talveilmaga jäänud kraani all endid pesemas! Pime oli ka kõikides ruumides, sest eile polnud petrooleumi järele jäänud. Käsikaudu ja teed küsides tungisin kantseleini, kus mõned kujud end veel pimedas riietasid. Ma tervitasin kõiki ja kohe seejärel astus sisse noor rühmaülem Horn. Ta juba teadis minust ja tegi mulle ettepaneku teha üks jalutuskäik kuni rooduülema tulekuni. Nii jalutasin siis koos temaga kuni Kopli surnuaiani. Oli loomulikult äärmiselt meeldiv saada sel viisil kõikvõimalikud põletavad küsimused välja öelda. Samal ajal pakkus Horn end minu eesti keele mentoriks ja andis mulle piisavalt juhiseid. Kantseleisse tagasi pöördudes võeti mind 1. rühma vastu ja Horn viis mind kaaslaste juurde. Ta tutvustas mind mõne armastusväärse sõnaga: *Uus seltsimees ei ole mitte päris eestlane*. Siis ta kadus. Nüüd tulid hetked, mida ma viimasel ajal olin mitmel korral läbi elanud. Südames tunned end äärmiselt ebamugavalt uues ümbruskonnas, aga seltskonnas ja väliselt pead olema rõõmus, heatujuline seltsimees, kelle jaoks see olukord on täiesti enesestmõistetav. 1. rühm, kuhu mind mu pikkuse tõttu arvati, koosnes umbes 60 mehest, kellest 25 elas improviseeritud kasarmus. Mind oli paigutatud koos nendega kahte väikesesse tuppa, mis olid peaaegu tuubil täis õnneks küll ühekordseid narisid. Kiiresti tegin tutvust kõigi *seltsimeestega* ja alustasin vestlust. Et leida nendega kontakti, võtsin kõne alla majutuse ja elamise väeosas. Seltsimehed osutusid vähemalt sama armastusväärseks kui omal ajal "tovarištši" Peterburis. Ma ei suutnud neid tagasi hoida sellest, et nad mulle söögi ära tõid, nõud pesid ja hommikul mu saapad puhastasid. Samasuguse armastusväärseusega suhtuvad minusse kõik need soldatid kuni tänase päevani. Varsti ma konstateerisin, et teenistust polnud üldse. Peaaegu kõik olid kogu sõja jooksul olnud teenistuses, suuremalt osalt rindel, nii et harjutusi vähemalt Vene moodi polnud enam vaja. Ma olin ainuke, kes teenistusest midagi ei teadnud. Mul oli kindel tunne, et mu seltsimehed on vahvad sellid ja et sellest ajast peale on nendega loodud head suhted. Kodus õmbles ema mulle eesti sinimustvalged õlakud peale.

Kolmapäeval, 6. detsembril 1917

Minu kartus, et mu artikkel *Päevalehes* ja astumine eesti polku sulevad minu ees saksa kodude ukсед, polnud siiani põhjendunuks osutunud. Ma kuulsin kõikjal vaid kahetsust, et eestikeelne tõlge on väga raskesti arusaadav. Hinnangud eesti poolelt näitasid mulle aga siiski, et artikkel on leidnud mitmekordselt elavat vastukaja. Mina olen igal juhul väga rahul, et kirjatükk on lõpuks siiski ilmunud. Nii ei ole mul vaja neile eestlastele, kellega ma tegemist teen, suuliselt oma seisukohta rahvusküsimuses selgitada. Ma veendun iga päevaga selles, et mul ka nüüd midagi oma eestisõbralikust artiklist pole vaja tagasi võtta. Ma saan pidevalt kinnitust, et olen selle rahva iseloomu põhijoontes õigesti kajastanud.

Laupäeval, 9. detsembril kohtasin ma G. von Siversit, kes võttis mu kella kuueks kaasa Eestimaa Kirjanduse Ühingusse.* Siin oli umbes 30 baltisaksa seltskonna liiget, kes käisid korrapäraselt koos, et uusimaid uudiseid välismaa ajakirjandusest üksteisega jagada, *resp.* ette lugeda. Erhard Dehio** luges ette Rootsi ajalehti. Lõpuks diskuteeriti sündmuste üle meie kitsamal kodumaal. Ikka ja jälle tuli uusi teateid mõisate lõhkumise kohta, mida Vene soldatid korda saatsid. Ühes ja teises kohas olevat sellest osa võtnud ka maarahvas, mis loomulikult kutsus esile tohutu nõrdimuse. Ka eesti polkude sõdurid said hukkamõistu osaliseks. Nii sattusin ma kummalisse olukorda, olles pika aja tagant saksa seltskonnas, mille liikmed mulle suuremas osas võõrad olid ja kellele ma end nüüd eesti sõdurina pidin esitlema. Et ma ju kõigest pool päeva polgus olin olnud, siis võisin ainult öelda, et varsti olen ma võimeline andma kindlama hinnangu oma polgukaaslaste suhtes, aga olen juba praegu veendunud, et hinnangud, mida ma just nende kohta kuulsin, pole õiglased. Ma arvan küll, et sain sellega mõne härra silmis sügava põlguse osaliseks. Mind rõõmustas väga, kui parun Harald Hoyningen-Huene mulle jutustas, et tal on juba pi-

* See baltisakslaste 1842. a Tallinnas asutatud organisatsioon oli mitmes mõttes ekvivalentne Õpetatud Eesti Seltsiga Tartus.

** Erhard Arnold Julius Dehio (1855–1940) oli kaupmees Tallinnas, okupatsiooniaegne linnapea 1918, Balti *Landesrat*'i liige. Läks Saksa-
maale 1918.

kemat aega olnud tööle tema mõisas 20 I Eesti Polgu meest ja et tal pole olnud mõisas kunagi paremaid töölisi ja korrallikumaid inimesi; ka nüüd veel võiks ta rahulikult oma mõisas elada, kui eesti sõdurid oleksid võinud tema juurde jääda. Ma tahaksin siia veel lisada, et parun ja paruniproua Dellingshausen jutustasid mulle suvel, et vähesed eestlased Vene polgust, mis oli majutatud Aasperesse, olid aidanud päästa mõisahoonet täielikust laastamisest, mille eest nad olid neid soldateid ka tänanud.

Pühapäeva, 3. detsembri pärastlõunal otsisin ma üles rüütelkonna peamehe parun Dellingshauseni, kellega arutasin poolteist tundi meie maad puudutavaid küsimusi. Temaga saan ma hästi läbi. Ma rõõmustasin, et ta hoolimata kõigist sisepoliitilistest sündmustest ja "pettumustest" eestlaste osas siiski rahvusküsimust asjalikult ja objektiivselt hindas ja Eesti annekteerimise korral Saksamaa poolt pidas soovitavaks ja vajalikuks anda eestlastele nende kultuurilises arengus täielik vabadus. Ka tulevases riigikorrast vestlesime põhjalikult, kusjuures tema eelistas seisuslikku Maapäeva omandita klasside esindusega, samal ajal kui mina olin arvamusel, et võib-olla oleks parem jääda üldise valimisõiguse dogma juurde ja minoriteeti kaitsta teise koja kaudu või suverääni võimupiiridega. Ma jutustasin talle oma headest muljetest eesti polgus. Minu küsimusele, kas saaks midagi teha selleks, et eesti polgud tohiksid maale jääda, kui Saksa vaerahutingimuste põhjal Vene väed pidid Eestist lahkuma, arvas ta, et see õigus tagatakse eesti polkudele kahtlemata.

Päevad on erutavate uudiste või kuulujuttude märgi all vaerahuläbirääkimiste käigust, mida ametlikult ei avaldata. Saksa seltskond hõiskab vahel rõõmust, kui räägitakse, et lähipäevil marsivad sisse brandenburglased või surnupealuuhusaarid* või et tuleval pühapäeval sõidab Saksa laevastik Tallinna reidile. Järgmisel päeval lastakse jälle pead norgu.

Palju teistmoodi pole meeleolu ka polgus. Kui ma esmaspäeval, 4. detsembril polku tulin, astusid mulle vastu kaks sõdurit ja teatasid rõõmust särades, et Vene väed pidavat lahkuma ja Eesti

*Saksa väeosade nimetused I maailmasõjas. Eriti tuntud olid *Totenkopfhusaren*, kelleks kiivriil kantava surnupealuu kujutuse tõttu nimetati 1. ja 2. ihukaardiväe husaarirügementi ja Braunschweigi 17. husaarirügementi.

okupeeritakse 15 aastaks Saksamaa poolt, millele järgnevat rahvahääletus. Ka kasarmu kajas üldisest rõõmust. Vene vägede kohta, kes pidid maalt lahkuma, arvas üks sõdur: *Ja meie aitame ka veel natuke tagant ja vaatame, et venelased mitte liiga palju lärmi ei tee.*

Vene bolševistlik valitsus andis käsu, et kõik ohvitserid tuleb ametisse valida soldatitel, nii et ohvitseriseisus kaotatakse ära. Pagineid või mingeid muid auastmetunnuseid ei tohi enam kanda. Kolmapäeval, 6. detsembril oli meil ette nähtud polgu koosolek, kus pidi võetama selles asjas seisukoht. Pärastlõunaks leppisin ma kokku minna oma rühmaülema Horniga jalutama ja sain temalt teada meie polgu ohvitseride otsusest, et keegi neist ei võta kohta vastu, kui soldatid käsust kinni peavad ja ohvitseri valida tahavad. Õhtul tahtsime veel kord kokku saada, kuid selleks ei leidunud aega, sest Horn selgitas, et ta peab õhtul kirikusse minema ega saa ka nii tõsisel ajal sellest loobuda. Ööseks läksin ma kasarmusse. Juba hommikul olin oma voodipesu igaks juhuks ära toonud, tundes, et neil kriitilistel päevadel oleks soovitav võimalikult tihe side teenistuskaslastega. Ma ei kahetsenud oma otsust, sest nägin peagi, et ma poleks tundma õppinud olulist osa elust, kui ma sellest oleksin loobunud. Selgus nimelt, et just tunnid kella 10 õhtul kuni magamaminekuni kell 12 olid määratud poliitikal. Kui ma sisenesin, toimus elav diskussioon. Üks *enamlane* polgust pidas metsikut ässituskõnet, milles ta agiteeris soldateid andma end punakaardi käsutusse selle kindlustamiseks, et mõisad mõisnikelt ära võetaks. Kõnet kuulati väga osavõtmatult ja alles siis, kui mees oli läinud, seletasid kõik, et nad ei suuda selliseid mõttetusi enam kuulata. Seejuures sain ma teada, et seltsimehe nimi oli Otter* ja ta oli kõige hullem roodu *enamlastest* ning et ta käib peaaegu igal õhtul oma ringreisi tegemas, et kaaslasi ässitada. Ka järgmiseks ööks otsustasin ma kasarmusse jääda, et polgukoosoleku eelõhtul osaleda poliitilises diskussioonis. Pean tunnistama, et eelmisel õhtul polnud mul julgust bolševikuga vaidlema hakata. Täna õhtul aga olin minetanud kogu respekti selle mehe ees. Ma võtsin üle opositsiooni initsiatiivi ja varsti paluti Otteril pilke ja mõnituste saatel, kuid väga heatahtlikul viisil

*Reamees Eduard Otter oli väejooksik Riia rindelt, kes leidis enamlaste juures kindla teenistuse. Hiljem tegutses N. Venemaal.

ruumist lahkuda. Otter oli ja jäi meie rühmas koomiliseks figuuriks, huumori allikaks. Öhtut kasutasin ma veel, et teha reklaami täiskosseisuliseks polgukoosolekul osalemiseks.

Kolmapäeval, 6. detsembril kell 10 hommikul suundusin ma seltsimeestega polgukoosolekule teatrisse "Grand Marina". Mul kulus veel palju vaeva, et võimalikult palju sõdureid liikuma saada. Peaaegu kõik ütlesid, et koosolekul aetavat säärast jama, et ükski mõistlik inimene seda kuulata ei suuda. Koosolek oli täielikult bolševike käes. Ma palusin üht kantseleikirjutajat minu kõrval istet võtta, et ma veidi rohkem isikute kohta teada saaksin. Kui nõuti koosoleku juhataja kandidaatide nimetamist, esitati ainult bolševikke.

Teisi kandidaate polnud ja nii valisime kehva organiseerituse ja mittebolševike ükskõiksuse tõttu ise esimeheks bolševik Raudkepi ja sellega oli koosoleku saatus juba ette otsustatud.

Kokku oli koosolekul umbes 250 meest, niisiis umbes kümnendik polgu koosseisust. Seetõttu otsustati koosolek jätta otsustusõiguseeta. Aga ka sellega saavutasid bolševikud oma eesmärgi. Valitsuse deklaratsioon, mille kohaselt pidid ohvitseride valima soldatid, loeti ette. Järgnes selgitus kohalviibivate ohvitseride hulgast, et nad astuvad *in corpore* tagasi, kui eeskiri vastu võetakse. Sellele järgnesid pikad viljatud vaidlused.

Neljapäeval, 21. dets. 1917

Ma ei jõua oma päevikuga päevasündmustele järele. Need on sündmused, mis mind ja meie maad viimasel ajal on eriti kaasa haaranud. 1. mõisate äravõtmine ja 2. verine kokkupõrge Erra mõisas.

Mõisate üleandmine töölistekomiteedele

Juba mõne nädala eest oli ilmunud dekreet, mille kohaselt valdade ja mõisate maata töölised pidid moodustama komiteesid, et mõisad ilma kompensatsioonita koos kogu inventariga mõisaomanikelt ära võtta ja töölistekomiteedele üle anda. Bolševike pahameeleks ei reageerinud aga eesti maarahvas sellele käsule üldse. Maavalitsus eesotsas Anveldiga pidas vajalikuks raken-

dada sunniabinõusid, et rahvast õnnelikuks teha. Umbes 1000 punakaartlast sai käsu 6–8-mehelistes gruppides relvastatuna üle kogu maa jaguneda ja mõisate ülevõtmine läbi viia. Et aga need tundsid ennast veel liiga nõrgana, saabus minu polgu sõduritele üleskutse ühineda punakaartlastega nende tugevdamiseks. Ühehäälselt teatasid minu roodu sõdurid, et mõisate äravõtmine olevat alatu röövimine ja laastamine ja et meie roodus ei leidu kedagi, kes koos punakaartlastega välja läheks.

Kui lõpuks punakaartlased teele pidid asuma, oli 50 meest kogu meie polgust valmis kaasa minema. See arv kasvas sajani, kui soldatitele teenistusest vaba aja eest lubati 5 rubla päevas palka maksta.

Kui teistmoodi see aga tundub, kui ajalehti loed! “Mõisate äravõtmiseks on teele asunud Tallinna polgu soldatid ja punakaartlased.” Seevastu andis minu roodust end kohe üles 14 vabatahtlikku, et kaitsta Maidla mõisat rüüstavate bolševike eest. Ka mina asusin teele, et oma isale Üksnurmes toeks olla. Esmaspäeval, 11. detsembril saabusin ma Üksnurme, kus veel midagi märgata ei olnud. Ma sõitsin kohe vallamajja, kus vallakirjutaja Lauter rääkis mulle punakaartlaste käigust sinna päev varem. Seal olid valla töölised mõne päeva eest kokku aetud, et valida 12-liikmelist nõukogu, mis pidi mõisate ülevõtmist juhtima. Aga keegi ei tahtnud lasta end valida. Pühapäeval pidi lõpuks siiski kokkusaadud nõukogu kohale ilmuma. Tuli aga ainult kaks meest, kes hoolimata punakaartlaste hoiatustest ja ähvardustest samuti varsti kadusid. Aga neile anti range käsk kolmapäeval kohale tulla ning sealjuures hirmutati neid rängimate karistustega kuni mahalaskmiseni vastuhakkamise korral.

Kolmapäeval, 13. detsembril pidi toimuma Üksnurme ülevõtmine. Me lootsime, et jõuk jääb pärast ebaõnnestumist tulemata. Aga Anvelt koos oma kaaskonnaga ilmutasid imekspandavat energiat. Kui ma isaga kolmapäeval õhtust sõin, kõlasid tagatrepil paljude meeste sammud ja samas astusid sisse mõned relvastatud isikud ning teatasid, et nad olevat tulnud, et mõis töölisnõukogule üle anda. Minu isa selgitas, et me pole kavatsenudki vastu hakata ja nad peaksid tegema seda, mida nad teha kavatsesid. Mehed ei lahkunud, vaid andsid mõista, et nad tahavad süüa ja öömaja. Väga energiliselt nad ei esinenud, pigem veidi poole häälega.

Sellest hoolimata ei aidanud meid miski, me pidime neile kõõgis õhtueinet anda laskma ja ööseks laotati ühte tuppä heinad, kus mehed siis magasid. Mina magasin öö oma isa kabinetis sohval, et seda tuba valvata. Väga meeldiv see olukord just polnud ja ma olin õnnelik, et sain sel ajal oma isa kõrval seista.

Siin katkeb mu päevik. Pärast minu uuesti vahistamist ja naasmist Peterburi vanglast kirjutasin ma põhjaliku aruande selle aja kohta, mille siin lühendatult ja täiendustega edasi annan.

Järelsõna minu päevikule

Mõisate ülevõtmine (detsember 1917)

13. detsembri hommikul oli kogu vallarahvas aetud kokku koosolekule, et meie tööliste abiga mõisa ülevõtmist läbi viia. Koosolek toimus meie härrastemaja esimesel korrusel, kusjuures mu isa jäi oma harjunud kohale kirjutuslaua ääres. Mina võtsin osa eesti sõduri vormis, millel olid bolševike poolt keelatud sinimustvalged pagunid. Koosolekut juhatas üks umbes neljakümneaastane eesti kommunist. Pikas kõnes esines ta idealistina ja rahva õnnelikuks tegijana. Lõpus küsis ta, kas kellelgi on talle küsimusi. Üks vanem tööline tõusis ja ütles: "Te selgitasite meile, et kogu mõis koos kõigega, mis sinna juurde kuulub, on nüüd meie oma. Ma tahaksin aga teada, millest siis meie vana härra elama peab!" Komissar vastas: "Jah, ma tean, et teie ja teie mõisahärra vahel on alati valitsenud parimad suhted. Loomulikult peate te talle osa mõisast jätma ja pensioni maksma, millest ta elada saab." Nüüd pidi valitama kolmest isikust koosnev komisjon mõisa haldamiseks. Valiti kaks sulast ja minu isa. Seepeale läksid kaks komisjoni liiget minu isa juurde ja palusid tal valitud kohale astuda. Nad lisasid: "Loomulikult hakkate oma ameti eest palka saama." Naeratades küsis mu isa: "Kui palju te tahate siis mulle maksta?" Nad nimetasid mõnisada rubla kuus, mille peale mu isa ütles: "Armsad sõbrad, nii palju ei ole mu mõis mulle kunagi sisse toonud." Rauast rahakapi juurde, milles hoiti ka raamatupidamisdokumente, kuulus kaks võtit, mida mõlemat oli vaja, et kappi avada. Minu isa tegi ettepaneku, et tema hoiab ühte võtit ja tema kaashaldaja peaks hoidma teist. Ettepanek võeti vastu ja kaks

sulast läksid alla, et koosolekut ja komissari informeerida. Komissar oli kõigea nõus, ta vaid nõudis, et rahakapi võti temale üle antaks. Sellest keelduti kategooriliselt, nii et komissar pidi lahkuma ilma võtmeta. Varsti jutustati meie mõisas, et naabervallad olid rahakappide võtmed komissarile üle andnud ja et see olevat koos kassaga igaveseks kadunud. Üksnurmes ei tehtud ülevõtmisega peaaegu ühtegi muudatust. Minu isa säilitas ülemvalitsuse, ja koostöö uute "härradega" kulges igati rahumeelselt.

Mitte igal pool ei kulgenud "mõisate ülevõtmine" nii rahulikult. Niipalju kui mulle on teada, toimus ka vägivalldategusid, ikka meie maale või antud mõisale võõraste elementide algatusel. Ma tahan jutustada ainult ühest sellisest juhtumist, sest selle vastukajad ulatusid ka minu väeosani. Kui Erra mõis pidi "üle võetama", otsustasid omaniku härra von Kurselli viis poega osutada vastupanu. Nad kindlustasid end mõisahoones nii hästi kui said ja andsid oma jahipüssidest tuld, kui "punaarmeelased" tahtsid sisse tungida. Viis punaväelast sai surma² ja ülejäänud taganesid, et lisajõude tuua. Aga ka üks Kurselli vendadest oli saanud jalast haavata. Olukord oli lootusetu. Nad pidid kaitsmisest loobuma, panid haavatu öösel kelgule ja tõmbusid tagasi.

Bolševikele oli viis "märtrit" loomulikult äärmiselt tervitavaks propagandavahendiks. Pidulik matusetalitus pidi toimuma Tallinnas. Punane soldatite nõukogu, mis eksisteeris veel olemasoleva ametliku soldatite nõukogu kõrval, esitas üleskutse, et kõik eesti sõdurid peavad ilmuma pidulikule leinatalitusele ja osalema matuserongkäigus. Ilmselt tundus punastele olevat vähe sellest üleskutsest, sest väeosadesse ilmusid punased funktsionäärid, kes agiteerisid osalema matusesotsessioonil. Nii oli ka minu väeosas. Minu seltsimeeste vastus oli: *Masuurika matusele meie ei lähe!* Häbistatult läksid funktsionäärid minema ja minu väeosast ei läinud ükski soldat matusetalitusele. Selle vahejuhtumi puhul tuleb mul meelde, et kui astusin III jalaväepolku, hoiatasid eesti ohvitserid mind, et see on neljast polgust kõige bolševistlikum ja minul kui "balti parunil" saab seal olema raske põli. Tegelikult hellitasid soldatid mu lausa ära ja aeg eesti sõdurina kuulub mu elu parimate mälestuste hulka.

²Uuematel andmetel sai surma kolm.

Oleviste kiriku "rahvamaja"

Ühel järgmistest päevadest kohtasin ma tänaval Peeter Schneiderit. Ta ütles mulle, et ta on end kirja pannud pärastlõunaks rahvakoosolekule "rahvamajas" kõnet pidama. Ta palus mul kaasa tulla. Ma täitsin ta soovi.

"Rahvamajaks" oli meie Oleviste kirik. Kui ma pärastlõunal sinna sisenegin, oli see täis soldateid, madruseid ja eraisikuid. Kirik oli pimestavalt heledalt valgustatud. Seinad ja toolid olid kaetud punase riidega ja punased lipud sirbi ja vasaraga kaunistasid kogu ruumi. Kahe tugiposti vahele altariruumi ette oli ehitatud platvorm, millel seisis pikk laud ja toolid. Laua ääres istusid bolševistliku valitsuse liikmed Anvelt, Kingissepp, Uritam jt. Uritam* siirdus kantslisse ja avas koosoleku: "Varem selle koha peal palvetati ja loeti piiblit. Meil on kasulikumatki teha."

Sellele järgnesid poliitilised kõned, mille sisu ma enam meenutada ei suuda. Siis anti sõna Peeter Schneiderile. Ta astus kantslisse. Niipea aga, kui ta suu avas, algas kogu ruumis tohutu lärm, nii et ühestki sõnast ei saanud enam aru. Schneider vaikis, kuni lärm vaibus, et veel kord alustada. Kohe algas aga jälle seesama lärm. See kordus mõned korrad, mille peale Schneideril ei jäänud muud üle, kui kantslist ja kirikust lahkuda. Ma järgnesin talle.

III. VAHISTAMINE, KÜÜDITAMINE PETERBURI JA TAGASITULEK

Allkirjade kogumine Saksa vägede sissetuleku jaoks

Pärast seda kui Saksa väed olid vallutanud Lõuna-Liivimaa ja Saaremaa ning Hiiumaa Eesti rannikul oktoobris (uue kalendri järgi) 1917, oli Saksa sõjaväele jaoks pisiasi vallutada kogu Eesti ja vabastada see bolševike võimu alt.

Sotsiaaldemokraatide juhtimisel hääletas Saksamaa Riigipäev Eesti vallutamise poolt vaid juhul, kui kohalik elanikkond seda

*Uritami-nimelist eesti enamlaste ninameeste hulgas polnud. Ilmselt ajab autor nimed segi.

soovib. Seepeale algas eestlaste ja sakslaste hulgas allkirjade kogumise aktsioon, mis toetaks Saksa sõjaväe sissemarssi. Ma võtsin enda peale koguda allkirju sellisele kinnitusele eesti sõdurite hulgas. Üleskutseid kirjutasin ma täiesti avalikult oma roodu kirjutusmasinal mitmes eksemplaris. Minu väeosakaaslastest kirjutasid kohe umbes pooled sellisele kinnitusele alla. Edasi kirjutasin ma aruande Saksa kindralstaabile, milles selgitasin, et minu kogemuste põhjal sakslaste sissetungi korral ükski eesti polk vastupanu ei osuta. Oma aruannet näitasin ma oma rühmaülemale Hornile. Ta lisas sinna eesti keeles, et ta nõustub minu hinnanguga, ja pani oma nime sinna alla. Teate viis üks noor baltisakslanna üle rindejoone Põhjaarmee staapi Saaremaal.

Ühel päeval ütles mulle keegi sõdur, et ta sõidab maale ja külastab ühte väeosa, kus kindlasti paljud seltsimehed üleskutsele alla kirjutaksid. Ta palus üleskutse talle kaasa anda. Ma kirjutasin kiiresti käsitsi ühe üleskutse ja andsin talle kaasa. Ülekuulamisel "revolutsioonitribunali" ees nägin hiljem seda üleskutset uuesti! Ei tohiks kedagi üllatada, et polgus olid ka mõned salajased *enam-lased*.

Vahistamine (veebruar 1918)

(Märkmete põhjal alates aprillist 1918)

Jaanuaris 1918 sain oma polguülemalt ülesande muretseda Peterburist eesti polkudele gaasimaske. Mõne päeva pärast sain Tallinna tagasi pöörduda ja tahtsin polguülemale ette kanda, et käsk on täidetud. Suundusin hommikul jaamast otse polguülemale juurde. Kohtasin teda kasarmu koridoris endise krediitkassa hoones. Ta viis mu kiirustades oma kabinetti ja lükkas ukse kinni. Ta ütles mulle, et eelmisel ööl olevat senine soldatite nõukogu bolševistliku tööliste ja soldatite nõukogu poolt tagandatud ja asemele on asunud bolševistlik soldatite nõukogu. Nõukogu esimene otsus olevat olnud minu vahistamine. Ta andis mulle nõu võimalikult märkamatuks kaduda ja end kuhugi peita. Minu küsimuse peale, mille alusel vahistamiskäsk oli antud, ütles ta, et nõukogu oli ette näidanud minu käekirjaga kirjutatud üleskutse eesti soldatitele, mis kutsus Saksa vägesid üles Eestit vallutama. Ta laskis mu oma

toast välja, pärast seda kui oli kindlaks teinud, et ühtegi bolševistliku nõukogu liiget pole näha. Eesti polgud olid võimetus, sest vene soldatitele ja madrustele, keda toetas bolševistlikest eesti töölistest moodustatud "punakaart", kuulus ülemvõim ja seejuures hoidsid nad enda käes kõiki relvade ja laskemoona varusid.

Igaks juhuks olin juba valmistunud põgenema sakslaste vallutatud Hiiumaale. Teel koju tulid mulle vastu 4 ohvitseri ja soldatit eesti ratsapolgust, mis asus Hageris, umbes 40 kilomeetrit Tallinnast lõunas. Nad olid käinud minu korteris, et mind hoiatada. Nad nõudsid, et läheksin nendega Hagerisse, ja seletasid, et nende ratsapolgus oleksin ma kaitsnud bolševike eest. Täna sin neid südamest ja selgitasin, et tahan siiski jääda oma otsuse juurde põgeneda üle rinde. Kodus tahtsin ma tsiviilriided selga panna, hädavajalikumad asjad kokku pakkida, emaga, kes elas mu venna juures, hüvasti jätta ning kaduda. Enne aga, kui ma sellega alustada sain, helistati ja kolgiti valjusti välisuksele. Meie toatüdruk avas ja sisse astusid üks bolševikust komissar ja mu vana "sõber" soldat Otter. Mulle tundub nüüd järgnenud stseen niivõrd amüsanantne ja psühholoogiliselt huvitav, et ma tahaksin seda kirjeldada. Komissar küsis minult, kas mul relvi on. Küsimus pani mu kohmetuma, sest ma ei teadnud, kas mu vend, kellel oli püstol, on selle kaasa võtnud või minu tuppa jätnud. Komissar hakkas otsima. Otter hoidis mul laetud püstolit meelegohal ja ütles: "Niipea, kui me relva leiame, ma vajutan!" Seejuures olid mõlemad mu kinnivõtjad tohutult ärritatud, palju rohkem kui mina, ning rääkisid ülemäära kõvasti. Ma ütlesin neile: "Seltsimehed! Kõrvaltoas magab mu vana haige ema. Ma palun teid vaikselt rääkida, et ta üles ei ärkaks!" Tulemuseks oli see, et mõlemad läksid üle sosinale. Siis ütlesin ma Otterile, kes oli õudselt tahumatu tegelane ja võis ka tahtmatult kergesti tulistada: "Võta ometi püstol mu meelegohalt. Teil pole ju vaja minu ees hirmu tunda!" Silmapilk pani ta oma relva kabuuri. "Nii," ütlesin mina, "nüüd võime rahulikult vestelda. Mida te minust tahate?" Nad teatasid mulle, et peavad mind viima "revolutsioonitribunali" ette kohtumõistmiseks. Püstolit ei leitud. Seepeale ütlesin oma emale hüvasti, ta ei olnud kogu toimunud märganud, ja seletasin talle, et ma pean minema ülekuulamisele ja ilmselt tulen varsti tagasi. All seisis suur sõiduk, millega me sõitsime rüütelkonna majja Toompeal, kus "revolutsioonitribunal" istungeid pidas. See

koosnes umbes 10 mehest, kes aelasid laua ümber. Eesistuja rollis oli Otter. Ka mina tohtisin istuda. Üks tuttav Peterburist oli mul palunud kaks ärikirja Lutheri firmale kaasa võtta. Need leiti nüüd mu märkmiku vahelt. Otter avas kirjad ja ütles pilkavalt naerdes: "Siin on meil tõend, et te olete kontrrevolutsionäär!" Ma ei teadnud kirjade sisu ja palusin, et tohiksin neid lugeda. Need olid tähtsusetud äriteated. Ma palusin seepeale selgitada, kuidas saab nende kirjade sisu põhjal otsustada, et ma olen kontrrevolutsionäär. "Kui te seda ei oleks, poleks te ju selliseid kapitalistide kirju kaasa võtnud!" oli vastuseks. Siis leidis ta ühe kviitungi 2000 rubla peale, mille oli välja andnud Riia sõjakohus. Ma pidin selgitama, mida see tähendavat. Ma ütlesin: "See on tõendiks, et ma pole kontrrevolutsionäär, vaid tsaarivalitsuse vaenlane. See oli kautsjon minu vabaks laskmise eest, pärsit seda kui mind oli vahistatud tsaarivalitsuse poolt spionaažisüüdistusega." "Nüüd on selge. Vana spioon olite alati!" oli vastus. Nüüd pidin ma veel oma kaasosalised üles andma, kusjuures nimetati parun Dellingshausenit ja paljusid teisi härrasid. Ma väitsin, et mul pole "kaasosalisi".

Siis pandi minu ette käsitsi kirjutatud üleskutse eesti soldatitele toetada Saksa sõjaväe tulekut. Küsiti, kas mina kirjutasin selle. Ma seletasin: "Loomulikult kirjutasin ma üleskutse. Bolševismi seaduste kohaselt kehtib rahvaste enesemääramisõigus. Ma tahtsin lihtsalt teada, kui palju eesti soldateid Saksa sõjaväe sissemarssi poolt on. Nagu te näete, pole mitte keegi lehele alla kirjutanud."

Lõpuks sai üks eesti sõdur käsu viia mind vanglasse Vene tänaval. Ma olin rõõmus, sest paistis, et minu aruanne Saksa kindralstaabile oli jäänud teadmata. Eelmise vahistamise ja nüüdse puhul tuli esile kontrast tsaari- ja praeguse režiimi vahel. Tsaariajal olin ma olnud hermeetiliselt maailmast ära lõigatud ja mind transporditi ainult rangeima järelevalve all sõidukiga ühest vanglast teise, nüüd aga saatis mind ainult üks vana eesti punakaartlane, püss seljas. Aga see-eest võidi bolševike ajal ükskõik millal ilma kohtuta maha lasta.

Oma ülekuulamisest võisin ma järeldada, et ilmselt on tulemas suurem vahistamislaine ja mind vaevab, et ma ei saanud kedagi hoiatada. Kui ma oma saatjaga mööda Pikka jalga tänavale jõud-

sin, tuli mulle vastu parun Georg Wrangell.* Ütlesin oma saatjale käskival toonil: "Selle härraga pean ma rääkima. Sa jääd seniks siia seisma!" Ma rääkisin parun Wrangellile oma vahistamisest ja ütlesin talle kõigi härrade nimed, keda mulle ülekuulamisel oli nimetatud. Siis marssisin oma saatjaga edasi. Tõepoolest järgnesid öösel nimetatud härrade juures läbiotsimised, kusjuures mingit süüdistamist väärivat materjali ei leitud. Sellest hoolimata vahistati kõik, nende hulgas ka rüütelkonna peamees parun Dellingshausen (23. jaan./5. veebr.) Vanglas pandi mind ühte kongi koos umbes tosina sakslase ja eestlasega. Meie valvuriks oli vana mõnus eestlane, kes tegi oma võimaluste piires kõik, et meie viibimist vanglas kergendada. Pärast mind vahistatud härrad viidi teise vanglasse. Aga ka minu kamber täitus päev-päevalt üha enam, nii et varsti olime 23 mehega väikses ruumis ja põrandal jätkus vaevu kõigile ruumi, et end ööseks välja sirutada. Erinevalt tsaariajast müüdi vanglas iga päev värsked ajalehti, nii et sündmuste käiguga oldi hästi kursis. Ülekuulamisi aga ei toimunud.

9. veebruaril (uue kalendri järgi) ilmus "Eestimaa tööliste ja soldatite nõukogu" kurikuulus määrus, millega kuulutati kõik mõisaomanikud ja nende meessoost perekonnaliikmed alates 17. eluaastast ja naissoost perekonnaliikmed alates 20. eluaastast lindpriiks. Rahvast kutsuti üles neid vahistama ja tribunaliile Tallinnas välja andma. Seejärel algas maal ja linnas ajujaht sakslastele, peamiselt aadlikele. 9./10. veebruari ööl vahistatud mehed viidi sadama elevaatorisse, naised suveteatrisse "Grand Marina". Tartus oli esimeseks majutuspaigaks pritsimaja. Loomulikult valdas meid kohutav mure vahistatute, eriti naissoost isikute pärast. Välja arvatud ühe härra puhul, keda vahistamisel peksti, säästeti aga vahistatuid rasketest ekstsessidest.

Küüditamine (veebruar 1918)

Järgmisel nädalal saime teada, et Saksa väed on saartelt Eesti maismaale tulnud. 21. veebr. (uue kalendri järgi) laaditi kõik määruse põhjal (9./10. veebr.) vahistatud isikud rongi peale, mis sõitis ära teadmata suunas. Nad viidi Siberisse Krasnojarski vang-

*Ilmselt oli see parun Georges von Wrangell (1866–1927), õigus-teadlane ja tuntud genealoog.

lasse. Meie, keda oli juba varem raskete süüdistustega spionaažis ja riigireetmises vahistatud, jäime esialgu Tallinna maha. Meie olukord oli loomulikult kriitiline, sest polnud tõenäoline, et bolševikud meid sakslaste oodatava Tallinna ründamise korral nende kätte jätaksid. Pühapäeva, 24. veebruari hommikul saime teada, et Saksa väed asuvad juba Keilas, 25 kilomeetri kaugusel Tallinnast. Mõned mulle tundmatud eesti kaasvangid palusid mul lasta koos lõunasöögiga, mida ma oma emalt sain, sokutada sisse paras nuga, millega nad tahtsid meie vangivahi kõrvaldada ja vangid vabastada. Ma keeldusin nende rumalast plaanist. Kell 4 pärastlõunal tuli vangladirektor Körbe, üks meisse hästi suhtuv eestlane, kellele oleme palju tänu võlgu, meie juurde ja teatas, ise sügavalt vapustatuna, et ka meie peame õhtul jaama marssima. Ta andis meile võimaluse omastele teateid saata, lasta meile võimalikult pika reisi tarvis asju saata ja ka oma lähedastega hüvasti jätta. Nii saime ka mina ja mu ema vanglas üksteisele üsna vapustatult hüvasti öelda. See pidi toimuma väga lühidalt, sest punakaartlased ei tohtinud sellest midagi teada. Ema saatis mulle veel üsna raske kohvri asjadega, mille ma küll peagi oleksin pidanud kuhugi tänavale jätma, kui mõned kaasvangidest eesti sõdurid poleks aidanud mul seda tassida.

Õhtul sammusime rohkete punakaartlaste järelevalve all Dvi-gateli jaama poole. Vene madrused, kes meid marsil kohtasid, hüüdsid, et meiega tuleks kohe lõpp teha. Seda hüvastijätu Tallinnaga võib-olla igaveseks leevendas teadmine, et vabastajad seisavad väravate ees. Teel tehti Lasnamäe vangla ees peatus, kuni rühm vange, nende hulgas parun Dellingshausen ja polkovnik Tõnisson, välja toodi ja meie rongkäiguga liideti. Meid oli umbes 20 baltisakslast ja 60 eestlast ja meid paigutati kahte vangivagunisse. Hilja õhtul hakkas rong liikuma. Mõnes jaamas tehti tunde kestvaid peatusi. Me olime teada saanud, et mõned meie sõbrad olid ühe rongiga ette sõitnud ja üritasid mõne silla lõhkamise abil meie edasisõitu takistada. Meile oli aga selge, et iga niisugune katse maksaks meile elu, sest meie rongi saba moodustasid 2 vagunit vene bolševikke, osa neist purjus madrused, kes seletasid, et esimese vabastamiskatse korral lasevad nad meid kõiki maha. Et sellised ähvardused ei olnud lihtsalt naljad, näitas 9 baltisakslase saatus, keda oli Rakveres vangistatud ja kes meile teise rongiga järgnesid. Teadmatuks jäänud põhjustel lasti

nad kõik teel maha. Juhtus aga ka lõbusaid asju. Meie käsipakid otsiti läbi. Et ma kahte rasket kohvrit kaasas vedasin, tekitas revideerijatele meelepaha ja minult võeti ära kõik kuni väikese kohvrini hädavajalike asjadega. Sõidu ajal valvas koridoris venelasest punakaartlane. Ma alustasin temaga vestlust, selgitades, et ma midagi bolševismist ei tea ja palusin tal seletada bolševismi põhimõtteid. Seejuures juhtisin ma ta selgituseni, et bolševikel oleval programmis kõrge kultuur. Ma küsisin temalt, kas sinna juurde ei kuulu ka see, et ennast tuleb iga päev korralikult pesta ja raseerida. "Endastmõistetavalt," ütles ta. Selle vestluse tulemuseks oli, et ta mulle kõigepealt raseerimis- ja pesemistarbed ning hiljem kõik mu asjad tagasi tõi.

Hoolitseti ka vahelduse eest. Varsti ilmus purjus madrus, pistis oma püssiraua läbi võre, sihtis minu pihta ja ütles: "Nüüd lasen su pursui maha." Ma ei teinud temast välja ja nii läks ta varsti jälle minema. Jaamas, mille kaudu pääseb Kroonlinna saarelt Peterburi sõjasadamasse, oli väga pikk peatus. Nagu hiljem teada saime, toimusid läbirääkimised ühelt poolt Eesti kommunistide ja Tallinna bolševistliku garnisoni ning teiselt poolt Peterburi bolševistliku valitsuse vahel. Esimesed tahtsid meie transporti juhtida Kroonlinna kasemattidesse, mis oleks tähendanud meile armetut lõppu. Peterburi valitsus aga ei soovinud Saksamaaga suhteid teravdada ja nõudis meie transportimist Peterburi. Keskööl, 24. veebruaril vastu 25-ndat saabusime Peterburi Balti vaksalisse. 25. veebruaril hommikul vabastasid Saksa väed Tallinna bolševike võimust.

Balti vaksalist pidime marssima Smolnõisse, Nõukogude valitsuse ajutisse asupaika. Meie eesti saatjad tahtsid võtta mõne kelgu haigete ja meie asjade jaoks, mis kutsus esile meid saatvate vene bolševike pahameele. Kui meie saatjad selgitasid, et kelgud meie haigete jaoks võetakse meie kulul, hüüdsid vene bolševikud: "Fontankasse kõige täiega!" Me pidime koos asjadega marssima. Niipea aga, kui me oma vene saatemeeskonna pilgu alt ära saime, võttis meie eesti juht ikkagi mõned kelgud haigete ja asjade jaoks. Ent nüüd ei pääsenud me tänavatel vohavast vihast, kuulsime sõimu ja mõõgaviibutustega ähvardusi meie pihta. Pärast 9-kilomeetrist marssi saabusime lõpuks õhtuks Smolnõisse. Ööseks võisime ühte suurde ruumi, kuhu meid paigutati, magama heita. Meie eesti vahimeeskond eemaldati nüüd kurikuulsate "läti küttide" poolt, kes olid Vene bolševike valitsuse usaldus-

väärne kaardivägi. Olime lõunaks väga ära näljutatud. Samal silmapilgul, kui hiigelsuured pajad võrtsika supi, liha ja "kašaga" (kaerapudruga) sisse toodi, järgnes käsklus: "Otsekohe asjad võtta ja minema hakata!" Näljastena marssisime läbi Peterburi tänavate "Krestõ" vanglasse. Ühel Neeva sildadest tuli meile vastu kolonn madruseid. Nad tulid Soomest ja siirdusid võitlusse ukrainlaste vastu Denikini juhatusel. Nende ja pööbli hulgast kõlas hüüd: "Pursuid Neevasse!" Lõpuks jõudsimme kurikuulsasse "Krestõ" vanglasse, mis esialgu oli meile meeldivaks üllatuseks, kui nägime, et see on täiesti kaasaegne hoone. Meid paigutati kahekaupa kongidesse, mind koos noore krahvi Hans-Heinrich von Tiesenhauseniga, kellega ma suurepäraselt läbi sain. Minu kursisolek tsaariaegsete vanglatavadega oli mulle nüüd suureks abiks. Eelkõige olin ma veidi raha sisse sokutanud, millest maksin pistist ühele vangivahile, kes viis kirja mu samas linnaosas elavale sõber W.-le. Kirjas oli teade mu vennale Romanile, et ma asun "Krestõ" vanglas, ja minu kaasvangide nimekiri.

Ma teadsin, et mu sõbral on Houston Stewart Chamberlaini raamat Goethest, mida ma Riia vanglas kahjuks ainult pooleni lugenud olin, kui mind vabastati. Palusin temalt raamatut ja sain selle juba pärastlõunal. Kui me olime selle läbi lugenud, saime vanglaraamatukogust ka Goethe teose *Dichtung und Wahrheit*.

Söögipoolisega oli olukord üsna vilets. Päevane leivaratsioon oli 100 grammi, mis hommikul välja jagati, selle juurde sai kuu- ma vett, et teed teha, kui seda oli. Lõunaks oli enamasti maitsetu supp, mis oli keedetud väikestest kaladest. Järgnes neli väikest kalakest, mis olid enamasti riknenud, ja kui need alles jäeti, pandi nad järgmise päeva supi sisse. Nädala pärast võis end kehaliselt kõvasti nõrgemana tunda. Vahepeal oli aga mu vend kirja kätte saanud ning saanud ka loa, et tema naine tohib meile iga päev süüa tuua. Ta oli andnud Punasele Ristile korralduse meile iga päev süüa tuua. Nii olime näljasurmast pääsenud. Eestlastest olime lahus, nii et ma ei tea, kuidas neil läks. Söögijagamine oli usaldatud mulle ja mu kongikaaslasele krahv Tiesenhausenile, mille tõttu meil oli võimalus pidada sidet kõigi kinnipeetud kaasmaalastega ja vangladirektoriga. Kui mu vennanaine meile süüa tõi, pidi ta vangla juures kinnikülmunud Neevat pidi sõitma. Jäässe olid löödud augud ja talle selgitati, et öösiti lastavat surmamõistetuid Neeva peal maha ja nende kehad lükatavat aukude

kaudu jää alla. Seoses söögijagamisega oli mul tihti võimalus vangladirektoriga rääkida. Ta oli pärit veel vanast režiimist ja tõenäoliselt oleme talle oma elu võlgu. Me saime talt teada, et igal õhtul tulid tema juurde Tallinnast pääsenud bolševikud ja nõudsid meie väljaandmist. Ta ei teadnud, kaua ta suudab meid kaitsta.

Nagu Tallinnas, nii saime ka Peterburi vanglas iga päev lugemiseks ajalehti. Saime oma suureks rõõmuks teada Tallinna vallutamisest, Saksa vägede edasiliikumisest ja sellest, et varsti pärast seda oli kogu Eesti bolševikest vabastatud ja sakslaste käes. Üks eriline rõõm oli aga veel minu jaoks. Mind piinas ikka veel mure, kas mu teade Saksa kindralstaabile, et eesti polgud ei hakka vastu, osutus õigeks. Ühel hommikul ütles parun Dellingshausen mulle: "Ma võin teid õnnitleda!" Ta näitas mulle ajalehte, kus seisis, et kõik eesti polgud on end vastupanu osutamata sakslaste kätte andnud. Minu jaoks oli see suur rõõm.

Brest-Litovski rahulepingust (3. märts 1918) saime teada ajalehe kaudu. Eriline rõõm oli lugeda, et rahulepingu 6. punkti kohaselt tuleb kõik Vene vanglates olevad Balti riikide kodanikud neisse maadesse tagasi saata. Eesti ja läti bolševikud ei tahtnud neid tingimusi täita, samal ajal olime aga vene bolševike jaoks liiga tähtsusetud, et meie pärast rahulepingut rikkuda.

Tagasipöördumine (märts 1918)

18. märtsil avati kohutava mürinaga kongiuks ja anti käsk ruttu oma asjad kokku pakkida ja nendega alla tulla. Oli saabunud rühm Rootsi sõdureid, keda juhatas Rootsi ohvitser. Me pidime rivisse astuma. Varsti märkasime kummalist maskeraadi: "Rootsi ohvitser" oli meie oma baltisakslasest parun Carl von Schilling³,* ja sõdurite hulgas avastasime peagi hästi tuntud baltisakslaste nägusid. "Rootsi ohvitser" teatas, et ta on oma valitsuselt, kes esindab Saksamaa huve, saanud ülesande kõik kinnipeatud Balti

³ Hiljem sakslaste esindaja Eesti Riigikogus.

* Vene mereväe I järgu kapten parun Carl Wilhelm von Schilling (1872–1941) oli Müüsleri mõisa omanik Järvemaal ja II–V Riigikogu liige. Suri Saksamaal.

riikidest viia vanglast sakslaste poolt vallutatud alale. Seepeale luges ta nimekirja järgi, mille ma oma vennale olin saatnud, meie nimed ja pärast seda, kui meie koosseis oli kindlaks tehtud, lasti meid vanglast välja. Meie röömuks läks niisamuti ka meie eesti kaaskannatajatel. Siis saime soovituse püsida varjus, kuni rong meid Eestise viib. Mina läksin oma venna poole.

22. märtsil saime teate, et me peame Balti vaksalisse kogunema. Sellest olid aga saanud teada ka eesti kommunistid, nad tegid jaamas katset mõnda eestlast minema vedada. Seda takistasid aga meie bolševistlikud saatjad, kellel oli ülesandeks viia meid demarkatsioonijoonele Jamburgi juures ja sakslastele üle anda.

Jamburgis algas meil jalgsimarss läbi neutraalse tsooni ühel ilusal talvapäeval, samal ajal kui mõned kelgud härradega, kes ei olnud marsiks võimelised, meile meie asjadega järgnesid. Lõuna ajaks jõudsimme demarkatsioonijoonele, kus bolševistlik saatemeeskond pidi meid Saksa sõjaväele üle andma. Me asusime rivikorras maanteele.⁴ * Nägime enda ees Narva kiriku ja kindluse vanu ning auväärseid torne — nägime kodumaad. Sealt lähenes maanteed mööda rühm Saksa kūrassiire teraskiiivrites ja piikidega. Eesotsas ratsutasid leitnant ja üks ratsaväe sõdur. Sõdur oli meile hästi tuntud baltisakslane parun Heinrich von Stackelberg.** Ta hüppas hobuse seljast ja me ulatasime teineteisele käed. Siis järgnes meie üleandmine “välihallidele”.

Siin katkeb mu päevik ja ma pean järgnevatest elamustest mälu järgi jutustama.

⁴ Oskar Angelus mainib oma mõlemas ajakirjas *Baltische Hefte* ilmunud kirjutises (1962, lk 12, 1968, lk 119), et rühma eesotsas sammusid käe alt kinni hoides ja tudengilaule lauldes Eduard von Dellingshausen, polkovnik Aleksander Tõnisson ja Axel de Vries.

* Axel de Vries (1892–1963) sõdis Vabadussõjas Balti pataljonis, oli Tallinnas *Revaler Bote* ja *Revalsche Zeitung*’i peatoimetaja, Balti-Saksa erakonna esimees ja II Riigikogu liige. Suri Saksamaal.

** See oli parun Heinrich Alexander von Stackelberg (1869–1933), Moora, Laekvere ja Lõusa mõisa omanik Virumaal, kes saadeti Eestimaa rüütelkonna esindajana Saksamaale abi paluma ja astus seal Wrangellinimelisse rügementi.

Lõpp

Mälu järgi kirjutatud juulis 1955

Saabumine Tallinna 24. märtsil (uue kalendri järgi) oli meile loomulikult ülev elamus. Kodumaa oli vabastatud bolševike võimust, vallutatud Saksa vägede poolt ja sellest peale Saksamaa võimu all! Pikas Hermannis, ordulinnuse peatornis, lehvis mustvalge-punane lipp. Jällenägemine eakate vanematega oli suur rõõm.

Esimese pettumuse tõi mulle teade, et eesti polgud on laiali saadetud.

Kohe pärast Tallinna saabumist kutsuti mind Põhjaarmee juhataja ning maa sõjaväevalitsuse juhi kindral vabahärra von Seckendorffi* juurde. Ta teatas mulle, et tahtvat mind nimetada Eesti Varustuskeskuse (LVZ) asjaajaja-direktori kohale ja palus mul koht vastu võtta. Et maa vallutamine Saksa vägede poolt oli toimunud kohaliku rahva soovil, pidi tsiviilvalitsus jääma kohalikesse kättesse. Oma heade suhete tõttu eesti sõjaväelaste ja juhtivate Eesti poliitikutega osutasin mina sellele kohale sobivaks isikuks. Ka tekkis soov panna paljud tööta jäänud eesti ohvitserid ametisse Varustuskeskusesse ja selle paljudele ametikohtadele. Hoolimata sügavatest kahtlustest tundsin, et olen kohustatud koha vastu võtma. Varustuskeskuse ülesandeks oli varustada maa rahvastikku ja okupatsioonivägesid kõigega lihast ja leivast alates ning püksinööpidega lõpetades. Seejuures oli maa sõja-aastate jooksul täielikult verest tühjaks jooksnud ja desorganiseeritud. Näiteks polnud alguses mingit posti- ega telefonisidet. Samal ajal ei olnud minul loomulikult mingeid kogemusi nii ulatuslikuks asjaajamiseks, kus käive ulatus mõne miljonini kuus. Et asi sellegipoolest mingil määral käima läks, oli mõne äärmiselt hoolsa ja äris kogunud Saksa ohvitseri teene, kelle käes oli praktiline

*Eestlased mäletavad jalaväekindral vabahärra Adolf von Seckendorffi (1857–?) karmikäelise diktaatorina (“Keelan, käsen, poon ja lasen”). Aga novembris 1918 andis just tema Eesti Ajutisele Valitsusele võimaluse uuesti tegevust alustada.

äritegevus, sel ajal kui mina hõljusin nagu mõni rahuingel kogu asja kohal ja kandsin kõrgeimat vastutust.

Oma esimese eriülesandena pidasin ma silmas töötä jäänud eesti ohvitseridele töö otsimist. Nüüd sain aga alles teada, et nende hulgas valitseb sügav kibestumine eesti polkude laialisaatmise ja okupatsioonivõimude teiste abinõude pärast, millest ma kohe rääkida tahan. Ma andsin vallandatud eesti ohvitseridele teada, et mul on jagada kohti Varustuskeskuse juures. Tuli aga ainult kaheksa meest.

Kui ma vangistusest Tallinna tagasi jõudsin, oli maa juba umbes kuu aega olnud Saksa sõjaväevalitsuse võimu all. Selle aja kohta räägiti mulle järgmist:

Pärast seda kui bolševikud Saksa vägede lähenemisel koos oma sõjalaevastikuga Tallinna maha olid jätanud ja linn polnud veel sakslaste poolt okupeeritud, tuli 24. veebruaril 1918 kokku kunagi bolševike poolt laiali saadetud Eesti Maapäeva Vanematekogu, kuulutas Eesti sõltumatuks vabariigiks ja saatis oma esindajad Põhjaarmee staapi, et üleandmise kohta läbirääkimisi pidada.

Pettumuse valmistas eestlastele see, et eesti polgud ja Eesti Maapäev okupatsioonivõimu poolt laiali saadeti.

Alates 1905. a liberaalsetest reformidest olid Eestis olemas eesti ja saksa õppekeelega algkoolid ja kõrgemad koolid (enne seda ainult venekeelsed). Nüüd suleti eestikeelsed kõrgemad koolid ja tunnustati ainult saksa õppekeelega kooli.⁵ Need ja teised meetmed muutsid minu konstateeritud ja edasi arendatud saksasõbraliku suhtumise kiiresti vastupidiseks.

Mul tuli varsti Varustuskeskuse ülesandel Berliini reisida. Kui ma endale Tallinnas vagunist kohta otsisin, leidsin ühest kupeest ainsate reisijatena taasavatud Tartu saksa ülikooli kuraatori professor Theodor Schiemanni ja baltisakslasest teoloogiaprofessori G.*

⁵Seda okupatsioonivõimu kavatsust ei tehtud teoks.

*Professor Theodor Heinrich Christian Carl Schiemann (1847–1921) oli üks Baltikumi koloniseerimise eestvõitlejaid Berliinis ja keiser Wilhelm II nõunik. Okupatsioonivõim määras ta saksastatud Tartu ülikooli kuraatoriks.

Professor G. peab olema *mag. theol.* Karl Gustav Girgensohn (1875–1925), Kaarma praosti poeg, kes oli Tartu ülikooli usuteaduskonna era-

Jutt keerles loomulikult maa poliitilise olukorra ümber. Prof. G. jutustas, et eestlased on taotlenud mõningate loengute pidamist eesti keeles. Tema ja Schiemann lükkasid selle mõtte nõrdinult tagasi. Ma ütlesin seepeale: "Miks te ei taha seda lubada?" Nägin veel põlastavat pilku, mis mind riivas, ja kuulsin prof. G. sõnu: "Tartus! Eesti keeles!"

Tapa jaamas oli pikk peatus. Ma läksin välja perroonile. Seal tuli mulle vastu mu vana sõber Peeter Schneider, kes kandis veel oma vormi täägiga puusal. Vihast keedes astus ta minu juurde, rääkis lühidalt kõigest okupatsioonivõimu eestlastevaenulikest tegevusest ja teatas, et ta ei taha oma lapsi saksa kooli panna ja on saatnud nad Soome. Siis tõmbas ta välja oma täägi, pani selle mulle rinnale ja ütles: "Me olime sõbrad, nüüd on meie vahel vaid võitlus elu ja surma peale!" Pärast neid sõnu lahkus ta ja ma pole teda enam kunagi näinud. See oli traagiline lõpp minu sõprusele Peeter Schneideriga ja mu asjatutele püüdlustele meie maa okupeerimise puhul Saksamaa poolt ka eestlastega rahu säilitada.

Kuidas oli seesugune fiasko võimalik? Seletus on väga lihtne. Okupatsiooni esimese olulise kuu jooksul olid kõik härrad, kes olid toetanud minu ideed seista eestlaste õiguste ja soovide eest sakslaste valitsuse puhul, vangistuses Peterburis või siis Siberis. Need, kes olid Siberisse küüditatud, tulid alles kuu aega pärast meie vabastamist Peterburis (22. märtsil) Siberist tagasi (20. aprillil).

Aruandes minu püüdluste kohta saavutada kokkulepe baltisakslaste ja eestlaste vahel, mille kohaselt mõlemad pooled peaksid kohustuma vastavalt vajadusele teise poole õiguste eest seisma, nimetasin ma sakslaste hulgas ainult aadlike nimesid. Sellel olid järgmised põhjused: maa haldusvõim (väljaspool linnu) oli Maapäeva käes, mida valitses aadel. Kodanlikud saksa elemendid linnades olid oma ülemvõimu kaotanud eestlastele juba sajandivahetuse paiku. Seepärast pörkusin ma mõnede linnaelanikest juhtivate härrade seas täielikule mõistmatusele või isegi kirglikule vastuseisule. Ei ole raske leida nende erinevuste põhjusi. Põhiliselt saksa aadlikest mõisaomanike ja eesti talupoegade vahel ei olnud konkurentsivõitlust ja mõisahärrade ning sulaste

dotsent ja professor 1903–1916, kuni tsaarivõim ta ametist vallandas. Okupatsiooniajal oli uuesti professor ja usuteaduskonna dekaan.

vahel valitsesid enamasti patriarhaalselt sõbralikud suhted, nagu ma kirjeldasin näiteks meie mõisa puhul Üksnurmes. Seevastu muutus saksa arstide, juristide või kaupmeeste osas konkurents eestlastega üha märgatavamaks. Lisandus veel see, et saksa "literaatide" hulgas, kelle jaoks saksa kultuur tähendab osa elust, valitses kalduvus teha üleolevalt vahet eestlastega.

Oma kohta Varustuskeskuses pidasin ma endale väga ebasobivaks. Nüüd oli lootusetu teha katsed eestlasi ja sakslasi kokku viia või eestlastele suuremaid õigusi välja kaubelda. Seepärast uskusin ma, et keemikuna Saksamaal mõnes laskemoonatehases suudan rohkem kasu tuua, ja pöördusin Karlsruhe Tehnikaülikooli poole. Vastuseks oli nõue habiliteeruda Karlsruhe radioaktiivsuse erialal ja vastu võtta teadusliku kaastöölise koht tööstuses. Ma kuulasin käsku, aimamata, et ma varsti tõmban jälle selga vormi, seekord Saksa oma, et vabakorpuses kodumaal bolševike vastu võidelda.

Kodumaa hilisemat saatust mõjutab niihästi eestlaste kui ka baltisakslaste hulgas kasvav ühtekuuluvustunne ja soov teineteist vastastikku mõista ja kokku leppida. Minu püüdlused aastatel 1917/1918 nurjusid. Nende eesmärk näib nüüd olevat täitunud.

ANDREAS VON ANTROPOFF, siinsete mälestuste autor, sündis 16. (4.) augustil 1878 Tallinnas Keila kihelkonnas asuva Üksnurme mõisa ning Järva-Jaani kihelkonnas asuva Metsamõisa omaniku ja Eestimaa rüütelkonna sekretäri õuenõunik Roman v. Antropoffi (1836–1926) ja tema abikaasa Sophie, sündinud Kochi pojana. Vene teenistusaadlisse kuulunud perekond oli 1841. a võetud Eestimaa rüütelkonna matriklisse.

Andreas v. Antropoff õppis Tallinna rüütli- ja toomkoolis 1889–1892 kuni selle sulgemiseni venestusajal, siis Tallinna Lajuse eraalgkoolis ning Peetri reaalkoolis, mille lõpetas 1897. a. Jätkas õpinguid Riia polütehnikumi keemiaosakonnas 1897–1904, täiendas end Heidelbergi ülikoolis 1904–1907 ja Londonis 1907–1908, sai Heidelbergis 1907. a *dr. phil. nat.* kraadi ning kaitses Peterburi ülikoolis 1911. a *mag. chem.* kraadi. Töötas Riia polütehnikumi assistendi ja dotsendina 1908–1915, pärast õppeasutuse evakueerimist asus tööle osakonnajuhatajana Peterburis Mõõtude ja Kaalude Keskpalatisse. Vangistati kahtlustatuna salakuulamise Saksamaa heaks juulis 1916 ja oli eeluurimise all, mil-

lest teda vabastas Veebruarirevolutsioon märtsis 1917. Mälestused räägivad tema elust aastail 1917–1918. Saksamaale läinuna 1918. a sai ta Karlsruhe tehnikauilikooli eradotsendiks, kuid astus s.a vabatahtlikuna Baadeni rünnakpataljoni, osaledes Saksamaa sisevõitlustes 1919. a-ni. Edasi oli õppejõuks Karlsruhe kuni 1925. a-ni, olles ühtlasi teaduriks Stinnesse kontsernis. 1925. a valiti ta Bonni ülikooli füüsikalise keemia professoriks, kelleks jäi kuni emeriteerumiseni 1945. a, olles vahepeal 1941–1943 II maailmasõja ajal kuulunud *Sonderführer*'ina ja sõjahaldusnõunikuna Saksa sõjaväkke. Arvukate keemiaõpikute ja teadustööde autor. Suri 2. juunil 1956 Bonnisis.

Eesti allikates esineb Andreas v. Antropoffi nimi väga põgusalt. Koguteoses *Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt I* ("Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918"; Tallinn, 1927) on lk 393 Ajutise Maanõukogu vanematekogu ja parteide esindajate 31. XII 1917 nõupidamise protokollis Peeter Schneideri lause: "Antropoff soovitab, et meie Saksamaaga liitumist paluksime. Nüüd olla heade tingimustega võimalik, kuid enne nõutagu Vene vägede meie maalt väljaviimist." Teoses *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918: 1. Eesti Polk I* (1930) mainitakse lk 134, et Mihkel Lüdigi juhitud I Eesti Polgu orkestrile kinkis "Dr. phil. A. Antropoff kaks muusikariista". Ja lõpuks kirjutab Eduard Laaman oma raamatus *Demokraatia ja diktatuur* (Tartu, 1933, lk 84): "Kui mõned Saksamaa professorid deklaratsiooni avaldasid, kus natsidelt oodati Saksamaa avaliku elu tervendamist ja saksa rahvuse päästmist, seisis allakirjutanutee eesotsas baltlane prof. J. Haller Tübingenist, kuna järgnevate seas leidis prof. A. v. Antropoff Bonnisis."

Mida saaks lisada täienduseks ja selgituseks nüüd, kui mälestustes kirjeldatud sündmustest on möödunud 85 aastat ja need on muutunud juba meie kaugajaloo osaks? Aja rüppe on vajunud kõik tollased aktuaalsed vastasseisud ja Saksamaal elavaid baltisakslasi peame meie — nagu nemad isegi — oma kaasmaalasteks, kelle vastu saab ainult sümpaatiat tunda. Andreas v. Antropoff annab meile võimaluse näha oma ajalugu mõningal määral teistsugusest rakursist ja kahtlemata on tema kirjapandu siiras ning südamlük. Pigem võiks rääkida sellest, mida ta kirja ei pannud. Ja siin on esimeseks küsimuseks see, et kas ta oli tõesti "noor ja naiivne idealist", kelleks vanemad aadlihärrad teda pidasid, või on midagi ka kirja panemata jäänud. Mõningad vihjed viivad mõtted sellele, et autori demonstriativne eestisõbralikkus ja pretseedenditu astumine lihtsõdurina revolutsiooniaegsesse eesti polku polnud ainult naiivsus, vaid sihikindel ja suunatud tegevus. Neid vihjeid on õigupoolest küll vähe ning järeldused oleksid ennatlikud, kuid möödunud 85 aastat on meid küllaga õpetanud igasuguseid, ka esmapilgul uskumatuid järeldusi tegema. Kõigepealt oli ta vangistatud spionaazisüüdistusega 1916. a ja teda ei mõistetud õigeks, vaid vabastati revolutsioonikee-

rides. Et sõjaaegses spionomaanias vangistati ja saadeti Siberisse sadu süütuid sakslasi, see on piisavalt tõestatud. Aga võib-olla sattus võrku ka mõni päriskala, sest Vene vastuluure polnud sugugi nii abitu, nagu hilisem demagoogia teda kirjeldanud on. Teiseks aruanne (saksa keeles ka "raport") Saksa kindralstaabile, millest Antropoff kirjutab avalikult. Kas sai mingi naiivne teadusemees saata aruandeid sõdiva riigi kindralstaabile, kui selles polnud eelnevalt kokku lepitud? Kolmandaks pidev suhtlemine mõlema poolega, nii eesti aktivistide kui baltisaksa juhtkonnaga, kusjuures informatsioon liikus mõlemas suunas, aga eestlaste poole märgatava propagandistliku varjundiga. See on esimene ja halvem oletus.

Teine on pehmem, kuid tulemuste poolest esimesega võrdne. Antropoff oli oma käitumises siiras, kuid teda ennast juhtisid ja kasutasid ära varjatud jõud. Ei teadnud ju tema ega ka baltisakslaste juhid, et Saksamaa valitsus ja kindralstaap oli toimetanud plombeeritud vagunis 1917. a märtsis Venemaale oma "katkubatsilli", nagu Vladimir Uljanov-Leninil nimetas Winston Churchill. Üheks Saksa luure Uljanovi peale juhatajaks oli olnud meie kaasmaalane Aleksander Kesküla, hiljem aeti asju juba teiste kanalite kaudu. Järgnevalt sai Uljanov koos oma kodumaareeturite ja rahvusvaheliste kriminaalkurjategijate kambaga Saksamaalt vähemalt 300 miljonit kuldmarka, et Venemaad laostada ning sõjast välja tuua. Kui Veebruarirevolutsioon oli instseneeritud Inglismaa ja Prantsusmaa poolt, et takistada Venemaal separaatrahu sõlmida, siis bolševike tegevus ja sellele järgnenud oktoobripöörde olid Saksamaa vastusammud. Aga muidugi ei pruukinud kõigest sellest midagi teada ükski baltisakslane ega eestlane. Mäng käis kõrgelt üle nende peade. Bolševike võimuletulekuga oli otsustatud ka Venemaa sõjast lahkumine ning saadud "laenu" tasumine Saksamaale suure osa Venemaa territooriumi loovutamiseks. Ja kui suhtumises bolševikesse langesid eestlaste ning eestisakslaste huvid kokku, siis Saksamaa oli viimastele vabastaja, meile aga orjastaja.

Enne okupatsiooni jõudmist Eesti mandrile toimus veel üks sündmus, mida saaks ju nimetada esimeseks kommunistlikuks massiküüditamiseks Eestis ja ka esimeseks selliseks aktsiooniks kommunistliku partei verises ajaloo — 27. jaanuaril (vkj) 1918 antud Tallinna soveti ispolkomi määrus aadliseisuse liikmete lindpriiks kuulutamise ja väljasaatmise kohta. Ajaloolased on seda sammu pidanud Kingissepa, Anveldi ja Co isetegevuseks kättemaksu ja populaarsuse võitmise eesmärgil, kuid tõenäolisem on, et see tehti Petrogradi keskkomitee korraldusel, jätmaks muljet, et Saksa väed tungivad salakokkuleppe järgi neile loovutatud aladele oma algatusel. Sest Petrogradis oli ka Uljanovil suur tegu seletada asjasse pühendamata seltsimeestele, miks ikkagi kolmandik Venemaa territooriumist niisama ära antakse. Ja tema kaaslane

Lev Trotski (Leiba Bronštein) oli omakorda tulnud Ameerikast miljonite dollaritega, mida Venemaa hävitamisele investeerisid USA finantsringkonnad Cohn & Loebi pangamaja vahendusel, kuid nende huvid polnud sugugi Saksamaa huvid ja see seletab ka Trotski veidrat käitumist vahe-rahuläbirääkimistel. Mängu juurde kuulus ka Tallinna põhjakihtidest kokkuaietud punakaardi teadlik saatmine Saksa regulaarväe kuulipildujate ette, ikka selleks, et imiteerida vastupanu.

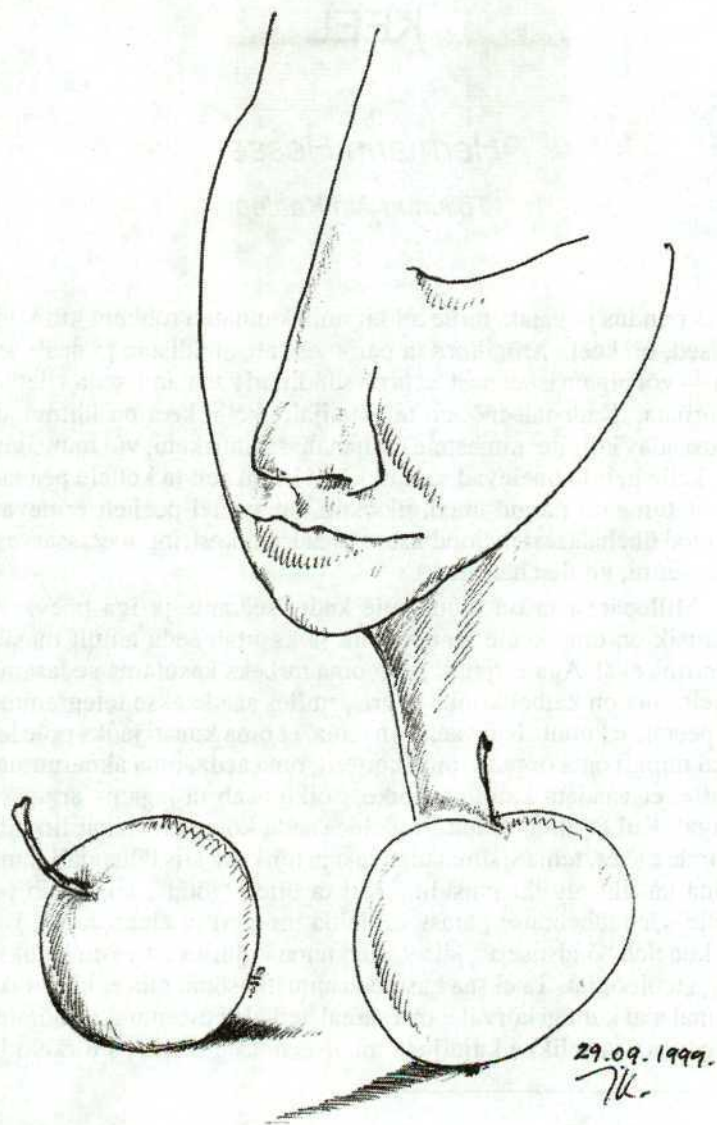
Aga nagu öeldud, ei teadnud seda kõike baltisakslaste juhidki, ammugi siis Andreas v. Antropoff. Baltisakslased olid pakkunud eestlastele pariteetset osavõttu omavalitsusest juba enne I maailmasõda, pakkusid seda ka sõja ajal, kuid nüüd loobusid nad Saksa vägede saabudes äkilises joovastuses kõigist lubadustest ning haarasid kinni viimasest efemeerest ölekõrrest, milleks oli Balti hertsogiriigi idee personaalunioonist Preisi kuningriigiga. Kui Ukrainale, Vene-Poolale, Leedule ja Soomele oli ette nähtud veel satelliitriigi staatus, siis lätlaste ja eestlaste maa pidi saama Saksa kolooniaks. Veenev pole ka Antropoffi arvamus, et kõiges on süüdi baltisaksa kodanlased, kes esimestena Saksa okupatsioonivõimuga asju ajama hakkasid. Niipea kui aadlihärrad küüditusest tagasi jõudsid, võtsid nad kohe ohjad oma kätte ja lükkasid liberaalsemalt meelestatud isikud kõrvale.

Nüüdseks on see kõik juba ajalugu. Ja Saksamaa maksis oma 1917. a "bakterioloogilise relva" lahtipäästmise eest täie mõõduga 1945. a katasroofis. Kunagised mõisahoonedki on üle Vabadussõja kangelaste ja punaparunite jõudnud tänapäeva uusrikaste valdusse, kuigi mulle on arusaamatu, miks neid häärbereid koos juurdekuuluvate väikeste maatükkidega praegu kogu aeg kangekaelselt mõisateks nimetatakse.

Nende huvitavate mälestuskatkendite *Akadeemiasse* jõudmise eest peame tänama Peeter Tulvistet, kes kunagise Üksnurme mõisa kutsari pojapojana otsis Saksamaal külalisprofessoriks olles üles viimase mõisahärra pojapoja Roman von Antropoffi (1910–2002).^{*} Ja kui majahärra kuulis, et Peetri vanaisa oli koos vana mõisnikuga käinud tolle I maailmasõjas langenud poja laipa rindelt Poolast koju toomas, hakati teda pidama peaaegu et perekonnaliikmeks ja anti kaasa Romani lelle Andreas von Antropoffi mälestuste separaat, mille me siin avaldame. Ise olen tänulik sõbraliku abi eest kommentaariumi koostamisel professor Dietrich André Loeberile Hamburgis, Jaak Pihlaule Tallinnas ja Paikuse politseikooli ülemale Ralf Palole.

Jaan Isotamm

^{*}Siinse publikatsiooni toimetamise ajal saabus kurb sõnum Roman v. Antropoffi surmast 19. juunil.

ILMAR KRUUSAMÄE

KEEL

Hermann Hesse

Tõlkinud Ain Kaalep

Üks puudus ja vajak, mille all kirjanik kannatab rohkem kui kõik teised, on keel. Mõnikord ta päris vihkab, süüdistab ja neab seda — või pigem iseennast, et ta on sündinud kasutama seda viletsat tööriista. Kadedalt mõtleb ta maalijale, kelle keel on ühtmoodi arusaadav kõigile inimestele Põhjanabast Aafrikani, või muusikule, kelle helid kõnelevad samuti kõiki inimkeeli ja kellele peavad kuuletuma nii paljud uued, üksikud, omavahel peenelt erinevad keeled ühehäälest meloodiast sajahäälest orkestrini, metsasarvest klarnetini, viulist harfini.

Millepärast ta on muusikule kade iseäranis ja iga päev: et muusik on oma keele ainuomanik ja kasutab seda ainult musitseerimiseks! Aga kirjanik peab oma tarbeks kasutama sedasama keelt, mis on käibel koolis ja äris, milles saadetakse telegramme ja peetakse kohut. Kui vaene on tema, et oma kunsti jaoks pole temal mingit oma organit, oma korterit, oma aeda, oma aknaruutugi mitte, et vaadata kuud — kõike, kõike peab ta jagama argipäevaga! Kui ta ütleb “süda”, mõeldes seda kõige elavamalt liikujat inimese sees, tema sisimat tugevust ja nõrkust, siis tähendab sama sõna ka lihtsalt üht musklit. Kui ta ütleb “jõud”, siis tuleb tal selle sõna tähenduse pärast võidelda inseneri ja elektrikuga, kui ta kõneleb “õndsusest”, siis vaatab tema kujutlusest vastu ka üksjagu teoloogiat. Ta ei saa kasutada ainustki sõna, mis ei kõõritaks samal ajal kuhugi kõrvale, mis samal hetkel ei meenutaks võõraid, segavaid, vaenlikke kujutlusi, mis iseendas ei kätkeks tõrkeid ja

“Sprache.” — Hermann Hesse. *Schriften zur Literatur*. Erster Band. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970, S. 191–197.

katkestusi ega põrkaks iseenda nagu ängistavate seinte vastu, mis häält lämmatavad ja summutavad.

Kui ometi seda, kes rohkem annab, kui tal on, suliks peetakse, siis ei saa kirjanik kunagi olla suli. Ta ei anna ju kümnendikkuigi, isegi mitte sajandikkuigi sellest, mida ta anda võiks, ta on ju rahul, kui kuulaja päris muuseas, lausa käsikaudu, hoopis põgusalt teda mõistab, vähemalt mitte kõige tähtsamas suhtes teda ei jäta hoolimatult mõistmata. Rohkem saavutab ta harva. Ja üldse, kui kirjanikule jagatakse kiitust või laitust, kui tal on mõju või kui ta naerdakse välja, kui teda armastatakse või kui ta hüljatakse, mitte kunagi ei ole kõne all tema mõtted või unistused, vaid üksnes see sajandik, mis on suutnud tungida läbi keele kitsa kanali ja läbi lugejate arusaamise tunneli, mis ei ole avaram.

Sellepärast kaitsevadki inimesed ennast nii kangesti, lausa elu hinnaga, kui mõned kunstnikud või isegi terve kunstinoorus on uusi väljendeid ja keeli katsetamas ja raputamas nende ahtaid ahelaid. Kaaskodaniku jaoks on keel (iga keel, mida ta on vaevaga õppinud, mitte üksnes sõnad) pühadus. Kaaskodaniku jaoks on pühadus kõik, mis on ühine ja ühiskondlik, mida ta paljudega, võimalikult kõigiga jagab, mis talle kunagi ei meenuta üksildust, sündi ja surma, sisimat "mina". Kaaskodanikel on ideaaliks üksainus maailmakeel — nagu kirjanikelgi. Aga kodanike maailmakeel ei ole niisugune nagu see, millest unistab kirjanik: ürgmets tulvil rikkusi, lõpmatu orkester; tema oma on telegraafiline märgikeel, mida kasutades kokku hoitakse vaeva, sõnu ja paberit, selline, mis ei takista rahateenimist. Ah, luule, muusika ja muud sellised asjad takistavad ju aina rahateenimist!

Kui kaaskodanik on siiski ära õppinud mingi keele, mida ta peab kunsti keeleks, siis on ta rahul, arvab, et mõistabki kunsti, on selle omandanud, ja vihastab väga, kui saab teada, et see vaevaga õpitud keel kehtib ainult õige väikeses kunstiproovitsis. Meie vanavanemate ajal oli püüdlikke ja haritud inimesi, kes olid jõudnud Mozarti ja Haydni kõrval ka Beethoveni muusikani. Sinaamaani "käisid nad kaasas". Kui aga siis tulid Chopin ja Liszt ja Wagner, ja kui neile soovitati veel üht uut keelt õppida, taas kord revolutsiooniliselt, noorelt, nõtkelt ja rõõmsalt ligineda millelegi uuele, said nad väga tusaseks, tunnetasid kunsti allakäiku ja seda, kui mandunud on ajastu, milles nad on mõistetud elama. Nii

nagu noil vaesekestel, läheb tänapäeval taas tuhandetel inimestel. Kunst pakub uusi nägusid, uusi keeli, uusi lalinaid ja liigutusi, ta on tüdinud kõnelemast üha eilset ja üleilset keelt, ta tahab ükskord ometi tantsida, ükskord üle nõõri karata, kübar viltu peas, ja kõndida vinta-vänta. Ja kaaskodanikud vihastavad, tunnevad, et neid narritakse, et vapustatakse nende väärikust juurteni välja; nad söimlevad ja tõmbavad oma hariduseteki endale üle pea. Ja seesama kodanik, kes kohtuniku juurde jookseb oma isikuväärikuse kõige õrnemagi puudutamise puhul, on äkki leidlik kasutama kõige hirmsamaid solvanguid.

See raev ja hirmus ärritus ei tee kodanikku üldse vabaks, ei lõõgasta ega puhasta tema sisemust, ei kaota kuidagimoodi tema sisemist rahutust ja pahameelt. Aga kunstnik, kellel kaaskodaniku peale vähem kaevata pole kui tollel tema peale, kunstnik võtab vaevaks otsida ja leida oma viha, põlguse ja kibestumise tarvis uue keele. Ta tunneb, et söim ei aita, ja näeb, et söimajal ei ole õigus. Et tal meie ajal aga muud ideaali polegi kui tema enda oma, et ta muud ei taha ega soovi kui olla päriselt ise, seda teha teoks ja kuulutada, mis Loodus temas on pruulinud ja küpseda lasknud, siis teeb ta oma vaenust kaaskodanike vastu midagi võimalikult isiklikku, võimalikult ilusat, võimalikult kõnekat, ta ei väljenda oma viha ägedalt, vaid sõelub, põimib ja loob sel otstarbel sellise väljenduse, uue iroonia, uue karikatuuri, uue tee, mis muudab ebameeldiva ja ebamugava meeldivaks ja ilusaks.

Kui lõpmata palju keeli on loodusel ja kui lõpmata palju on loonud endale inimesed! Mõni tuhat lihtsat grammatikat, mis rahvad sanskriti ja volapüki vahel on meisterdanud, on suhteliselt nigelad värgid. Need on nigelad sellepärast, et piirduvad aina kõige hädavajalikumaga — ja see, mida kaaskodanikud omavahel kõige hädavajalikumaks peavad, on aina rahateenimine, toiduküpsetamine ja muu säärane. Sealjuures keeled areneda ei saa. Ühelgi inimlikul keelel (pean silmas grammatikat) ei ole pooltki seda hoogu ja lusti, sära ja vaimu, mida pillab kass, kes võngutab saba, või paradiisilind, kui ta end oma hõbedasesse pulmarüüsesse ehib.

Siiski on inimene, niipea kui ta juba oli tema ise ega üritanud enam matkida sipelgaid või mesilasi, ületanud paradiisilinnu, kassi ja kõik loomad ja taimed. Ta on välja mõelnud keeled, mis lõpmata palju paremini edasi annavad küll teateid, küll lii-

gutusi kui saksa, kreeka või itaalia keel. Ta on esile võlunud religioone, arhitektuure, maalikunste, filosoofiaid, loonud muusikat, ja selle kõige väljendustemäng ja värvirikkus on kaugelt üle paradiisilindude ja liblikate omast. Kui ma mõtlen: "Itaalia maalikunst," — mis tuhandekordne rikkus on sellel kõlal, kuulen hardaid ja sulneid koore, igasugused pillid kaiguvad õndsalt, tunda on marmorkirikute vaha jahedust, mungad on vajunud palvesse ja kuninglikult kaunid naised valitsevad sooje maastikke. Või ma mõtlen: "Chopin," — vaikselt ja igatsevalt pärlendavad helid öös, koduhõllandust värelevad pillikeeled võõral maal, ülipeened, üliisiklikud valud väljenduvad harmooniais ja dissonantsides hingelisemalt ja lõpmata õigemini ja õrnemini kui mõne teise kannataja meelt võiksid väljendada kõik teaduslikud sõnad, arvud, joonised ja valemid.

Kes mõtleks tõsiselt seda, et Werther ja Wilhelm Meister on kirjutatud sellesamas keeles? Ja et Jean Paul on sedasama keelt kõnelnud kui meie kooliõpetaja? Ja need on ainult kirjanikud! Nad pidid vaeva nägema keele vaesuse ja haprusega, nad pidid töötama millekski hoopis muuks tehtud riistaga.

Ütle sõna "Egiptus" ja sa kuuled keelt, mis kiidab Jumalat vägeval vasksel kõlal, täis igavikuaimust ja sügavat kartust lõplikkuse pärast: kuningad vaatavad oma kivisilmist halastamatul pilgul miljonite orjade peale ja näevad üle kõigi ja kõige ometi ainult surma tumedat pilti — pühad loomad põrnitsevad tõsiselt ja maiselt vastu — lootoseõied hõngavad õrnalt tantsijataride pihus. Üks maailm, tähistaevas täis maailmu on see "Egiptus" üksi, võid heita selili ja terve kuu aega meeliskleda ükspäinis sellest. Aga äkki tabab sind uus uid. Sa kuuled nime "Renoir" ja naeratad ja näed, kuidas terve maailm on lahustatud ümaraisse pintslilöökidesse, roosikarva, hele ja rõõmus. Ja sa ütled "Schopenhauer" ja näed sedasama maailma kujutatuna kannatavate inimeste näojoontes, kes unetuil õil tegid valust jumaluse ja tõsisena rändavad mööda pikka, karmi teed, mis viib lõpmata vaiksesse, lõpmata malbesse, kurba paradiisi. Või siis kõlavad nimed "Walt ja Vult", ja terve maailm ümbritseb pilviselt, Jeal Pauli nõtkuses üht saksa kodanlaspesa, kus rändleb inimsuse hing, lõhenenud kaheks vennaks, muretult läbi ühe pentsiku testamendi ja ühe tottralt sibiseva filistripelgapesa intriigide.

Kodanlane võrdleb meelsasti fantasti hulluga. Kodanlane aimab õigesti, et ta ise läheks hulluks silmapilk, kui ta sukelduks oma sisemuse sügavikku nagu kunstnik, usklik, filosoof. Võime seda sügavikku nimetada hingeks või alateadvuseks või kuidas tahes — temast pärineb iga liikumine meie elus. Kodanik on enda ja oma hinge vahele asetanud valvuri, teadvuse, moraali, julgeolekuorgani, ja ta ei tunnusta mitte midagi sellist, mis tuleb otseteed sellest hingesügavikust, ilma et too valve sellele templit peale poleks löönud. Kunstnik aga ei suuna oma pidevat umbusaldust mitte hinge territooriumi vastu, vaid just igasuguse piirivalve vastu, ja käib salaja edasi-tagasi siinse ja sealse vahet, teadvuse ja alateadvuse vahet, otseku olles kodus mõlemal pool.

Kui ta viibib siinpool, tuntud päevapoolel, kus eluneb kodanikke, siis ahistab teda lõpmatult kõigi keelte viletsus, ja kirjaniku elu näib talle okkiline. On ta aga sealpool, hinge territooriumil, siis voolab kõigist tuultest ta peale võlujõul sõna sõna järel, tähed helisevad ja mäestikud naeratavad ja maailm on täiuslik, ise olleski Jumala keel, see, milles ei puudu ükski sõna ega ükski täht, see, milles saab öelda kõike, see, milles kõlab kõik, see, milles kõik on lunastatud.

1917

HERMANN HESSE 125. sünniaastapäeva tähistatakse paljudes maailma maades, eriti pidulikult muidugi saksakeelseis; Saksamaal on 2002. aasta kuulutatud Hesse aastaks; tema sünnilinn Calw (Württembergis) on korraldanud sel puhul festivali, mis kestab kaks kuud (juuli ja augusti). Et sellest osa võtab ka USA *rockband* "Steppenwolf", on iseloomulik: kuuekümnendail aastail oli ju tõeline Hesse-buum, ja sellest peale ongi tema ülemaailmne populaarsus väga mitmesuguste lugejate seas kinnistunud. Kõigist 20. sajandi saksakeelseist autoreist on ta olnud tõlgituim (viimaseil andmeil 54 keelde, sealhulgas mõnigi Ida keel). Eesti lugejate tutvust temaga võiks alata 1929. aastaga, mil Rein Nurkse tõlkes ilmus *Eelkevad*; viimaseil aastakümneil on Hesse eestindusi ilmunud rohkesti. Ei tule unustada ka tema eestisakslasest isa ja vanaisa, Paide arsti Hermann Hessel, kellega kirjanikul oli südamlük kirjavahe: selle vahendusel oli tal tekkinud omasugune, lausa idealiseeriv pits Eestist, mille reminiscentse on tema loominguski.

Siinse essee puhul on eesti lugejale ilmselt vaja lisada paar sõna Johann Paul Friedrich Richteri (1763–1828) kohta. See Jean Pauli nime all tuntud kirjanik esineb eesti kirjandusloos ainult F. R. Kreutzwaldi muganduse *Paar sammukest rändamise teed* tegeliku autorina, tõlgitud sõna otseses mõttes teda seni pole. Hesse viitab tema romaani *Nolgiaastad* (Flegeljahre): selle kaksikutest peategelased Vult ja Walt kujutavad kaht eri temperamenti, mis sealjuures ometi terviku moodustavad. Jean Paul on saksa traditsioonis esmajärguline nimi.

Akadeemias on Hermann Hesse loomingust ilmunud Heli Kuke tõlkes essee "Raamatute lugemisest" ja Ain Kaalepi tõlkes kaks luuletust (1990, nr 10, lk 2080–2088).

A. K.

METODOLOOGILINE NOVELL

Hermann Broch

Tõlkinud Krista Räni

Igal kunstiteosel peab olema väljendusrikas sisu, oma ainukord-suses peab ta suutma tuua välja kõige toimuva ühtsuse ja univer-saalsuse. Seepärast ärgem unustagem end uurima mõnd juhusli-kult ajalehest loetud või fantaasiast ajendatud lugu, vaid loogem see parem teadliku konstruktsiooni alusel ise.

Eeldades, et üldsusele tavaliselt omased mõisted on igakül-gelt viljakad, olgu meie kangelane — loodame sellega mitte eksida Sternheimi eesõiguste vastu — paigutatud ühe suurema provintsi-linna keskseisusesse, ütleme et gümnaasiumi abiõpetaja isikusse. Kuivõrd ta õpetaks matemaatikat ja füüsikat, võib eeldada, et ta on selle elukutse valinud teatava kalduvuse ja ande alusel detail-semate probleemide lahendamiseks, millele ta oma ülikooliaas-tail pühendus kauni andumusega, õhetavate kõrvadega ja meeldiv õnnetunne kloppivas südames, mõtlemata küll pikemalt järele kaugemate ning kõrgemate ülesannete ning põhimõtete püstita-mise üle või nende poole püüdlmata, pannes aga siiski õpetaja kutseksamite sooritamiseга asjale loogilise, lõpliku ja kodanliku punkti. Niisuguse kujutluste ajal loodud karakteriga sobib kokku tõsiasi, et ta lepiб eluvormidega niisamasuguse iseenesestmõiste-tavusega kui matemaatikavalemitega: mõlemad on tema meelest

Eine methodologische Novelle. — Hermann Broch. *Novellen. Prosa. Fragmente.* (Kommentierte Werkausgabe. Hrsg. von Paul Michael Lützeler. Bd. 6.) 2. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980, S. 11–23.

olemasolevad asjad, mille reaalsuse üle ei tasu pikemalt pead murenda, mille fiktiivsuse eeldamine oleks pentsik kapriis ning mille kaheldavus ilmneks ainult teatud raskustes seoses nende kombineerimisvõimalusega, see tähendab lahendatavusega. Arvutusliku ja omal nahal kogetud mateeria jaotumisvõime ning -ülesanne oli tema pidevaks mureks, aga ka huvipakkuvaks meelelahutuseks, ja huvitades alati vaid sellest, et "kõik täpselt välja tuleks", suhtus ta oma niinimetatud teaduse küsimustesse samamoodi kui oma tunniplaani, rahamurede ja selle elurõõmu küsimustesse, mis talle niisugusel kujul üldse korda ei läinudki, ent millega ta tundis end mingil moel olevat kohustatud kaasa minema, sest kolleegid seda tähtsaks pidasid ja see kujutas endast seega olemasolevat asja, mille nõudmistega tuli leppida. Ta jõi erilist mõnu tundmata õlut, külastas seejärel lõbumaja, leidis tee eriarsti juurde, andis tunde, sõitis trammiga, passis laboratooriumis, istus koolivaheajal oma ema söögilauas, leinarantidega küüned kaunistasid tema käsi, punakasblondid juuksed ta pead, tülgastust ta suuremat ei tundnud, linoleum tundus talle olevat igati tänuväärne põrandakattematerjal.

Sellist eksistentsi, mille täielikult on paika pannud korrapärase välismaailma asjaolud, kus väikekodanlik majakraam ja Maxwelli teooria rahumeelselt võrdväärseks läbisegi eksisteerivad, tuleb mõista isiksuse miinimumina, nii et õigusega kerkib päevakorda küsimus, kas selline isetus võiks üldse olla inimliku huvi objektiks, rääkimata hoopiski novellistlikust huvist, sest muidu võiks ju samahästi välja mõelda mõne elutu asja, näiteks labida loo.

See vastuväide on seda õigustatum, et ei ole ette näha, kuidas olud võiksid märkimisväärselt muutuda veel pärast kutseeksami sooritamist. Eks pidid meie kangelase peas — nimedel pole mingit tähtsust, niisiis olgu ta nimi Antigonus — ju ikka olema kunagi idanenud ka mingid oma mõtted, seda enam et väike matemaatikaalane mõtlemisanne pidi tal paratamatult olemas olema, ent need jäid seotuks siin ja praegu etteantuga. Eksamite aegu süvenes see mõtlemine siiski teatud tulevikulootusteks ja hägusteks piltideks: ta nägi end oma isiklikus kodus, nägi, olgugi veidi ebaselgelt, tulevast söögituba, mille õhtusest hämarusest eristusid selgemalt kaunilt nikerdatud puhvetikapi kontuurid ja nägusa mustriiga linoleumpõranda rohekas sära. Ka võis nende kujutluste *futurum*

exactum'is aimata, et selles korteris on koht ka majaproual — ent nagu öeldud, jäi kõik siiski täiesti visandlikuks. Naisterahva kosimine oli tema meelest põhimõtteliselt kujuteldamatu ettevõtmine: kui tal käiski ehk mõtte juures tulevases naisest ajust läbi teatud erootiline laeng ja miski temas tõstis nurinat selle üle, et ta saab naise aluspesu koos kõigi plekkidega ja aukudega tundma niisama hästi kui endagi oma; kui see naine niisiis omandas selgemaid piirjooni kord pihiku, kord sukapaela näol — selle kirjeldamiseks kulukuks siia lisada mõni Kokoschka illustratsioon —, siis oli tema jaoks teisest küljest mõeldamatu, et konkreetsel tüdrukul või naisel, kellega sai rääkida tavalistest asjadest tavalist lauseehitust kasutades, võiks olla ka mingi seksuaalne sfäär. Naised, kes selliste asjadega tegelesid, jäid kuhugi täiesti kõrvale, nad polnud küll ülejäänutest kuidagiviisi madalamad, ent elasid mingis hoopis teises maailmas, millel polnud selle maailmaga, kus elati, kõneldi ja söödi, midagi ühist: nad olid teistsugused, oma põhilaadilt võõraid elusolendid, keda ta oli valmis endale ette kujutama tummana või vähemalt kõige tundmatumat ja irratsionaalsemat keelt kõnelevana. Sest kui juba — kui just ei oldud end lausa kurguni õlut täis kaaninud — nende naiste juurde välja jõuti, siis toimus kõik ülejäänu vägagi sihikindla kiirusega, ja kellelgi ei oleks pähegi tulnud vestelda näiteks tolmulappidest — nagu tema ema — või diofantilistest võrranditest — nagu naiskolleegidel kombeks. Seepärast näis talle täiesti seletamatu, et üldse võiks olla olemas mingi üleminek nende puhtobjektiivsete teemade juurest nonde subjektiivsete juurde, tema jaoks oli see tõeline kuristik, mille emb-kumb-olemus (kogu seksuaalse moraalitsemise algallikas) tuleb muide samal kombel hõlpsasti ilmsiks ka Wedekindi hingeõpetuses.

Niisiis, kui tahame oma Antigonus sobitada erootilise sündmuse konstruktsiooni, siis peaks tal oma determinantide dilemmas avanema võimalus jõuda vastutusvõimelise mina sellise voluntaristliku otsustusvõimeni, mis õigustaks tema valimist meie novelli kangelaseks.

Esiotsa ei juhtunud midugi midagi sellesarnast. Antigonus tegi ära eksamid, määراتi abiõpetaja kohale, ülesandega anda edasi oma nüüd siis lõplikult vormistatud teadmisi, mis tal üsna hõlpsasti õnnestuski, sest see ei olnud tema jaoks, nagu juba öeldud,

mingil moel tema isiklik asi, vaid lihtsalt pakk, mida nüüd hoolikalt kinninöörituna ja käepärasena võis asetada sinna või tänna. Samast ettekujutusest lähtudes andis ta õpilasele edasi oma teadmiste väikesi pakikesi, ja too pidi need talle eksamitulemuste kujul jälle tagastama. Kui õpilane ei osanud vastata, siis kujunes Antigonusse hinges arusaam, ehk küll ebaselge, et see õpilane keeldub talle laenatud vara tagasi andmast, ta sõimas teda paadunud tüübiks ning tegi nõnda oma kutsetööd üsnagi hoogsalt. Kui tema teadmised olid õpilastele välja laenutatud, siis sai iga klassiruum, kus ta õpetas, peagi paigaks, kus säilitati ühte osakest tema minast, samuti nagu kapp tema üüritoas, mis sisaldas tema riideid ja mida ta sama loogika kohaselt pidas omaenese mina samasugusteks osadeks. Kui ta leidis gümnaasiumi neljandast-viiendast klassist eest oma tõenäosusteooria ja kodus pesulaualt oma kingad, siis tundis ta end ümbritseva maailmaga kenasti kokku sobivat ja ühte kuuluvat.

Selline elu kestis mitu head aastat. Seejärel leidis aset see meile nii olulisena tunduv erootiline vapustus, millele vihjasime juba eespool. Ja et asja mitte keeruliseks ajada, tehkem nii, et Antigonus leiab seltsi oma lähimast ümbruskonnast — see on tema majaperenaise tütreke, kelle nimeks saagu ühe mu sõbra meelegaheaks Philaminthe.

Oli kooskõlas Antigonusse arusaamaga naistest, et ta võis aastaid elada tütarlapse kõrval mingeid soovunelmaid hellitamata. Kas selline eitamine oluaks kooskõlas ka tüdruku loomusega, sellel ei ole õigupoolest suuremat tähtsust, sest Antigonus ei oleks kindlasti olnud õige mees mõistma neiu kodanlikke õhkamisi, ja et ilma mehepoolse rünnakuta asjast paraku tavaliselt asja ei saa, oleks neiu iha kindla peale peagi hääbunud. Seepärast võib oletada, et Philaminthe fantaasia, oli see siis kunagi Antigonusse tegelnud või ei, oli nüüdsest suunatud koduvälistele objektidele, ja me ei eksi omistades talle romantilise loomuse. Nii näiteks on väiksemates linnades kombeks käia iga päev raudteejaamas, et imetleda läbisõitvat kiirrongi; see on komme, mille Philaminthe oli hea meelega omaks võtnud. Kui kergesti võis sealjuures juhtuda, et mõni möödaveerava rongi akna juures seisev noormees sugugi mitte iluta neidisele hõiganuks: "Tule minuga!" — selline sündmus muutnuks Philaminthe esmalt tobedalt naeratavaks

soolasambaks, kes end vaid suurivaevu koju vedanuks, pannuks ta aga sestpeale öösiti üha sagedamini nägema unesid, et tal tuleb väsinud, oi kui väsinud jalgadega joosta järele eemalekihutavatele rongidele, mis kadusid käegakatsutavast lähedusest olematusesse. Kui ta siis päeval tõstis silmad oma õmblustöölt, et tundide kaupa jälgida kärbeste ärritavalt ebatäiuslikku siksakilist lendu laelambi ümber, kerkis see jaamastseen talle jälle silme ette. Talle sai selgeks, et ta oleks võinud ära sõitvale rongile veel peale hüpata, saanud ehk seda hulljulget hüpet sooritades südantliigutavaid vigastusi, et seepeale esimese klassi vaguni pehmele istmepolstrile pikali asetatuna, too mees tema kätt hoidmas, koos sõita pimedasse öhe; vagunisaatja, saanud puuduva sõidupileti eest koos rahatrahviga rikkaliku jootraha, kaoks alandlikult, ja nüüd jäi üle veel vaid valida, kas otsustaval hetkel oleks tema neiuau hädapidur käeulatuses või ei, sest mõlemad alternatiivid pakkusid hingematvalt põnevaid võimalusi.

Sellises keskkonnas elades jätkus tal niisiis veel vaevalt silmi Antigonuse jaoks, sest kui teda ei olekski häirinud mehe hallid kootud sokid, mida ta nõelus — ka oma kiirrongikallimat ei oleks ta täpsemalt ette kujutades kirjeldanud teisiti kui hallisokilisena, kui tal üldse oleks tulnud pähe sellele mõelda —, siis oli ometi teada fakt, et Antigonus tavatses teha oma pühapäevaseid väljasõite seljakoti ja jahimehekaabuga varustatult kolmanda klassi vagunis, ja neiu verd ei oleks soontes kiiremini voolama pannud isegi mitte vihje sellele, et mees on tänu oma karjäärile võimeline alati õigeaegselt kostiraha ära maksma.

Nõnda on siis mõistetav, et need kaks inimest võisid teineteisega kokku puutuda ainult ajalis-ruumilise juhuslikkuse tahtel, et nende käed kohtusid labaselt materiaalses hämaruses ja tõelise juhuse tõttu, ning et iha, mis mehe- ja naisekää vahel ägedasti lahvatas, jahmatas neid endidki. Philaminthe rääkis sulatõtt, kui ta mehe kaelas rippudes kordas: “Ma ei teadnudki, et sa mulle nii armas oled,” sest seni ei võinud ta seda tõepoolest teada.

Antigonuse tegi asjaolude muutunud seis pisut rahutuks. Ta suu oli nüüd üha tulvil suudlusi, ja üha püsis tal silme ees nende embuste uksetagune nurk, põgusate kohtumiste põõningutrepp. Kateedris istudes tuli tal ette uniseid pause, õppematerjaliga liikus ta edasi vaid hüppeliselt, eksaminande kuulas hajameelsel ilmel,

sirgeldades ise samal ajal kuivatuspaberile "Philaminthe" või "Ma armastan sind". Seda ei teinud ta siiski mitte kunagi tähti tavapärasel kombel ritta seades, vaid et oma südamesaladust mitte reeta, jagas ta tähed suvaliselt väljanuputatud võtme järgi mööda kogu kuivatuspaberilehte laiali, nii et nende maagiliste sõnade uuesti kokku panemine hiljem pakkus talle teistkordset naudingut.

Kui ta sealjuures üliväga palju Philaminthele mõtleski, nägi ta eeskätt siiski vaid neiu valmisolekut põgusaks suguliseks läbikäimiseks. Suletud uste taga armuke, avalikkuse silme ees neutraalne vestluspartner — see tähendab, et kõneldi toidust ja kodusist asjust —, oli see tütarlaps tema jaoks saanud kaksipidiseks olendiks, ja sellal kui ta ühe nime igatsedes kuivatuspaberile maalis, oli ta teise suhtes niisama ükskõikne, nagu olnuks tegu mõne mööblitükiga.

Philaminthe, kes oli hoopis vähem täpsusearmastaja, võttis ühel päeval oma äratundmise kokku õnnekombel leitud, õnnelikult valitud sõnadesse: "Sa armastad ainult minu keha." Ehkki ta poleks vist ka ise päris täpselt teadnud, mis muu temas veel oleks armastust väärinud, ja ehkki ta — ja siinkohal võiks jälle Wedekindi tunnistajaks paluda — poleks ilmselt hämmastunud mingit teist laadi armastust enda suhtes lubanudki, ei teadnud seda kumbki neist kahest, ning nad mõlemad tajusid päevakorda kerkinud fakti solvanguna.

Antigonus võttis asja väga südamesse. Kui tema armumäng oli seni alanud alles pärastlõunal, mil ta koolist koju jõudis ja ema oli välja läinud — sest vastavalt vaikivale kokkuleppele välistas selle esteetiliselt amurösse tegevuse hommikutundidel suhteline pesematus —, siis nüüdsest püüdis ta oma armastamise universaalsust tõestada selle pikendamisega kõigile päevastele tundidele. Larpides kiiruga talle otse enne kooliminekut toodud kohvi, ei unustanud ta nüüd kunagi sosistada neiu kõi paari südamlikkude ja kirglikku sõna, ning kokkusaamisi pööningutrepil, mis varem oli olnud vaid kiirustav ja katkestamatu suude teineteiseleidmine, kasutati nüüd pigem õrnaks vaikivaks liibumiseks teineteise vastu ja käte ristamiseks. Ka neiu näis otsivat võimalust mehe vaimule lähemale pääseda: kui mees parandas õhtul oma vihikuid ja nad olid üksi kodus, siis ei kulutatud seda aega sageli enam pöörastele embustele, vaid Philaminthe käis peale, et mees jääks oma töö

juurde, mida too tegi söögitoa laua ääres petrooleumilambi all, kraamis vahepeal ise hämaruses kaunitl nikerdatud puhvetikappi ja astus vaid õige harva mehe juurde, et suudelda — vaatamata mõningasele kõõmale — tema blondi, lambi alla kummardunud juukselahku, või et istuda vaikselt ja mugavalt tema kõrval, käsi puhkamas kord tema õlal, kord reiel.

Ei ole meie asi vaielda selle üle, kas ema, pidades silmas mehe suutlikkust maksta oma kostiraha ära õigel ajal, ikka piisavalt sageli kodunt ära oli, sest ei Antigonus ega Philaminthe ei mõelnud oma õhkamistes esiotsa kodanlikule õnnistusele. Pigemini tundsid nad paanilist hirmu vanamoori äkilise kojujõudmise ees, neil oli selle hetke tarvis alati varuks kindel istumis- ja tegutsemisplaan, et tõrjuda süütul moel kupeldaja pilku, niipalju kui tööst kurnatud vanainimesel seda üldse oligi, aga lõpuks polnud see siiski ka täiesti välistatud.

Niisiis ei olnud see sugugi hirm abieli ees, mille ikke mees oleks oma armuvalmiduses ehk koguni päris heal meel kanda võtnud, mis pani ta ebamugavasse seisundisse, vaid — kuivõrd me jääme kindlaks sellele eeldatavale ebamugavusele — meil tuleb meenutada seda visandlikku naisekujutlust, millega Antigonus elas varem, mõistmaks, et uudne asjade seis ei saanud olla sellega kuigivõrd kooskõlas ning et võis juba ette arvestada sellest tekkivate raskustega. Näiteks võiks Antigonus oma pidevast tunnete paisutamise ülesandest, sellest lakkamatust pingest — panna paatost sõnadesse “ma armastan sind”, mis olid tal koos esimese suudlusega üllatuslikult, ent siiski üsna lihtsalt üle huulte libisenud, mille arsenal ei olnud aga sugugi lihtne käsitseda — lihtlabaselt ära väsida ja hakata oma komplitseeritud andumuse asemel igatsema armastuse lihtsamate ning rahulikumate vormide järele, mis kunagi olid tema jaoks ainuvõimalikud. Nõnda võiks varsti kätte jõuda pidurdamatuse hetk, ja Antigonus tormaks vere tuigates soontes rahuldama oma madalaid himusid, et siiski kohemaid, samas tempos ja tummas hirmus eriarsti ees, tõtata tagasi Philaminthe juurde, vaikivat piigat muljetavaldavalt üle kavaldades jutustusega romantilisest võrgutamistest — üks kindraliproua meelitanud ta kaasa oma majja ja magamistuppa. Jätkem sellele järgnev hingetu dialoog Heinrich Manni hooleks ning vaadake ringi teiste kombinatsiooni- ja arenguvõimaluste järele.

Antigonus maalis endist viisi Philaminthe nime kuivatuspaberilehtedele, aga polnud siiski ise enam südamega asja juures. Ka ei pannud ta seda sõna enam selle kunstipärasest hajutatusest uuesti kokku, vaid jälgis ärritatud tähelepanuga õpilasi, kelle teadmised olid nigelamad kui iial varem. Pidev pingeseisund tundeallas oli mehes paigast nihutanud olemise mõiste: kui varem oli see olemine olnud kätketud tema kasinatesse teadmistesse, mida ta oma õpilastega vahetas, rõivastesse, mida ta kindla korra järgi selga pani, kohustuslikku auastmestikku, mille alusel ta endast kõrgemalseisvatega ja samaväärsetega suhtles, siis nüüd ei olnud neil kahtlemata õigustatult olulistel asjadel tema minas ebameeldival kombel enam mingit kohta: Philamintheaga seotud ülesanne, mille ta, nagu iga teiseigi, oli täiel määral enda kanda võtnud, oli lõppematu ülesanne, sest armastada rohkem kui ainult neiu keha tähendas püüelda mingi lõpmata kauge punkti poole, ja et seda teoks teha, läks vaja vaese, maalähedase hinge kogu jõudu. Ja kui see hing peab ära andma kõik, mida reaalne maailm tema jaoks tähendas, seega oma laiendatud metafüüsilise väärtuselamuse, siis kipuks ta ikkagi kergesti väärtusetuks pidama ning eitama mitte ainult iseennast, vaid ka tervet oma teadliku olemasolu jäävuse imelist fenomeni.

Kõik lõputu on kordumatu ning ainulaadne. Ja et Antigonusse armastus projitseerus lõpmatusse välja, soovis ka see armastus olla ainulaadne ning kordumatu. Sellele seisis aga vastu tema kujunemisloo tingimuslikkus. Mitte ainult tõsiasi, et mees oli juhuslikult suunatud tööle just selle väikelinna gümnaasiumi, mitte ainult see, et ta pidi juhuslikult üürima toa just Philaminthe ema juures — see oli nii äkitselt täiuseni viidud armastuse alguse valikute juhuslikkus, mida ta nüüdsest tajus koletislikuna, ja ühtlasi äratundmine, et iha, mis tookord nende üllatuseks võrsus nende kätest, on seesama, mida ta sai tunda nende naiste käte vahel, keda ta nüüd hooradeks sõimas. Ometi poleks tal ju pruukinud seda ainulaadsuse puudumist, kui väga see talle ka haiget tegi, omalt poolt eriti südamesse võtta, kui ta loogikareeglite kohaselt ei oleks pidanud seda hüpostaseerima ka Philaminthe puhul. Sest oma lõpmatuseihaluses võib inimene küll ehk kasvada ise kogetud, ainulaadse universaalsuseni, kuid oma objektiivse vastaspooluse sama tasemeni arendamiseks läheb tarvis fantaasiat,

mida oli ehk Dantel, vaevalt aga Gabriel Rossettil, ning kõige vähem veel Antigonusel. See aga tähendab, et ta nägi raugematult Philaminthe käte ümber lõõmamas kireleeki, ja ehkki naise truuduses kindel, pidi mees kannatama tema truudusetuse võimalikkusele mõeldes, ning seda kindlasti sügavamalt, kui ta oleks suutnud taluda mis tahes maiste asjadega seoses.

Nii ei hakanud ta talumatult käituma mitte ainult koolis, vaid ka tütarlapselga suheldes. Kui too oma idüllilisi harjumusi järgides usalduslikul moel mehe kõrvale istus, rabas mees neiu vahel oma rinnale, hammustas ta huuled verele, et teda mõni teine kord jälle toorelt eemale tõugata; lühidalt öeldes väljendas ta kogu oma armukadeduse kasvatamatust kõige mühaklikumal moel. — Ei vääri vist eraldi mainimistki, sest üks ole ju iseenesestmõistetav, et Philaminthe oli juba ammu saanud oma ema söögitoas Antigonusse armukeseks. Kui ta oli toona oma ülimat soosingut, nagu ta seda nimetas — mida, arvestades fakti, et see oli päris algusest peale iseenesestmõistetavalt välja pakutud, oleks pigemini võinud nimetada sümboolseks vallutamiseks — kui ta oli seda ülimat soosingut ka kaua aega keelanud ja andunud õigupoolest alles siis, kui mees, tõestamaks talle, kui hingeline on tema armastus, enam sellekohaseid soove ja žeste ei ilmutanudki, siis tulenes see tema sirgjoonelisest fantaasiast, et ta nüüd, teadmata endal mingit süüd, püüdis ärapõlatud ihuliku armastusega ravida kriisi, mida ta oma mõistmatuses mehe juures täheldas, pakkudes talle kärmesti välja seda, mida muidu kelmikalt sõrme viibutades nii varnalt jagamast keeldus. Vaeseke, ta ei teadnud, et valas sellega ainult õli tulle. Sest kui Antigonus nõndanimetatud soosingut ka ära ei põlanud, siis oli olukord pärast seda veel hullem, sest seda selgemini tajus mees, et temale kingitu oleks sama hästi ja samasuguse kirega võinud osaks saada igale teiselegi.

Ta ei olnud end kunagi võrrelnud teiste meestega, olles oma vääritud ikka mõõtnud vaid oma ülesande lõputusega. Nüüd märkas ta ühtäkki ehmatusega, et varasuvistel tänavatel liikus hordide kaupa noori ja elegantseid mehi, ning iial enam ei saanud ta lahti mõttest, et need võiksid mängleva kergusega ning käegakatsutavuse sfääri jäädes ning tema, eneseületaja üle muiates nautida mitte ainult Philaminthe, vaid üldse kõikide naiste armastust, kes

olid talle seni tundunud puutumatud, ehkki ei olnud tegelikult midagi muud kui kõlvatud naised.

Philaminthe juurde naastes tüütas ta neidu põhjendusega, et mitte keegi, kuuled sa, mitte keegi ei hakka teda kunagi armastama nii nagu Antigonus, ja oma kohkumuses meelitatud tütarlapse pisarad — kelle romantiline meelelaad situatsiooni heaks kiitis — voolasid ühes mehe omadega, tähistades otsust, et sellise piina korral suudab lunastust pakkuda veel vaid surm.

Philaminthe fantaasia klammerdus surma mõiste külge ja varieeris erinevate suremise viiside eeliseid. Nende tormakad armastusavaldused nõudsid suurejoonelist lõppu, ja ta ei oleks sugugi imestanud, kui Edschmid 16 oleks saatnud neile kannule palgamõrtsukad. Et seda siiski ei sündinud ja et ka maa igatsetud värinas ei avanenud ega hakanud linna taga asuv küngaski laavat välja purskama; et Antigonus koguni vaatamata oma valust moondunud näole iga päev kooli läks ning et neiu ise oli juba üleni siniste plekkidega kaetud, mõjutas ta meest lõppu ette valmistades endale revolvrilt muretsema. Mees tajus, samuti kui tajume koos temaga meiegi, kes me selle kõik põhjustanud oleme, et liisk oli langenud. Kuivava kurgu ja higiste kätega astus ta relvaärisesse, tuues kogeldes kuuldavale oma soovi ning vabandades samas, et vajab relva enesekaitseks oma üksildastel matkaradadel. Mitu päeva hoidis Antigonus oma ostu salajas, ja alles siis, kui Philaminthe ühel hommikul kohvi tuues kuklasseheidetud päi talle sosistas: "Ütle mulle, et sa mind armastad", asetas mees talle tõenduseks relva lauale.

Nüüd arenesid sündmused väga kiiresti. Järgmisel pühapäeval kohtusid nad naaberkülas ühiseks retkeks, tuues, nagu juba palju kordi varemgi, ettekäändeks ühe sõbratari külastamise. Et viimast korda teineteise käte vahel puhata, olid nad välja valinud vaikse metsalagendiku kauni vaatega kaugetele mägedele ja orgudele, ning sinnapoole nad nüüd sammud seadsidki. Ainult et vaade, mille avarust nad muidu nii kauniks pidasid, ei tähendanud neile nende rusutud meeleolus enam mitte kui midagi. Nad hulkusid kuni pärastlõunatundideni sihitult metsas, tundes nälga, sest söömine ja suremine ei sobinud kokku, ning puhkasid lõpuks kohta valimata ja kurnatuna põõsaste vahel. "Seda tuleb teha," tähendas Philaminthe, ja Antigonus võttis relva välja, laadis selle hoolikalt

ning asetab ettevaatlikult enda kõrvale maha. "Tee kähku," kamasand neiu ning heitis viimaseks suudluseks käed mehe kaela ümber.

Nende kohal sahisid puud, valgus murdis väikeste laikude-na kergelt värelevate pöögilehtede vahelt läbi, paistis ka tükike pilvitut taevast. Surm oli käeulatuses, tuli ainult temast kinni haarata, kas nüüd kohe või siis kahe või viie minuti pärast, valik oli vaba. Ja juba kalduski suvepäev õhtusse, enne kui päike jõudis tema sära pleegitada. Üheainsa käeliigutusega võis korda ajada kõik maailma asjad, ja Antigonus tajus, et tema ning selle kompleksi vahele tekkis uus ning oluline pinge. Ühe ühtse ja lihtsa otsustuse tegemise vabaduse kõrval sai ühtseks ka selle tahteobjekt, sai terviklikuks ja sulgus endasse, käepärasena oma totaalsuses kujunes ta probleemituks ning terviklikkuse mõistmiseks, oodates, et mees selle omaks võtaks või kõrvale heidaks. Tulemuseks oli pingevaba selguse, ülimalt reaalsuse absoluutselt lõpliku korra struktuur, ja kõik Antigonusese sees sai ülimalt selgeks. Terviklik maailmanägemine nihkus kuhugi kaugele ja ühes sellega hajus mehe all lebava tütarlapse nägu, ent ometi ei kadunud nad sugugi täielikult; pigemini tunnetas mees oma andumust ja seotust selle ilmlikkusega ning selle naisega intensiivsemalt kui ial varem, tajus neid ülemana igasugusest lõbust. Tähed tiirlesid läbielatu kohal ja läbi kinnistähete taeva nägi mees oma teadmiste seadustes tiirlemas uusi päikesesüsteeme. Tema tarkus ei seisnenud enam peaga mõtlemises; algul uskus ta südames tajuvat kirkastumist, ent see kirkastumine, mis avardas tema mina, ulatus kaugemale tema keha piiridest, hoovas tähtede juurde ja jälle tagasi, lõi temas hõõguma ning jahutas teda väga imepärase leebusega, see avanes ning läks üle lõputuks suudluseks, millele vastasid naise huuled, keda ta tajus ja tunnetas osana iseendast ning ometi määratus kauguses hõljuvana. Sest Erosee eesmärgiks ongi absoluut, mis saavutatakse siis, kui mina murrab läbi oma lootusetust, ainsagi sillata üksindusest ning ideaalsusest; kui ta, iseendast ja oma seotusest maaga välja kasvades, eraldub ja aega ning ruumi hüljates saavutab igavikulisuses vabaduse iseeneses. Kohtudes lõpmatuses nagu sirgjoon, mis sulgub igaveseks ringiks, ühines Antigonusese tunnetus: "Mina olen kõiksuses" naise omaga: "Ma lahustun kõiksuses" ülimalt elumõtteks. Sest samblal puh-

kava Philaminthe jaoks kerkis mehe nägu üha kõrgemate taevaste poole, ja samas tungis ta ometi üha sügavamale neuu hinge, sulas ühte metsakohina ja puude naksumisega, sääsepirina ning kauge vedurihukega selle täieliku saladuste paljastumisenä liigutavaks ja õnnestavaks valuks, mis on kätketud viljakandvasse arusaama elust. Ja sellal kui neidu vaimustas tema üha suureneva ja kõikemõistva äratundmise piiritus, oli tema suurim hirm, et ta ei suuda seda kinni hoida: suletud silmi nägi ta enda ees Antigonusse pead, ümbritsetuna kohinast ja tähtedest, ning meest naeratades endast veidi eemal hoides tabas ta teda otse südamesse, mille veri segunes neuu oimult voolava verrega. — Naturalistide üleolevaks eksituseks on see, et nad arvavad suutvat determineerida inimese ühemõtteliselt miljööst, meeleolust, psühholoogiast ja muudest seesugustest komponentidest. Ärgem hakakem siinkohal tõstma mässu materialistliku piiratusse vastu, vaid märkigem lihtsalt ära, et Philaminthe ja Antigonusse tee oleks väga hästi võinud viia välja ekstaasi, et leida selles väljapoole ihulikkust jääva ning ometi selles kätketud armastuse eesmärgi lõpmata kaugel punkti. Et aga, nagu juba öeldud, kõik inimlik ei ole sugugi ühemõtteline, siis on täiesti võimalik eeldada, et see tee armetusest igavikku oleks Antigonusse ja Philaminthe jaoks enneaegu katkenud. Kui surmaks valmisolek iseenesest tähendabki teatavat katarsist, mille loogilise lahendusena ja tagajärjena võib kõne alla tulla nende vaeste hingekeste tühine väikekodanlik vabanemine, nende kasiinate piinade labiilsusest tulenev olemise käsitluse kinnistumine, siis ei oleks, kui asjad põõsaste vahel kulgenuks harjumuspäraselt nüri kohmakusega, jäänud üle midagi muud kui *soit disant* loomulik lõpp. Hilja õhtul oleksid siis Antigonus ja Philaminthe jõudnud veel viimasele rongile, et juba pruutpaari kombel esimese klassi vagunis käsikäes kodu poole kiirustada. Käsikäes astunuksid nad hirmunult ootava ja kohkunud ema ette, ja säilitades pärastlõuna poeetilist käitumislaidi, laskunuks oma kostiraha õigeaegselt tasuda suutev härrasmees rohekalt säravale linoleumpõrandale põlvili, et võtta vastu emalik õnnistus.

Igal kunstiteosel peab olema väljendusrikas sisu, oma ainukordsuses, mis ei pruugi sugugi tähendada ühemõttelisust, peab ta suutma välja tuua kõige toimuva ühtsuse ja universaalsuse. Me ei ajanud endale sugugi puru silma, me mõtlesime oma loo

puhul hoolega läbi kõik võimalused ning konstrueerisime ta seejärel üheskoos. Seega olgem üksteise vastu ausad, ent ärgem ka salakem, et meie lugu sai väga ilus.

SAATEKS

Austria kirjanduse kolmeks kõige pühamaks ja suuremaks autoriks on peetud Kafkat, Musilit ja Brochi. Brochi puhul on siin tegemist mõneti tühja ja rituaalse ütlemisega: ehkki akadeemiliselt teda on eriti 1960.–1970. aastatel palju uuritud, ei tähenda see, et ta kuuluks populaarsete ja paljuloetud autorite hulka, tema mõju hilisemale kirjandusele on olnud suhteliselt väike. Temast pigem räägitakse kui loetakse tema kirjutatud. Kritiseerijad on Brochi puhul arvustanud näiteks tema rapsoodilis-assotsiatiivset stiili (vrd Obermeier 1988: 98). Samas on Brochi peetud üheks 20. sajandi esimese poole esinduslikumaks kirjanikuks, kes “kehastas oma aja eriti subversiiivseid arusaamu”, oli kaugel illusioonidest ja odavatest moodsatest utopiatest ning hindas kainelt Euroopa eksitatud vaimset seisundit ning nägi ette natsionaalsotsialismi (Kaszyński 1994: 141). Ta on autor, kes on omapärasel viisil väljendanud 20. sajandi kirjandusele iseloomulikku kahtlust keele võimes kajastada tegelikkust ning püüdnud seda kõhedust ületada eksperimentaalsete kirjutamisviiside abil.

Ilmselt on sellise kahetise suhtumise üheks põhjuseks iseäralik kõikumine teadusliku teooria ja kirjanduse vahel, Brochi veendumus, et ta on eeskätt teadlane ja alles siis kirjanik, luuletaja (vrd Durzak 1985: 9). Rõhutatud on ka teadmiste ja info massi, millel rajaneb Brochi looming ja mis muudab selle nautlemise tüsilikuks. Broch on *poeta doctus*, autor, kes on palju tegelnud filosoofiaga. Sellele on näiteks tagasi viidud tema teostes ikka ja jälle esinevat väärtuse-tegelikkuse, eetika-esteeetika, vaimse-meelelise suhet, tema arusaamu, mis põhinevad idealistlikul uuskantiaanlikul väärtusõpetusel (Vollhardt 1986: 5 jj). Broch uskus, et kirjanduse abil saab midagi muuta, eeskätt eetilises mõttes.

On oluline, et Broch ühest küljest oli euroopaliku haridustraditsiooni kandja, ent teisalt esindab nii hariduselt kui ka päritolult hoopis teist autoritüüpi: ta üritab matemaatilis-loodusteaduslikest ja eetilistest eeldustest lähtudes ehitada üles uut kirjanduskontseptsiooni.

Hermann Broch sündis 1886. a Viinis (vrd Brochi biograafia Lützel 1985). Ta pärineb jõukast juudi töösturiperest, kellel oli Viini lähedal ketrusfirma. Brochki asus firmasse tööle, õppides selleks Elsassis teks-

tiilitehnoloogiat. Kirjanduslikest katsetustest (sh "Metodoloogilisest novellist") hoolimata peeti teda tollal pigem suurtöösturiks kui kirjanikuks. 1927. a müüs Broch vabriku maha. Oluliseks osaks tema elust oli nüüd matemaatika ja filosoofia, mida ta Viini ülikoolis õppis, ja kirjandus. Ehkki pärast vabriku mahamüümist ei käinud Brochi käsi rahalises mõttes eriti hästi, jätkus isa pärandist nii palju, et ta sai pühenduda kirjandusele. 1931./1932. a ilmus esimese suurteosena tema kolmeosaline romaanitsükkel *Uneskäija* (Schlafwandler).

1938. a lahkus Broch Austriast. Thomas Manni toetusel jõudis ta USAsse, kus pühendus nagu Elias Canetti massipsühhoosi uurimisele. Nende sotsioloogiliste ja filosoofiliste probleemidega tegelemine oli talle sellal kirjandusest olulisem. Probleemaatilise suhtumise oma kirjanduslikku loomesse ületas ta raamatuga, mida on peetud tema "tegelikuks" suurteoseks, romaaniga *Vergiliuse surm* (1945). Broch suri 1951. a Yale'is.

Novellid moodustavad Brochi loomingus romaanide ja filosoofilis-esseistlike tekstide kõrval olulise osa. Kui mitte arvestada ohtraid versioone, mille poolt autor on tuntud, siis on Broch 26 novellimöödus teksti looja. Nii mõnelgi puhul on hilisemad romaanid lähtunud just novellidest.

Mitmed uurijad on sedastanud (nt Kaszyński 1994: 143), et Hermann Brochi puhul ei saa kõnelda ühtsest novellikontseptsioonist. Enemini on siin tegemist pideva katsetamisega. Broch otsekui kontrolliks jutustamiskunsti võimalusi: ta seab inimesi silmitsi eksistentsiaalse te piirsituatsioonidega ja konstrueerib nendest lähtudes alternatiivseid käitumismudeleid (K. Burke; tsit. Kaszyński 1994: 142).

Brochi luuleteoreetiliseks eesmärgiks oli anda "üldkehtivaid", subjektist kõrgemal seisvaid sõnastusi. Sellest veendumusest johtuvalt valis ta ühelt poolt teemasid, teisalt kasutas ka vastavat jutustamistehnikat. Broch ei püüa oma teostes mitte niivõrd matkimise, *mimesis*'e poole, vaid üritab seda pigem ületada, kujutades tüüpilist, eksemplaarset, subjektist kõrgemal seisvat (Lützel 1973: 64). Selle mõtte üheks kõrgpunktiks on jutustav metoodilise konstruktsiooni näide (Bier 1985: 59): novell, mis peegeldab iseenese sündi, tekst, mille auktoriaalne jutustaja ei garanteeri enam jutustatu tõelust, vaid hoopis katsetab koos lugejaga.

Novelli esimene versioon, "Metodoloogiline novell" (Eine methodologische Novelle), valmis 1917. a kevadel. Veel sama aasta suvel kirjutas Broch teksti esimest korda ümber, teist korda 1918. aastal. Viimasel kujul ilmus tekst 1918. aastal ajakirjas *Summa*.

Hiliseim redaktsioon ilmus ühe osana novellromaanist *Süütud* (Die Schuldlosen) 1950. aastal. Sellesse Brochi viimasesse lõpetatud teoses-

se on koondatud nii varem, Esimese maailmasõja aegu ja 1930. aastatel kirjutatud tekste, kui ka uusi lugusid, mis üheskoos valgustavad Kolmanda Riigi tekkeni viinud suundumusi, süü ja süütuse vahekorda.

Üldkompositsioonist tulenevalt on "Metodoloogilise novelli" hilisemas versioonis tehtud mõningaid muudatusi, mis ei ole küll väga põhimõttelised: konstrueeritud tegevusliin ja konstrueeritud tegelaskujud on peamiselt samad, teised on küll tegelaste nimed: Antigonuse ja Philaminthe asemel armastavad hilisemas versioonis Zacharias ja Philippine — ehk on see viide sellele, et tegelased on tõepoolest suvalised, juhuslikult valitud: (re)konstrueeritud. Hilisemas versioonis on ka muid väikseid erinevusi: tegevus on ajaliselt ja ruumiliselt täpsemalt määratletud (suurem provintsilinn — Saksa väikeresidents), välja on roogitud nimelised viited naturalistlikele ja ekspressionistlikele kirjanikele. Keskkustelul Esimese maailmasõja aegsete kirjanduslike suundumuste üle on hilisemas tekstis väiksem osa, ehkki sedagi varianti võib lugeda Zola naturalismiteooria paroodiana.

Juba teksti pealkiri viitab Brochi teostele iseloomulikule pingele teooria ja kirjanduse vahel, tekst ongi oma eksperimentaalse iseloomu kohaselt ühelt poolt teoreetiline meelisklus novelližanri võimalustest, teisalt aga on siin olemas kirjanduslik süžee. Uurijad on sellest tekstist leidnud seoseid Brochi massipsühhoosi teooriaga. Nii väidab Robert Weigel, et Zacharias on Brochi kirjanduslikest tegelastest kõige hirmuäratavam autoritaarse isiku portree, väikekodanlik vaim, "mille puhtakujulisimaks inkarnatsiooniks oli Hitler" (vrd Weigel 1994: 206). Broch mängibki ju stereotüüpidega, arhetüüpidega, mõttešabloonidega, mis vastanduvad spontaansusele, arutleb ratsionaalse ja irratsionaalse vahekorra üle.

Väikekodanlikust õhustikust võrsuv armastus viib novellis müstilise seisundini, kus kaovad piirid ja kogetakse salapärast kooskõla kõige ümbritsevaga — naturalistliku determinismi teooria järgi ei oleks see võimalik. Lõpmatuse ja piiratuse puutepinnal, looduse ja inimolemise piirimail sünnivad üüratud võimalused. Musilgi käsitab armastuse teemat umbes samamoodi oma raamatu *Omadusteta mees* peatükis "Ühe suvepäeva hingetõmbed" (Atemzüge eines Sommertages): sealgi ihaleatakse täiuslikku armastust, "teist seisundit", mis kahjuks ei püsi, ei kesta. Seda seisundit ei saa korrata, armastust pidevalt astendada osutub nii Brochil kui Musilil võimatuks. Kas siis saab armusurma erakordse ekstaasi kaudu saavutada siiski vabadust? Vist, aga võib-olla ka mitte.

Broch esitab küsimusi, ent ei anna vastuseid. Sellest annab tunnistust muu hulgas teksti avatud vorm. Nii pakub ta välja variante: erakordne sündmus, surm kui ka taassuubumine väikekodanlikku öhk-

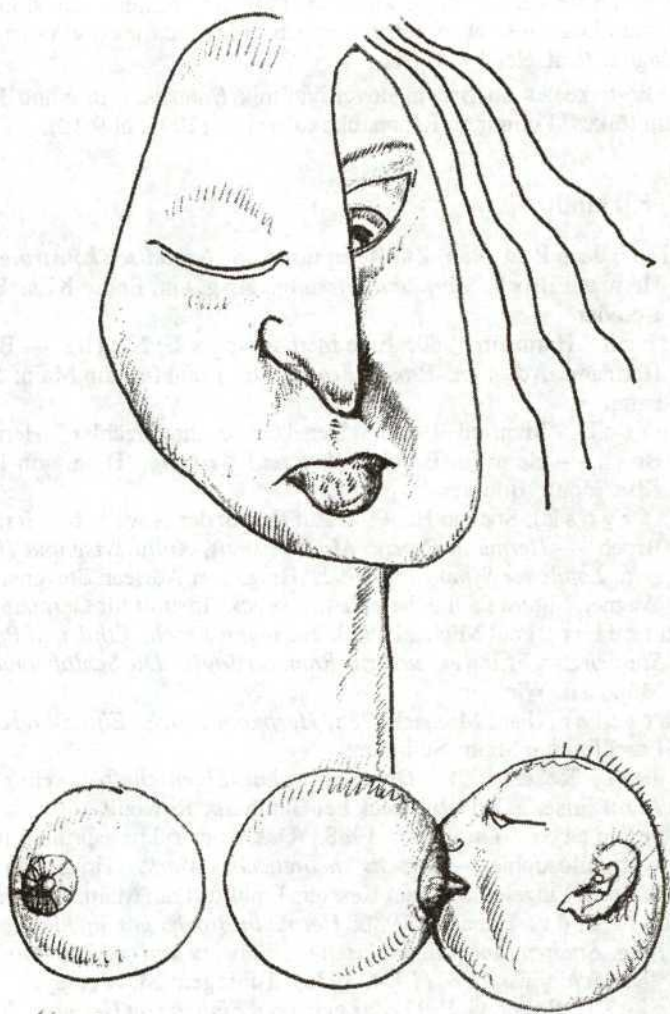
konda, põlvili linoleumil, on ühtemoodi võimalikud. See on mäng elu erinevate võimalustega, kus vastanduvad armusuhte juhuslikkus ja oodatud kogemuse absoluutsus. Broch pidas seda tekstigi omamoodi mänguks (Lützelers 1985: 64).

Eesti keeles on Brochi novellivalimik *Esperance* ilmunud Krista Ráni tõlkes "Loomingu Raamatukogu" sarjas (2001, nr 9/10).

Kirjandus

- B i e r, Jean Paul 1985. Zur Rezeption von *Methodisch konstruiert*. — Hermann Broch. *Werk und Wirkung*. Hrsg. von Endre Kiss. Bonn: Bouvier
- B r o c h, Hermann 1980. Eine methodologische Novelle. — Broch, Hermann. *Novellen. Prosa. Fragmente*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- D u r z a k, Manfred 1985. Der "Geschichtelerzähler" Hermann Broch. — Hermann Broch. *Werk und Wirkung*. Hrsg. von Endre Kiss. Bonn: Bouvier
- K a s z y ŋ s k i, Stafean H. 1994. Zur Poetik der Novelle bei Hermann Broch. — *Hermann Broch: Modernismus, Kulturkrise und Hitlerzeit. Londoner Symposium 1991*. Hrsg. von Adrieen Stevens, Fred Wagner, Sigurd Paul Scheichl. Innsbruck: Institut für Germanistik
- L ü t z e l e r, Paul Michael 1973. *Hermann Broch: Ethik und Politik. Studien zum Frühwerk und zur Romantrilogie "Die Schlafwandler"*. München: Winkler
- L ü t z e l e r, Paul Michael 1985. *Hermann Broch: Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- M u s i l, Robert 1978. *Der Mann ohne Eigenschaften*. Hrsg. von Adolf Frisé. 2. Bd. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt
- O b e r m e i e r, Otto Peter 1988. Das Konstruktionsprinzip in der Wertphilosophie. — *Brochs theoretisches Werk*. Hrsg. von Paul Michael Lützelers, Michael Kessler. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- V o l l h a r d t, Friedrich 1986. *Hermann Brochs geschichtliche Stellung: Studien zum philosophischen Frühwerk und zur Romantrilogie "Die Schlafwandler" (1914–1932)*. Tübingen: M. Niemeyer
- W e i g e l, Robert G. 1994. *Zur geistigen Einheit von Hermann Brochs Werk: Massenpsychologie. Politologie. Romane*. Tübingen: Francke

Mari Tarvas

Madonna.
Ilmar Kruusamäe 22.09.99.

ILMAR KRUSAMÄE

KAS BIOLOOGILINE MITMEKESISUS VAJAB BIOSÜSTEMAATIKAT?

Kirjatükk Eesti Rahvusliku
Loodusmuuseumi vajalikkusest

Urmas Kõljalg

Kõigi maailmas elusolevate liikide kirjeldamist ja klassifitseerimist tasub pidada üheks uue sajandi suurtest teaduslikest eesmärkidest. Rakendusteaduses on selle Linné ürituse lõpuleviimine tarvilik nii tõhusa konserveerimisegevuse kui keskkonnamuutuste mõjude uurimise jaoks. Alusteaduses on see võtmeelement ökoloogia küpsekssaamisel, hõlmates ökosüsteemide toimimise ja evolutsioonilise bioloogia mõistmist. See võimaldab meile ühtlasi ületamatut seiklust: vähetuntud planeedi avastamist. (ALL Species Foundation, 2001.)

“Bioloogiline mitmekesisus” on mitmetähenduslik termin, seda kasutatakse väga ulatuslikult eri valdkondades. Teadlased, poliitikud, keskkonnakaitsjad, ajakirjanikud jne kasutavad seda mõistet kõik oma iseloomulikus kontekstis. Sel viisil on tekkinud ka erinevad arusaamad mõiste sisust. Ühtede jaoks on see sotsiaalpoliitiline konstruktsioon, teiste jaoks reaalselt mõõdetav suurus. Eelkõige (eriti teaduses) on bioloogiline mitmekesisus siiski kasutusel laia, unifitseeriva mõistena, mis hõlmab kõiki eluslooduse varieeruvuse aspekte (Gaston 1997). Niisugusest käsitusest lähtub ka järgnev kirjatöö.

Ettekanne Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia korraldatud seminaril “Bioloogiline mitmekesisus” 27. veebruaril 2002.

Kas bioloogiline mitmekesisus vajab biosüsteematikat?

Ökoloogiline mitmekesisus	Geneetiline mitmekesisus	Organismide mitmekesisus
		Riik
		Hõimkond
		Selts
Bioom		Sugukond
Ökosüsteem		Perekond
Kooslus		Liik
Populatsioon	Populatsioon	Populatsioon
	Isend	Isend
	Geen	
	Nukleotiid	

Tabel 1. *Bioloogilise mitmekesisuse elemendid (Heywood, Baste 1995 järgi, siin täiendatud).*

Viimase viieteistkümne aasta vältel on bioloogilist mitmekesisust määratletud mitmeti. Üks varasemaid ja kasutatavamaid definitsioone on avaldatud *US Congress Office of Technology Assessment* (OTA 1987) poolt: "Bioloogiline mitmekesisus tähistab ökosüsteemide ja neis esinevate elusorganismide mitmekesisust ning varieeruvust. Mitmekesisust võib defineerida erinevate ühikute arvu ja esinemissagedusena. Bioloogilise mitmekesisuse korral moodustavad need ühikud väga erinevaid organisatsiooni tasemeid ökosüsteemidest kuni pärilikkuse aluseks olevate keemiliste struktuurideni. Seega hõlmab bioloogiline mitmekesisus erinevaid ökosüsteeme, liike, geene ning nende suhtelist arvu-kust."

Igasugune definitsioon on mingil määral formaalne ja nagu öeldud, kasutatakse ka bioloogilist mitmekesisust palju laiemas tähenduses. Tänapäeval kaasatakse sellesse mõistesse isegi väljasurnud eluslooduse mitmekesisus. Eelkõige otsitakse vastuseid järgmistele küsimustele: Kuidas on bioloogiline mitmekesisus tekkinud?; Kus ta esineb?; Miks on ta tähtis ehk vajalik? ja Mida tuleks bioloogilise mitmekesisuse säilitamiseks teha?

Selleks, et selgitada bioloogilise mitmekesisuse ja biosüsteematika seoseid, vaatleme kõigepealt elemente, millest bioloogiline mitmekesisus koosneb (tabel 1).

Bioloogiline mitmekesisus vajab nende elementide korrastatud süsteemi enda püstitatud eesmärkide saavutamiseks. Elementid on töövahendiks, kusjuures nende hierarhilise süsteemi loomine on teiste teadusharude ülesanne. Organismide mitmekesisuse ning osalt ka geneetilise ja ökoloogilise mitmekesisuse kirjeldamiseks vajaliku andmestiku loomisega tegeleb **biosüstemaatika** (ingl. k *biosystematics*). Tihtipeale kasutatakse (eriti Põhja-Ameerikas) süstemaatika vastena erialakirjanduses ka terminit **taksonoomia** (ingl. k *taxonomy*).

Biosüstemaatika tegeleb peamiselt kolme unikaalse valdkonnaga:

1. Elusorganismide rühmade (liik, perekond, selts jne) **nimetamine** ja **klassifitseerimine**. Kõiki neid rühmi nimetatakse **taksoniteks**.
2. Taksonite **tunnuste** kirjeldamine (sh tunnuste varieeruvus). Viimaste kaasabil koostatakse taksonite kirjeldused, määravad ning analüüsitakse nende võimalikku fülogeneesi. Tunnustena kasutatakse taksonite morfoloogilisi, anatoomilisi, füsioloogilisi, geneetilisi jne karakteristikuid.
3. Autentse materjali, s.o tüüpliiikide, aga ka liikide varieeruvust ja levikut näitavate eksemplaride deponeerimine ja säilitamine **loodusmuuseumides** ehk **kogudes** ning kogude korrastatud säilitamine vastavuses kehtiva klassifikatsiooniga.

Peale kõige selle tegeleb biosüstemaatika ka liikide autoökoloogia, leviku, populatsioonigeneetika ja muuga. Need valdkonnad ei ole aga enam biosüstemaatikale ainuomased. Siin kattub biosüstemaatika ökoloogia, bioloogilise mitmekesisuse, geneetika jt uurimissuundadega.

(Väljasurnud organismide nimetamise, klassifitseerimise jm uurimistööga tegeleb paleontoloogia, mille põhieesmärgid ja uurimismetoodika kattuvad suurelt jaolt biosüstemaatika omadega.)

Oluline on teada, et **enamik globaalseid eluslooduse inventariseerimise projekte ei ole bioloogilise mitmekesisuse, vaid eelkõige biosüstemaatika projektid**. Loo alguses toodud moto kirjeldab lühidalt ühe viimase aja ambitsioonikama projekti *All Species Project* (<http://www.all-species.org/>) eesmäärke. Seda laadi projektide põhieesmärk on elusorganismide kirjeldamine (sh

Kas bioloogiline mitmekesisus vajab biosüsteematikat?

Organismi rühm	Kirjeldatud	Hinnanguline liikide arv
Viirused	4000	400000
Bakterid	4000	1 miljon
Seened	72000	1,5 miljonit
Algloomad	40000	200000
Vetikad	40000	400000
Taimed	270000	320000
Nematoodid	25000	400000
Vähilaadsed	40000	150000
Ämblikulaadsed	75000	750000
Putukad	950000	8 miljonit
Limused	70000	200000
Selgroogsed	45000	50000
Teised	115000	250000

Tabel 2. Allikas: *Global Biodiversity Assessment, United Nations Environment Program*

nimetamine) ja klassifitseerimine. *All Species Project* moodustati 40 teadlase poolt 18.–19. septembril 2000. a eesmärgiga katalogiseerida ühe inim põlve, s.o 25 aasta jooksul kõik Maal eksisteerivad elusolendite liigid. Esialgsete hinnangute järgi vajatakse selleks 3 miljardit dollarit. Projekti rahastamiseks ja läbiviimiseks moodustati mittetulundusühing *All Species Foundation*. Projekti õnnestumiseks peavad selles osalema kogu maailma biosüsteematikud. Tänapäevaks on teadlased kirjeldanud enamiku kõrgemaid taimi ja loomi, seevastu enamik baktereid, seeni, protiste ning putukaid alles ootab kirjeldamist (tabel 2). Nende kirjeldamine aga on hädatarvilik, sest ökosüsteemide talitluse mõistmisel on mulla- ja veemikroorganismidel võtmeroll. Ilma ökosüsteemide talitlust tundmata on bioloogilise mitmekesisuse uuringud omakorda väheproduktiivsed. Biotehnoloogilises uurimistöös kasutavad bakterite, seente jt eluskultuurid vajavad samuti nimetamist ja klassifitseerimist.

Ilma organismide nimede ning korrastatud liigitussüsteemita ei ole võimalik bioloogilist mitmekesisust uurida. Uurijate peamiseks tegevusvaldkondadeks on siin eluslooduse seire, ohustatud liikide väljaselgitamine, ökosüsteemi kirjeldamine, looduskaitse jm. Seega läheb vaja nii liikide nimesid, organismide klassi-

fikatsioone, määrajaid kui korrastatud kogusid, kus on võimalik liike määrata või määranguid kontrollida seal leiduva autentse materjali põhjal.

Nii on artikli pealkirjas püstitatud küsimusele mõnes mõttes lihtne vastata. Jah, bioloogilist mitmekesisust ei ole võimalik uurida ilma biosüsteematika loodud korrastatud eluslooduse süsteemita. Keerulisem on vastata küsimusele, kas Eesti vajab bioloogilise mitmekesisuse uuringuteks omamaist biosüsteematikat. Ent bioloogilise mitmekesisuse uuringud on seotud kindla territooriumiga, biosüsteematika aga tegeleb organismide nimetamise ja klassifitseerimisega globaalsel tasandil. Ei ole olemas eesti- maist biosüsteematikat kui teadust. Seega võiks väita, et me ei vajagi biosüsteematikuid, sest teiste, suuremate ja rikkamate maa- de teadlased teevad vajaliku töö ära niikuinii. Eesti spetsialistid peaksid selgeks õppima ainult Eesti looduses leiduvate liikide identifitseerimise. Lähemalt Eesti ühiskonnas toimuvat uurides näeme aga siiski praktilist vajadust biosüsteematikute järele.

Bioinformaatika kiire areng võimaldab tänapäeval riiklikult oluliste andmebaaside koostamist ja avalikustamist veebikeskkonnas. Eesti looduse andmebaasid (näiteks Keskkonnaministeeriumis koostatud EELIS jm) on oluliseks töövahendiks kõigile bioloogilist mitmekesisust uurivatele üksikisikutele ja organisatsioonidele, ning nende koostamine on möödapääsmatu. Näiteks võivad riiklikud ametlikud andmebaasid juba lähitulevikus osutada autentseks alusmaterjalideks looduskaitse, kindlustuse vm valdkonnaga seotud kohtuvaidlustes. Seetõttu peavad sellised andmebaasid vastama väga kõrgetele nõudmistele. Vaadakes ülalnimetatud andmebaasi EELIS biosüsteematika kontekstis eeldusel, et järgnev rakendub ka teistele analoogsetele eluslooduse andmebaasidele. Kogu EELISE andmestik põhineb elusorganismide nimestikul ja klassifikatsioonil ega saaks eksisteerida ilma biosüsteemaatilisel korrektse nimestikut. Sellise nimestiku korrastamine ja täiendamine peab olema pidev, sest elusorganismide nimetamine ja klassifitseerimine on pidevas muutumises. Järelikult saab sellist nimestikku korrektselt koostada ja korrigeerida biosüsteematik, kes oma töö iseloomu tõttu on muutustega pidevalt kursis. Põhimõtteliselt võib Eesti riik sellist teenust sisse osta, aga see läheks ilmselt väga kalliks. Peale-

gi ei oleks see ühekordne teenuse ostmine, vaid see töö kestab päevast päeva ja aastast aastasse. Järelikult on praktiline, kui meil oleksid töökohad biosüsteematikutele, kelle tööülesannete hulka kuuluks ka Eestis leiduvate organismide nimestike loomine ja pidev korrashoid. Pinnapealsuse vältimiseks on mõistlik vaadata, kas ja kuidas see probleem on lahendatud Euroopa Liidu maades, Ameerika Ühendriikides ja mujal. Nimetatud maades on biosüsteematikud koondunud peamiselt nn loodusmuuseumidesse, botaanikaaedadesse jms asutustesse. Nende tööülesannete hulka kuulub biosüsteematikaalase teadustöö kõrval ka teaduslike kogude hooldamise korraldamine, avalikkusele mõeldud väljapanekute organiseerimine, avalike infopankade loomine ja pidev täiendamine ning palju muud. Kogudes töötavad biosüsteematikud osalevad nii teadusprojektides kui ka õppetöös, aga oluline on see, et nende palk tuleb muuseumist. S.t nad ei kaota töökohata, kui neil ei õnnestu mõnel aastal teadusgranti saada. Sellise töökorralduse abil tagavad suurriigid riikliku julgeoleku seisukohalt oluliste, organisme tundvate spetsialistide pideva kättesaadavuse. Drastilisemate näidetena, kus ilma biosüsteematikute abita läbi ei saada, võib tuua hiljutised siberi katku juhtumid, põllumajanduses (sh metsanduses) oluliste taimehaiguste identifitseerimine, kriminalistikas indiviidide määramine bioloogilise päritoluga proovidest jpm.

Kirjeldatud viisil (loodusteaduslike kogude baasil) Eestis biosüsteematikat kui teadust seni sisuliselt pole rahastatud. Probleemi paremaks mõistmiseks vaatleme lühidalt, millised tunnused iseloomustavad tänapäeval **loodusteaduslikku kogu** ehk muuseumi.

Nn rahvusmuuseumi säilikud pärinevad (tihti valdavas enamikus) kõikjalt maailmast. Sellises kogus deponeeritakse uute liikide tüüpeksemlare ning nende baasil toimub biosüsteemaatiline teadustöö. Sellega ei tegele mitte ainult muuseumis töötavad teadlased, vaid soovi korral uurijad kogu maailmast. Selliste kogude säilikud on seega nn vabavara ning ei tehta vahet "oma" ja "võõra" teadlase vahel. Seda tüüpi kogu saab tekkida mitme põlve süsteematikute teadustöö tulemusena. Enamasti on seda tüüpi kogudes hästi esindatud ka kohalikku päritolu materjal. Põhiline

finantseerimine toimub tavaliselt riiklikult, ehkki muuseum võib ka mõne ülikooli alluvuses olla.

Nn kohaliku muuseumi säilikud on eelkõige kohalikku päritolu. Sellistesse kogudesse üldjuhul tüüpliike ei deponeerita. Põhjuseks võivad olla kogu väiksus, suletus teistele teadusrühmadele vms.

Lisaks eeltoodule kasutatakse Eestis terminit "kogu" ka üksikutele töörühmadele kuuluvate korrastatud proovide, näidiseksemplaride jm kollektsoonide tähistamiseks. Sellised kollektsoonid tavaliselt nn vabavara hulka ei kuulu, s.t teistel uurimiserühmadel puudub nendele andmetele vaba ligipääs.

Biosüsteemaatika kui eraldiseisev teadusharu saab normaalselt eksisteerida ja areneda eelkõige nn rahvusmuuseumi tüüpi kogudes. Paraku puudub Eestis seni ajani kogu, mis vastaks täielikult rahvusmuuseumi nõudmistele. Tartus on kogusid, mis lähenevad rahvusmuuseumile, kuid nad on kas liiga väikesed, sõltuvad lühiajalistest teadusprojektidest või on muutumas uurimiserühma isiklikuks varaks. Kõigile neile probleemidele juhtis oma lõppraportis tähelepanu ka 2000. a Eesti teadust hinnanud botaanika ja mükoloogia alakomisjon. Komisjoni tungiv ettepanek oli moodustada *Estonian Natural History Museum* asukohaga Tartus (ilmset ei olnud komisjonile teada, et seda nime kasutab juba Tallinnas asuv Eesti Loodusmuuseum). Komisjon rõhutas vajadust teha nn rahvusmuuseumi puudutavad poliitilised otsused võimalikult kiiresti. Sest kui otsustatakse, et nn rahvusmuuseumi ei moodustata, siis tuleb kiiresti eraldada raha organismide tüüpeksemplaride ja tüüpeluskultuuride deponeerimiseks mõnedes tuntud välismaistes kogudes. Tüüpmaterjal ei kuulu Eestile, vaid eelkõige kogu maailma teadusele. Lisaks on aegade jooksul (sh viimastel aastatel) eesti kogudesse tüüpliike deponeerinud ka välisteadlased. Baasfinantseerimiseta kipuvad muuseumid muutuma n-ö kohalikeks, s.t unikaalse teadusliku materjali professionaalne säilitamine ei ole enam garanteeritud, ning sel juhul on hädavajalik deponeerida tüüpliike välismaal.

Järgnevalt tutvustatakse lühidalt Eesti Rahvusliku Loodusmuuseumi missiooni ning üht võimalikku viisi tema (virtuaalseks) ülesehituseks.

ERL-I MISSIOON

1. Prepareeritud või elusa bioloogilise materjali säilitamine ja edastamine teadus- ning arendustööks teadusasutustele, tööstusettevõtetele, põllumajandusele jm.
2. Säilitataval materjalil baseeruva iseseisva rahvusvahelisel tunnustatud teadus- ja arendustöö korraldamine.
3. Eesti bioloogilise mitmekesisuse kaitse *ex situ*. Sh Eestis leiduvate liikide varieeruvust ja levikut näitavate eksemplaride deponeerimine ja säilitamine.
4. Eestis leiduvate ning leidunud liikide referentsandmebaasi pidamine ja üldsusele kättesaadavaks tegemine.
5. Üldsuse informeerimine Eesti eluslooduse seisundist trükiste levitamise ja näituste koostamise teel.

ERL-I VÕIMALIK ÜLESEHITUS

Institutsionaalsed eeldused ERLi loomiseks on suhteliselt kesised. Peamised teaduslikud kogud asuvad laiali pillatuna erinevates asutustes Tartus ja Tallinnas. Sellele vaatamata oli 1990. aastate algul Tartus tahtmine seal asuvad kogud ühte liita. See ettevõtmine lähtus olemasolevate kogude väiksusest ja neis töötavate biosüsteematikute vähesusest ning nende koondamise vajadusest. Viimane pidi tagama ressursside parema kasutamise ja biosüsteematika kui Tartule läbi aegade suurt kuulsust toonud teadusharu edasiarendamise. Siinkohal võiks meenutada selliseid Tartus töötanud biosüsteematikuid nagu E. R. Trautvetter, C. F. Ledebour, K. J. Maximowicz, A. G. von Bunge jt, kelle poolt nimetatud organismid elutsevad Läänemere kallastelt Jaapani mereni. Täna teevad sedasama globaalselt, s.t kirjeldavad organisme kogu maailmast mitmed eesti süsteematikud. Paraku tollane katse Tartu loodusteaduslikke kogusid ühendada luhtus.

Siiski ei ole kadunud vajadus Tartu ja Tallinna kogude infrastruktuuri arendamise ning biosüsteemaatilise teadustöö koordineerimiseks. Vajadusele arendada komplekselt kogudel baseeruvat biosüsteemaatilist teadustööd viitab ka koostatav loodusteaduslike kogude riiklik programm, mida juhib akadeemik Dimitri

Kaljo. Olukorras, kus teaduslikud kogud kuuluvad eri asutustele, oleks ilmselt mõistlik alustada ERLi loomist virtuaalsena. Virtuaalse ERLi laiapõhjalise juhtkomitee võiksid moodustada hetkel teaduslikke kogusid haldavate ülikoolide ning teiste teadus- ja arendusasutuste esindajad koostöös Haridusministeeriumiga. Kaugem, viie kuni kümne aasta eesmärk, mida loodav juhtkomitee ellu hakkaks viima, oleks aga tõelise Eesti Rahvusliku Loodusmuuseumi rajamine, mis ainsana suudaks tõhusalt täita ülaltoodud viiest punktist koosnevat rahvuslikult olulist missiooni.

Kirjandus

- Gaston, K. J. 1997. What is biodiversity?—*Biodiversity: A Biology of Numbers and Difference*. Ed. by K. J. Gaston. Blackwell Science, pp. 1–9
- Heywood, V. H., I. Baste 1995. Introduction. — *Global Biodiversity Assessment*. Ed. by V. H. Heywood. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–19
- O T A (US Congress Office of Technology Assessment) 1987. Technologies to maintain biological diversity. Washington: US Government Printing Office

URMAS KÕLJALG (sünd. 1961) lõpetas 1988 TRÜ bioloogina, doktorikraad botaanika alal Helsingi ülikoolist (1996). Praegu korraline mükoloogiaprofessor TÜ botaanika ja ökoloogia instituudis.

MILLEKS MEILE BIOLOOGILINE MITMEKESISUS?

Urmas Tartes

MIS ON BIOLOOGILINE MITMEKESISUS?

Bioloogilise mitmekesisuse mõiste tundub esmapilgul lihtne. Lühidalt öeldes tähendab see elu mitmekesisust Maal. Taimed, loomad, seened, bakterid ja paljud teised eluvormid kokku moodustavadki bioloogilise mitmekesisuse. Kuid bioloogiline mitmekesisus pole lihtsalt erinevate organismide kogum mingis piirkonnas. Nii nagu on erinevad kõik ühte liiki kuuluvad isendid, kuuluvad bioloogilise mitmekesisuse juurde ka geneetiline mitmekesisus ja ökosüsteemide mitmekesisus, mille vahele jäävad organismide talitluslik ja biofüüsikaline mitmekesisus.

MIKS ON BIOLOOGILISEST MITMEKESISUSEST SAANUD PROBLEEM?

Inimpopulatsioonide arvukuse kiire kasvu ja üha suureneva ressurside tarbimise tõttu on looduslikud ökosüsteemid eriti viimastel aastakümnetel sattunud inimtegevuse väga tugeva surve alla. Inimesest on tõenäoliselt saanud kõige arvukam selgroogne loom maakeral, kellega isendite arvukuselt konkureerivad vahest ainult

Ettekanne Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia korraldatud seminaril "Bioloogiline mitmekesisus" 27. veebruaril 2002.

rotid. Nii palju nii suuri loomi pole mitte kunagi maakeral varem elanud (Harding 1998).

Inimtegevuse ulatuse iseloomustamiseks piisab vaid mõnest näitest. Inimesed on muutnud 40–50% jäävaba maapinda põllumajandusmaaks või asundusteks. Inimkond tarbib otseselt ja kaudselt ligi 40% kuival maal põhiliselt taimedes tekkivast primaarproduktsoonist ja kalapüügi näol 8% ookeanide produktsoonist. Kätesaadavast mageveest läheb inimkonna tarvitusse 54% (Chapin jt 2000). Palju räägitakse üha suurenevast süsihappegaasi sisalduse suurenemisest atmosfääris ja sellest tulenevatest probleemidest, väga vähe aga sellest, et hapniku sisaldus atmosfääris on 20. sajandi keskpaigast alates langenud 20,95 protsendilt 20,6–20,7 protsendini (Pihlak 1999, 2000).

Ulatuslik looduslike elupaikade vähenemine, hävimine, üleksploateerimine ja võõrliikide sissetoomine inimtegevuse tagajärjel on tänapäeval liikide väljasuremise peamiseks põhjuseks. Kuigi liikide väljasuremine on iseenesest loomulik protsess, toimub see tänapäeval 100–1000 korda kiiremini kui enne industriaalühiskonna teket. Tegemist on suurima väljasuremisega maakera ajaloos. 5–20% teadaolevatest looma- ja taimeliikidest on tänaseks maakeralt kadunud (Chapin jt 2000). Täpseid suhtarvusi pole võimalik esitada, sest me ei tea, kas maakeral elab 1,75 miljonit või 13 miljonit või 100 miljonit liiki.

Liikide massilist väljasuremist, kus eri põhjustel (vulkaaniline aktiivsus, suured taevakehad, kliimamuutused, haigused) 40–95% liike kaob, on Maa ajaloos ette tulnud korduvalt. Näiteks ligikaudu 225 miljonit aastat tagasi aset leidnud väljasuremine juhatas sisse dinosauruste ajastu. Järgmise, 65 miljonit aastat tagasi toimunud väljasuremise tagajärjel lõppes roomajate domineerimine ja see andis võimaluse imetajate arenguks. Kõik varasemad Maa ajaloos toimunud väljasuremised on kestnud tuhandeid (ja miljooneid) aastaid. Igale väljasuremislainele on järgnenud uute liikide kiire areng.

Kaasajal toimuva väljasuremise erinevus kõikidest eelnevatest seisneb asjaolus, et ta on põhjustatud üheainsa liigi domineerivast mõjust ökosüsteemidele ja toimub väga kiiresti. Arvatakse, et praeguste suundumuste jätkudes hävivad pooled liigid aastaks 2100 ilma, et nende asemele jõuaks tekkida uusi. Keskkonna

muutused toimuvad sedavõrd kiiresti, et ka potentsiaalselt eluvõimelised liigid ei suuda kohaneda muutunud tingimustega ja uued liigid ei asenda väljasurevaid liike.

MILLEKS ON BIOLOOGILIST MITMEKESISUST VAJA?

Tänapäeva turumajandusest juhitud ühiskonnas on vahest lihtsam kasutada bioloogiliste süsteemide rolli selgitamiseks majandustermineid. Bioloogiline mitmekesisus, erinevad liigid ja ökosüsteemid pakuvad meile "kaupu ja teenuseid", millela inimkonna eksistents pole võimalik ja/või on mõttetult kulukas. Selle illustreerimiseks toon mõned näited.

- Möödunud kümnendil tehtud eksperimendid näitavad usaldusväärselt, et kui vähendada looduslikus koosluses taimeliikide arvu poole võrra, väheneb produktiivsus 10–20%. Ainult ühe taimeliigiga kooslus on enam kui kaks korda väiksema produktiivsusega kui 20–30 liigiga kooslus (Tilman 2000). Rääkimata toitainete väljauhtumisest mullast, mis viib mullaviljakuse edasisele langusele ja seega ühtlasi saagikuse langusele. Ometi kasutatakse põllumajanduslikus tootmises endiselt monokultuurseid kunstlikke kooslusi, mis on ebastabiilsed ja nõuavad enda taastootmiseks pidevaid kulutusi.

Mitmekesise süsteemi suurem produktiivsus on universaalne loodusseadus, mis on kaasatud ka inimühiskonna elukorraldusse ning seal kinnitust leidnud. Meil on näiteks monopolidevastane seadus, mis peab tagama ettevõtluse mitmekesisuse. Monopolid vaesestavad süsteemi ja tekitavad liigseid kulutusi ühtviisi majanduses, hariduses, teaduses ja poliitilises süsteemis.

- Ameerika Ühendriikides on tõdetud, et putukate osutatud "tolmeldamisteenus" on väärt miljardeid dollareid aastas. Põllumajanduskahjurite looduslike vaenlaste (kiskjad ja parasiidid) pakutud "taimekaitseline teenus" hoiab kokku 54 miljardit dollarit aastas.
- Kuigi me võime juba tänapäeval kasutada geenitehnoloogia abil konstrueeritud organismide kasulikke omadusi, sõltub biotehnoloogia edukus endiselt looduses asuvast bioloogili-

sest mitmekesisusest, sest erinevad organismid on kasulike ja kopeerimist väärivate omaduste algallikaks.

Bioplastmassi tootmisel olulised bakterid pole Tartu (ega muudegi) teadlaste konstrueeritud, vaid nende avastatud sobivate omadustega ainuraksed organismid.

Kui meie teadlased uurisid Eesti ja Rootsi laste soolestiku mikroelustikku, selgus, et Eesti laste soolestiku mikrofloora on mitmekesisem kui Rootsi lastel. Rootsis on juba pikka aega turustatud kodusaadust, mis "tapab kõik tuntud bakterid". Muu hulgas leiti laktobakter, mis pidavat hoolt kandma selle eest, et inimese veresooneid ei lupjaks, süda ei seisku, maks suudaks vältida hepatiiti, aju Alzheimeri tõbe ja Parkinsoni haigust ning et liigeseid ei hakkaks vaevama reuma. Avastus patenteeriti kiiresti. Vastav uudis avaldati *Eesti Päevalehes* (Kändler 2001).

- Peaaegu 2/3 kogu maakera 6,1 miljardist inimesest sõltuvad taimede raviomadustest, sest muud ravimeetodid pole neile kas kättesaadavad või on liiga kallid. Kas otse või kaudselt on taimset päriolu 25–50% kõikidest retseptiga väljastatud ravimitest USAs. Ravimtaimede osa maailma ravimiturul on üha suurenenud: USAs kulutati 1990. a taimset päriolu ravimite ostmiseks 2,5 protsenti ravimiturul ringlevast rahast. 1998. a oli taimset päriolu ravimite osatähtsus juba 12,1% (Swerdlow 2000).

Ma küsisin ühel konverentsil Euroopa maailmamere bioloogilise mitmekesisuse uuringute juhilt, kui palju on nende tööde käigus välja töötatud ravimeid või teisi kommertskasutusse jõudnud aineid/materjale. Ta ütles, et vaatamata intensiivsetele sihipärastele uuringutele pole tal teada ühtegi ametlikult fikseeritud juhtumit. Kõik leiud patenteeritakse kiiresti ja avalikult vaikitakse nendest. Äri on äri.

- Loodusrahvad saavad hakkama ilma tööstuseta, tundes erinevate liikide kasulikke omadusi. Meiegi kõnepruugis on alles näiteks selline mõiste nagu "mastimänd" — mitte mastitamm või mastilepp. Palgipuud raiutakse ikka talvel ja saunavihta tehakse siis, kui puudel on lehed küljes.
- Bioloogiline mitmekesisus pakub meile looduslikku ilu, mis aitab säilitada vaimset tasakaalu, annab inspiratsiooni kunstiteoste loomiseks ning pakub võimaluse lõõgastuseks ja puhkuseks.

Miks on hinnas suvilakrundid kaunis looduses Otepää läheduses või mererannal? Miks ei taha keegi ehitada elumaja või hotelli tuhamägedele?

- Maakera biogeokeemilisi tsükleid mõjutavad selle bioloogilised komponendid sama palju kui füüsilised või keemilised. Oleks viga otsida kliimamuutuste põhjusi üksnes astronoomilistest muutustest ja kasvuhonegaasidest. Kuivõrd liigid on olulised kogu biosfääri talitluses, võib mitmekesisuse kriisil olla pöördumatu mõju kogu maakera kliimale ja sealtkaudu ilmselt ka inimkonna eksistentsile (Steffe, Tyson 2001).

Me ei mõista veel lõpuni ökosüsteemide talitlust. Ent kuidas me saamegi mõista, kui meil on enamik looduses eksisteerivaid liike kirjeldamata ja nende roll ökosüsteemides teadmata? Kuigi bioloogilise mitmekesisuse kriis on käes, pole muutused veel loodetavasti pöördumatud. Tegutsedes targalt ja kiiresti, suudame teha palju mitmekesisuse uurimiseks, kaitseks ja kasutamiseks. 1992. a kirjutati alla Bioloogilise mitmekesisuse konventsioon, millega 175 riiki, nende seas Eesti, on võtnud endale vastutuse ja kohustuse uurida ja säilitada bioloogilist mitmekesisust.

MAAILMA MITMEKESISUS ON EBAÜHTLASELT JAOTUNUD

Inimesed on tuhandete aastate jooksul ümber kujundanud enamuse Euroopa maastikust. Tänapäeval pole näiteks Lääne-Euroopas madalamal kui 2000 m merepinnast ühtegi kohta, mida poleks inimesed ühel või teisel viisil muutnud. Seetõttu on bioloogilise mitmekesisuse ülemaailmsete uuringute raskuskese koondunud küllaltki piiratud regioonidesse Maal. Liikide koguarvu ja eriti endeemsete liikide hulka silmas pidades on kindlaks tehtud 25 "kuuma piirkonda". Need asuvad põhiliselt Lõuna-Ameerikas, Kagu-Aasias ja Madagaskaril (Myers jt 2000). Ometi ei tähenda see, et mitmekesisuse uuringutes võiks ainult sellega piirduda ja ka Eesti loodusteadlased peaksid "soojadele maadele" sõitma. Pigem vastupidi.

EESTI LOODUSPÄRAND — MEIL ON, MIDA UURIDA

Tulevase Euroopa Liidu liikmena asub Eesti bioloogilise mitmekesisuse ristteel. Eestis on vähe endeemseid liike, kuid meil saavad kokku paljude liikide põhja, lõuna, ida ja lääne levikuareaal. Meil on palju inimese poolt suhteliselt vähe mõjutatud loodust. Kuigi liikide koguarvult me tõenäoliselt ei konkureeri vihmametsadega, on meie looduses tähelepanuväärne väikeseskaalaline mitmekesisus. Meie lubjarikastel puisniitudel leidub tavaliselt üle 50 soontaimeliigi ruutmeetril. See on tunduvalt rohkem kui üheski teises metsavööndi taimekoosluses. Vahenurme küla puisniidul Pärnumaal on leitud kuni 74, Saaremaal Tagamõisa puisniidul 67 liiki. See on unikaalne tulemus nii Euroopas kui kogu maailmas. Seni teadaolev rohustu liigirikkuse maailmarekord asub Argentiina karjatatavatel mäginiiitudel — kuni 88 liiki soontaimi ruutmeetril.

Meie märgalad on kooslustena unikaalsed kogu maailmas. Seetõttu on Eesti väga hea koht bioloogilise mitmekesisuse uurimiseks ja säilitamiseks niihästi Euroopa kui kogu maailma seisukohast, mis tähendab ka meie teadlaste ja ühiskonna kohustust ja vastutust kogu maailma bioloogilise mitmekesisuse uurimise ja säilitamise ees.

EESTI SENINE UURITUS VÕIMALDAB UUEL TASEMEL EDASI LIIKUDA

Bioloogilise mitmekesisuse uuringutes on tänapäeval peamiseks probleemiks andmete kogumine ja olemasolevate andmete kättesaadavus. Suurimad puudused seisnevad süsteemsete pikaajaliste uuringute ja andmeridade puudumises. Puuduvad ka selged andmed mitmekesisuse muutuste kohta, mis on saanud alguse globaalsetest kliimamuutustest ja lokaalsest inim mõjust. Samas on ainult pikaajaliste andmeridade analüüsimisel võimalik mõista toimuvaid muutusi ja ennustada tulevikustenaariume. Sellisteks uuringuteks on vaja märksa rohkem aega kui kolm aastat doktoritööpet, neli aastat grantiprojekti või viis aastat sihtfinantseerimist

või europrojekti. See vajab eraldi rahastatavat pikaajalist tegevuskava.

Meil on Eesti kohta suhteliselt head taustandmed. Paljude organismirühmade osas on Eesti üks põhjalikumalt uuritud piirkondi maailmas. Meil on ka palju väga häid spetsialiste. Seetõttu on Eesti Põllumajandusülikooli ja Tartu Ülikooli teadlastest koosnev bioloogilise mitmekesisuse ja biosüsteemaatika uuringute tippkeskus oma tegevuskavasse võtnud väga ambitsioonika eesmärgi — teha ühe ökosüsteemi täielik liigiline inventuur, tuginedes kaasaja parimatele metoodilistele võimalustele.

Kuigi Eesti teaduspoliitika prioriteetide seas pole otse nimetatud bioloogilise mitmekesisusega seotud uuringuid, on meil tegemist selge võtmevaldkonnaga, mis oma terviklikkuses avab lahendusi nii erinevatele tehnoloogilistele arendustele kui annab tuge ka ühiskonna vaimsete väärtuste arengule.

Kirjandus

- Chapin, Stuart, Erika Zavaleta, Valerie Eviner, Rosamond Naylor, Peter Vitousek, Heather Reynolds, David Hooper, Sandra Lavorel, Osvaldo Sala, Sarah Hobbie, Michelle Mack, Sandra Díaz 2000. Consequences of changing biodiversity. — *Nature*, vol. 405, pp. 234–242
- Harding, Gary 1998. Human population growth and the accelerating rate of species extinction. — <http://www.earthportals.com/extinct.html>; <http://www.strom.clemson.edu/becker/prtm320/commons/endspcs.html>
- Kändler, Tiit 2001. Tartu teadlased avastasid imebakteri. — *Eesti Päevaleht*, 09.11
- Myers, Norman, Russell Mittermeier, Cristina Mittermeier, Gustavo da Fonseca, Jennifer Kent 2000. Biodiversity hotspots for conservation priorities. — *Nature*, vol. 403, pp. 853–858
- Pihlak, Arno-Toomas 1999. Проблема кислорода и горное производство. — *Proceedings of World mining environment congress*. Moscow. Vol. 1
- Pihlak, Arno-Toomas 2000. Problem of oxygen: consumption, reproduction, and resources. — *Ecological Chemistry*, vol. 9, pp. 123–142

- Steffe, Will, Peter Tyson (eds.) 2001. Planetary Machinery. — *Global Change and the Earth System: A Planet Under Pressure*. IGBP Science Series No. 4, pp. 7–10
- Swerdlow, J.L. 2000. Nature's Rx. — *National Geographic*, no. 4, pp. 98–117
- Tilman, David 2000. Causes, consequences and ethics of biodiversity. — *Nature*, vol. 405, pp. 208–211

URMAS TARTES (sünd. 1963) lõpetas 1989 TRÜ zooloogina, magistri- (1993) ja doktorikraad (1995) Tartu ülikoolist. Alates 1996 on ta EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituudi direktor.

Madonna
23.09.1999.
Ilmar Kruusamäe

ILMAR KRUSAMÄE

AFGANISTAN JA AFGAANID

Ott Kurs

SISSEJUHATUS

Viimase veerandsajandi jooksul on sõdadest laastatud ja väga tagasihoidliku arenguga sisemaine Aasia riik Afganistan mitmel korral maailma üldsuse tähelepanu pälvinud. Riigi ebastabiilsuse kirjeldamisel räägitakse ja kirjutatakse afgaanidest, samastades neid sageli Afganistani kogurahvastikuga. Nii on tekkinud arusaam, et hinnanguliselt 25 869 000 elanikuga (1999) Afganistanis elavad afgaanid, kes omakorda jagunevad sellisteks hõimudeks, nagu puštud, tadžikid, hasaarid (ka hesaarid), usbekid jt.

Järgnevas käsitletakse mõningaid Afganistani omapäraseid jooni, mis on seotud riigi loodusliku ja rahvastikulise mitmekesisusega.

PUŠTUD ON AFGAANID

Puštude ehk pukhtude algne kodumaa asub Sulaimani mäestiku alal, kus nende kujunemises osalesid nii iraani kui ka india keele- rühma rahvad. Naabrid tähistasid seda rahvast nimega *afgan*. VI sajandil tunti neid Indias (*Avagāna*) ning X sajandil tadžiki allikais (Aslanov 1963). XIV sajandil tuli nende asuala kohta käibebe mõiste Afganistan (Kircheisen 1979). Omanimeks on neil kas *puštun* (asuala lääneosas) või *pathan* (idaosas). XII sajandil hakkas arenema araabia tähestikule tuginev, mõningate täiendavate märkidega puštu kirjakeel (Aslanov 1963).

Sõjakate hõimudena õnnestus puštudel XIII–XIV sajandil laiendada oma asuala kuni Hindu Kushi (Hindukuši) ahelikeni

ning hõivata XVI–XVII sajandil kogu praeguse Afganistani lõunapoolmik. Nende kiiret maahõivet soodustas tühimik, mis oli tekkinud XV sajandil, seoses türgi-mongoli, eriti usbeki hõimude väljatõmbumisega. Nii oli usbekide Buhhara emiraat tõrjutud aastaks 1510 Amudarja joonest põhja poole. Vabanenud alad jöest lõunas olid olulise tähtsusega, sest sealtkaudu kulgesid kaubateed Iraani, Kesk-Aasia ja India vahel (Vogelsang 2002: 213–214). XVI sajandiks oli tõusnud paljudest hõimudest koosnevate puštude eneseteadvus ning kogu nende asuala sai omakeelse nime *Puštunhua/Pukhtunhua*. Selle läänepoolne osa kuulus Pärsia Safaviidide, idapoolne aga India Suurmogulite võimkonda (Grosser... 1997: 98–99, 111; Ewans 2001: 21). Vaatamata sellisele poliitilisele jaotatusele kujunes puštudel XVI–XVII sajandil isegi omakeelne kirjandus (Aslanov 1963). Peagi alustati võitlust välisvalitsejate vastu. Nii nt toimus aastail 1672–1675 ülestõus Suurmogulite (Kircheisen 1979) ning 1709. a ka Safaviidide vastu (Ewans 2001: 20).

AFGANISTANI RIIGI KUJUNEMINE JA TERRITORIAALSED NIHKED

Eeldused läänepoolsete puštude Pärsia võimu alt vabanemiseks ning oma riigi rajamiseks kujunesid XVIII sajandi keskel. Liikumise eestvedajaks oli Kandahari piirkonnas karja kasvatava ja põldu hariva abdali hõimuliidu karismaatiline juht Ahmad, kes oli end 1737. a kuulutanud šahhiks (Vogelsang 2002: 226) ning võtnud endale 1747. a *durr-i durran*'i ('pärlite pärli'; arabia *durr* 'pärl') tiitli. Tema asus puštu alasid ühendama. Pärast seda hakatigi abdale kutsuma durranideks (*Narodō*... 1957: 56).

Rajatud riigi esimeseks tuumikalaks oli Kandahari (Qandahari)-Ghazni maapiirkond, kust abdalid olid teised puštu hõimud välja tõrjunud. Riik rajati sõjalise jõu abil, kuid alistatud aladel polnud abdalitel/durranidel õigust sekkuda ühiskonnaellu ning seda juhtisid endiselt hõimupealikud (puštude puhul) või teised kohalikud valitsejad. (Vogelsang 2002: 233–235.) Niiviisi olid puštude rajatud riigi osad üksteisega nõrgalt seotud. Peale puštu alade kuulusid sellesse veel Kashmir, Pandžab (Punjab), Sindh, Beluštistan, osi Hurasanist (Horasanist, Mashadi ümbrus) ning us-

bekkide ja tadžikkide maadest. Ahmadi valitsusaja lõpuks 1773. a ulatus tema Afganistani riik Amudarja jõest põhjas Araabia mere- ni lõunas, Mashadist läänes kuni peaaegu Delhini idas (Ewans 2001: 23–25).

Pääsemaks lähemale oma tiheda asustusega Induse madaliku valdustele, nihutas Ahmadi poeg Timur aastail 1775–1776 riigi pealinna Kandaharist ida poole: suvepealinnaks sai Kabul, talvepealinnaks Peshawar. Et Kabul oli asustatud valdavalt tadžikkidega, hakati neid üha enam kasutama haldusaparaadis, mistõttu riigis levis laialt pärsia (pärsia-tadžiki) keel (Vogelsang 2002: 236). Ahmadi rajatud riigi terviklikkus õnnestus säilitada aastani 1793, misjärel see hakkas puštu hõimude omavaheliste vastuolude ja naaberriikide surve tugevnemise tõttu osadeks jagunema. Esiolgu eraldusid küll mittepuštu alad, nagu Sindh lõunas ja Amudarja piirkond põhjas (Ewans 2001: 26–27). Kui mõne aja pärast (1802) kaotati Pärsiale läänes ka Mashad (Vogelsang 2002: 239), jäid järele puštu alad, mis omakorda jagunesid neljaks riigiks, keskustega Kabulis, Kandaharis, Heratis ja Peshawaris (Kircheisen 1979). 1809. a inglaste liitlaseks saanud sikhid vallutasid 1819 Kashmiri ning laiendasid seejärel oma valdusi Peshawari lähisteni (Ewans 2001: 32–33).

Kabuli soodsa kaubanduspoliitilise asendi ja tugeva sõjalise jõu tõttu hakkas selle valitseja Dust Muhammad 1826. a puštude maad uuesti ühendama, võttes 1836. a endale emiiri tiitli. Et Kabul (tollal u 60 000 elanikku) pole kunagi olnud puštude linn (Vogelsang 2002: 23) ning selle rahvastik koosneb tadžikkidest (Vogelsang 2002: 243–244), hakkas ka kogu riik tugevamini nihkuma põhja suunas, tadžikkide ja usbekide maadele. Sellega laiienes pärsia-tadžiki keele kasutusfäär riigis veelgi. Peagi (1839) algasid sõjad Indiast edasitungivate inglastega. Sõdade käigus koostöö Afganistani erinevate hõimude ja rahvaste vahel tihenes ning riigi keskne juhtimine tugevnes (*Narodõ...* 1957: 60–61).

Riigi, eriti puštude asuala territoriaalset terviklikkust ei õnnestunud aga säilitada. Alates 1893. aastast on Afganistani lõuna- ja idapiiriks nn Durand'i liin, mis sai nime tollase Briti India välissekretäri (1884–1894) *sir* Henry Mortimer Durand'i (1850–1924) järgi. Põhjas hakkas piir Venemaa vallutatud aladega kul-

gema piki Pandži-Amudarja jõge. Piir Iraaniga määrati 1872. a ning täpsustati 1904. a ja lõunapoolses osas (Hilmandi jõe alal) 1973. a (Vogelsang 2002: 7).

Afganistani maa-alal pikka aega ametlikuks keeleks olnud pärsia keelt on kutsutud mitmeti (farsi-kabuli, kabuli), kuid 1965. a kinnistati sellele ametlikult nimetus dari keel (Oranski 1979: 32). Afgaanide enda (pašto, pathani) keeles ilmus kirjandust juba XII sajandil. Seoses puštude asuala laienemisega kujunes välja kaks põhimurret, keskustega Kandaharis ja Peshawaris (ka Pekhavar). Esimene (läänepoolsem) on rohkem mõjutatud pärsia-tadžiki keelest, teine (idapoolsem) india keeltest. Et Peshawarist kujunes oluline kaubandus- ja kultuurikeskus juba XVI sajandil, oli sealne pathani murre Kandahari murdest mõjuvõimsam ning levis ka Kabuli. Kandahar kerkis kaubandus-, poliitilise ja kultuurikeskusena esile paar sajandit hiljem ning tema juhtiv roll oli lühiajalisem.

Puštu keele kasutusfäär hakkas laienema 1920. aastail, mil Afganistan sai ametlikult riikliku sõltumatuse. Kabuli ja Peshawari läheduse tõttu (mõlemad linnad asuvad Kabuli jõe orus) oli Peshawari murre ajapikku tõrjunud Kandahari murde tagaplaanile. 1936. a sai sellest puštu murdest riigikeel, mida hakati kasutama 1942. a teatris, 1943. a raadios ning 1960. a riigiaparaadis ja diplomaatias (Aslanov 1963).

MODERNISEERIMISKATSED JA KRAHH

Afganistani viimane kuningas Muhammad Zahir-šahh käivitas 1963. a riigis moderniseerimisprotsessi. Konstitutsioonilise monarhia kindlustamiseks kutsus ta 1964. aastal kokku rahvakogu *Loya jirga*, kus osales 452 hõimujuhti, usutegelast ja haritlast. Järgmisel aastal tuli kokku ka parlament. Elu pealinnas Kabulis muutus mitmepalgelisemaks. Naised said põhiseadusega tagatud õigused ja ei pidanud enam katma *tšadar*'iga (dari ja puštu keeles 'kate, lina') ning neid valiti ka parlamenti. USA abiga laiendati Kabuli ülikooli. Valitsusasutustesse muretseti esimesi kirjutusmasinaid, pealinlased hakkasid õppima autojuhtimist. USAst, Prantsusmaalt, Saksamaalt ja N. Liidust saabunud õpetajad õpetasid keeli, matemaatikat, loodusteadusi, arstiteadust ja

haiglaravi, arvepidamist ja asjaajamist. N. Liit ehitas maju ja koolitas sõjaväelasi. Kogu see arendustegevus puudutas aga põhiliselt vaid Kabuli. N. Liidu ja USA abiga rajati küll niisutusüsteem Hilmandi jõe orus, kuid maal jäi elu siiski suuresti endiseks: puudusid korralikud ühendusteed, telefon oli uudisasi, televisioon puudus täiesti, lugeda ja kirjutada oskas alla 10% elanikest.

Riigi rahulik areng lõppes aastal 1973, mil Zahir-šahhi nõbu Daud tegi riigipöörde, kaotas monarhia, saatis laiali parlamendi ning kuulutas välja vabariigi. See ei püsinud aga kuigi kaua, sest 1978. a tegid Moskvast juhitud kommunistid uue riigipöörde. Algas 23 aastat kestnud sõdade ajajärk (Edwards 2002).

Et sõjad tabasid kõige rängemalt puštusid, vähenes Afganistanis nii nende arv kui ka keele kasutajaskond. Arvatakse, et hukkus vähemalt miljon ning välismaale põgenes ligikaudu viis miljonit puštut (Önnepalu 2001). Kui 1955. a moodustasid puštud 47% elanikkonnast (*Afganistan*. . . 1959), siis aastaks 1992 oli nende osakaal langenud 40 protsendini ning hiljem veelgi madalamale. 1997. a andmeil oli puštu keele kõnelejaid vaid 35% Afganistani rahvastikust.

Puštude osakaal võiks suureneda pärast põgenike naasmist hõimlaste juurest Pakistanist, põhiliselt Peshawari piirkonnast ja muudelt piiriäärsetelt aladelt ühisnimega Pathanistan (ka Pakhtunistan, Puštunistan), ning Iraanist. Aastal 2000 elas Pakistanis 1,2 ja Iraanis 1,4 miljonit puštut (Vogelsang 2002: 4). Siinkohal peaks meenutama, et tõlkes “puhta(usuliste) maana” esitletud Pakistani nimi moodustati tegelikult juba enne riigi moodustamist — aastal 1933 — ajalooliste piirkondade Pandžabi, Afganistani (Pathanistani), Kashmiri, Sindhi ja Belutšistani nimetähtedest (Krause 1979).

Kui islamiusuline Pakistan 1947. a muust Indiast eraldus, ei tunnistanud uus riik Pathanistani enesemääramist omaette provintsi tasandil (Puljarkin 1972: 238–246), likvideerides seejärel mõneks ajaks ka teised ajalooliselt kujunenud provintsid. Nii tekkis aastakümneid kestnud vastuseis Afganistaniga. Viimast toetas omakasupüüdlikel eesmärkidel N. Liit. Pärast Pandžabi, Loode Piiriprovinci, Sindhi ja Belutšistani provintsi ning keskvalitsusele alluva Hõimuala (*Tribal Area*, keskus Peshawar) taastamist 1973. a paranesid suhted kahe riigi vahel. N. Liidu otsese Af-

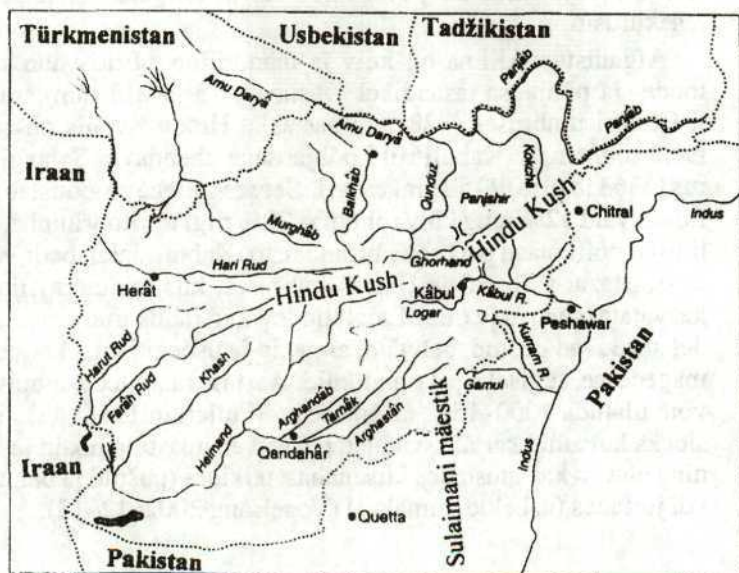
ganistani-interventsiooni ajal (1979–1989) ning hiljemgi on islamimaade liidrite hulka pürgiv Pakistan toetanud Afganistani puštuneid, 1990. aastate teisel poolel ka nende Talibani liikumist. Eriline koht sealjuures on olnud omal ajal kindlusena Khaybari kuru juurde tekkinud Peshawari linnal (566 248 el. 1998) ja selle tagamaal.

RIIGI ASEND, PIIRID JA LOODUSOLUD

Afganistani peetakse nii Edela- kui ka Kesk-Aasia riigiks. Viimati nimetatud riikiderühmaga on teda hakatud siduma viimastel aastakümnetel, seoses sisemaise asendi ning merepiiride puudumisega. Pikim piir on tal lõunas ja idas Pakistaniga — 2430 km. Kirdepoolsetes kõrgmägedes puutub ta 76 km ulatuses kokku Hiinaga. Põhjas on naabriteks Tadžikistan (1 206 km) ja Usbekistan (137 km), loodes Türkmenistan (744 km) ning läänes Iraan (936 km) (Vogelsang 2002: 3). Nagu eelpool nägime, kujunesid sellised piirid riigil välja Briti ja Vene rivaliteedi tingimustes XIX sajandi teisel poolel.

Igast Euroopa riigist pindalalt — 652 225 km² — suurem Afganistan paikneb nii looduslikult kui kultuuriliselt üleminekuvööndis. Selleks on iraani keelerühma rahvaste kodumaa Iraani mägismaa servaala, kus pinnamood on mägisem kui Alpi riigis Šveitsis. 4/5 maa-alast hõlmavad mäestikud ja mägismaad. Tasa-semad piirkonnad (kuni 600 m ü. m) jäävad põhja- ja edelapoolsetele servaaladele, moodustades 10,1% maa-alast. 600–1800 m kõrgused alad moodustavad 46,3%, 1800–3000 m 33,1% ning üle 3000 m kõrgused 10,5% territooriumist (Puljarkin 1964: 5). Pealinn Kabul paikneb 1803 m kõrgusel ü. m (Vogelsang 2002: 12).

Afganistani tasevad alad jaotab kaheks võimas Hindu Kushi mäestik, mis Amudarja ja Induse jõe veelahkmealana eraldab Kesk-Aasiat Lõuna-Aasiast (vt joonis 1). Hindu Kush saab alguse läänes kolme kuni 2000 meetri kõrguse haruna ning tõuseb ida-kirde suunas liikudes üha kõrgemale, ulatudes keskosas pisut üle 5000 m ning lõpuks kirdes ligi 7500 meetrit üle merepinna, liitudes siis Pamiiriga. Hindu Kushi läbib oma tosin mäekuru, kuid enamus neist asub üle 4000 m kõrgusel (Puljarkin 1964: 6) ning on seetõttu pool aastat lume all.

Joonis 1. Afganistani asend.

Hindu Kushi mäestik on nagu geometriline telg, mis jaotab maa ka kultuuriliselt kaheks — põhja- ja lõunaosaks. Teine väga oluline kõrgala on enam-vähem põhja-lõunasuunaline Sulaimani mäestik, mis moodustab ühtlasi Iraani mägismaa idaserva vastu Induse madalikku. Hindu Kushi ja Sulaimani mäestiku vahel asuvad Hazarjati mägismaa ja Ghazni-Kandahari lavamaa.

Läbi Afganistani kulgevad vanad lääne-idasuunalised karavaniteed. Hõlpsamini oli kaamelikaravanidega läbitav põhjapoolne Iraani mägismaa keskusi Mashadi ja Herati ühendav ning edasi ida ja põhja suunas kulgev nn Siiditee. Lõunapoolne tee kulgeb Iraani mägismaalt Kandahari kaudu itta — Induse madalikule — või kirdesse Kabuli ja Jalalabadi suunas, kust üle Khaybari mäekuru (1030 m ü.m) pääseb Peshawari Pakistanis (Afganistan... 1986). Kõige lõunapoolsem tee läbib Iraani ja Pakistani Belutšistani ning jääb tänapäeva Afganistani piiridest

väljapoole (*Pakistan*. . . 1974). Põhja-lõunasuunalised ühendusteel on palju raskemad, sest tuleb läbida kõrgeid Hindu Kushi mäekuruseid.

Afganistani kliima on kuiv ja mandriline. Eriti vähe sajab loode- ja põhjaosa tasandikel (vastavalt 75 ja 213 mm), samuti Ghazni ümbruses (328 mm aastas). Hindu Kushis on sagedamini rohkem, nt Kabuli riiki põhjaosaga ühendavas Salangi kuru (3363 m ü. m) 1150 mm aastas. Seoses sellega moodustab põllumaa vaid 12% ning kuiv rohumaa 20% riigi territooriumist. Põhilised põllumaad paiknevad Kandahari, Kabuli, Jalalabadi, Kunduzi, Mazar-i Sharifi ja Herati ümbruses, kus toiduteraviljadest kasvatatakse nisu ja otra. Laialt on levinud rändkarjandus: kevadel siirduvad puštud, belutšid, aimakid ja usbekid oma karjadega mägedesse, sügisel aga tasandikule. Aastase rännutee kogupikkus võib ulatuda 1000–1500 kilomeetrini (Puljarkin 1964: 43). Kutsideks kutsutud karjakasvatajad peavad enamasti lambaid ja kitsi ning elavad kas mustades kitsenahast telkides (puštud ja belutšid) või jurtades (usbekid, aimakid) (Vogelsang 2002: 12–15).

RAHVUSLIK KOOSSEIS

Afganistani paljurahvuselisust hakati iseäranis rõhutama 1980. aastail, mil N. Liidu okupatsioonivõimude sisseseatud valitsus püüdis ellu viia Nõukogude Kesk-Aasias rakendatud mudelit. Selle alusel pidi iga rahvusrühm saama võimaluse oma keelseks koolihariduseks ja lihtsamaks asjaajamiseks. *Lingua franca* ehk rahvustevahelise suhtluskeele rolli pidi aga puštu ja dari keelelt üle võtma vene keel. 1980. a Kabulis esimese õpetajate kongressi puhuks trükitud darikeelsetes materjalides oli see sõnastatud järgmiselt: “Vene keele õpetamiseks on koolides tungiv vajadus. Selle keele valdamine juba varases koolieas annab õpilastele võimaluse lugeda venekeelseid raamatuid ning on samuti kasulik suhtlemisvahend, mis lähendab meie noorsugu sõbralikule Nõukogude Liidule.” (Amin 1984.)

Kireva rahvuskoosseisu kõrval paistab Afganistan silma veel rahvus- ja riigipiiride kattumatusena (Kurs 2002). Riigi põhjaosas elavate tadžikkide, usbekide ja ja türkmeenide asuala jätkub kaugel teisel pool piiri, kus neil rahvastel on tänapäeval ka oma riigid.

Ka Afganistani lõunapoolmikku asustavate puštude asuala jätkub Pakistanis, kus neid elab rohkemgi kui Afganistanis, moodustades koguni 15% Pakistani rahvastikust. Rahvaste sellises paigutuses on oma osa nii looduslikel kui ka ajaloolistel tegureil.

Detsembris 2001 moodustati Afganistanis üleminekuvalitsus, kuhu kuulub 11 puštut, kaheksa tadžikki, viis hasaari (nimetatud ka hesaarideks), kolm usbekki ja kolm muude rühmade esindajat. Selline struktuur pidi vastama omal ajal riigi rajanud puštude (36%), tadžikkide (25%), hasaaride (15%), usbekkide (5% rahvastikust) jt osakaalule ning poliitilisele võimsusele riigis. Mis puutub rahvaarvu ja etnilisse koosseisu, siis mõlemad on vaid hinnangulised, sest rahvaloendusi pole Afganistanis kunagi tehtud.

Puštud (pukhtud) on säilitanud oma vana hõimujaotuse. Afganistani maa-alal on kaks suuremat hõimuliitu — durraniid ja ghilzaid (ghaldžid). Kolmas hõimuliit mumand on aga jaotatud Afganistani ja Pakistani vahel (*Narodõ*. . . 1957: 58).

Durraniid jagunevad ziraki ja pandžpao haruks.

Zirakid koosnevad popalzaidest, alikozaidest, barakzaidest ja atšakzaidest. Paiksed põlluharijad popalzaid, alikozaid ja barakzaid elavad Kandaharist põhjas, idas ja edelas ning Hilmandi ja Argastani jõe orus. Vaid Zamin Davari piirkonnas Kandaharist loodes elavad atšakzaid on osaliselt rändkarjakasvatajad (*Narodõ*. . . 1957: 57). Popalzaid ja barakzaid on võimsaimad durrani hõimud. Popalzaidede hulgast oligi pärit afgaanide riigi rajaja Ahmad, kuid 1826. a läks riigi juhtimine üle barakzaidede, kes olid võimul kuni 1978. aastani (Vogelsang 2002: 26).

Pandžpaodest on suurimad Afganistani edela- ja lääneosas rändlevad nurzaid. Veel kuuluvad pandžpaode hulka põlluharijad alizaid (Zamin Davari piirkonnas ja Hilmandi ääres) ning maaviljeluse ja karjandusega tegelevad ishakzaid (Kandaharist läänes).

Ghilzaid jagunevad lõuna- ja läänepoolseks turaniks (nasirid, kharotid, hotakid, tokhid) ning põhja- ja idapoolseks burhaniks (sulaimanid, alid, tarakkid). Üksikutest ghilzai hõimudest nimetagem kogu riigis rändlevaid kaamelikasvatajaid akasid, mägede (suvel) ja tasandike (talvel) vahelist kaubandust teenindavaid nasire.

Puštudele on iseloomulik uhkus ja agressiivne individualism. Eriti palju väge ja võimu on Lõuna- ja Ida-Afganistani asustavate durranide ja ghilzaide hõimujuhtidel, kuid seda ainult oma hõimuala piires. Teistes piirkondades nende võimu ei tunnista ta (Vogelsang 2002: 25). Oma varasematel rännuteedel on puštud assimileerinud teisi rahvaid ja hõime, kuid kaugematele põhjapoolsetele aladele ja linnadesse siirdunud puštud on ise omandanud prestiižse pärsia-tadžiki (dari) keele. Peaaegu kõik puštud on sunniidid, vaid Jalalabadist lõuna pool elavad turid (orakzaid ja bangašid) kuuluvad ši-iitide hulka (Vogelsang 2002: 25).

Erinevalt puštudest ei jagune **tadžikid** — Afganistani teine põlisrahvas — hõimudeks ja hõimuliitudeks, vaid on ammudest aegadest kas paiksed põlluharijad või linlased. Tadžikid on vana-ade baktrialaste järglased, kes asustasid juba I aastatuhandel eKr Hindu Kushi, Pamiiri, praegusi Tadžikistani ning lõunapoolse Usbekistani alasid. Sealt liikus neid ka Hindu Kushist lõunasse, kus kujunesid tadžikkide mitmesuguse suurusega asustuskolled Kabuli, Kandahari ja Ghazni piirkonnas. Need alistusid puštudele XVIII–XIX sajandil, kuid põhjapoolsed tadžikid õnnestus allutada alles 1880.–1890. aastail, mil Vene-Briti lepingutega (1873. ja 1895. a) kinnitati Afganistani põhjapiir. Kabuli võim kindlustus seal seoses puštu asunike ilmumisega ning sidemete katkemisega piirijõest Pandžist põhja pool elavate hõimlastega. Tadžikkide prestiiži Afganistanis on tõstnud nii nende kõrgem majanduslik areng kui ka alates X sajandist kogu Iraani mägismaal levinud vana pärsia-tadžiki kultuurkeel. Afganistanis tuntakse seda dari keelena, mida 1992. a andmeil kasutas 50% riigi elanikkonnast. Dari keel etendab tähtsat osa eriti linnades.

Puštude, tadžikkide, usbekkide ja türkmeenide vahel Afganistani sisealadel elavad sinna aastail 1221–1223 tunginud mongolite järglased, kes ajapikku on omaks võtnud pärsia-tadžiki keele. Nende päritolu reedavad veel vaid mõningased mongoliidsed jooned välimuses ja rahvanimi. Läänepoolseid kutsutakse aimakkideks (mongoli *aimak* 'hõim'), idapoolseid hasaarideks (omakeelne *hazara* tähistab sama mis kasaargi: 'tuhat'). Hasaaride tuumikasuala kannab nime Hazarajat.

Omaette etnilise, keelelise ja kultuurilise piirkonna moodustab Afganistani kirdeosas Hindu Kushi lõunanõlvul paiknev

Nuristan, mis vallutati ja islamiseeriti suhteliselt hiljuti, talvel 1895/1896 (Klimburg 2001). Kui varem kutsuti piirkonda Kafiristaniks ehk uskmatute maaks, siis pärast islamiseerimist sai ta nime Nuristan 'valguse maa'. Nuristani väikesearvuline elanikkond koosneb äärmiselt patriarhaalse elukorraldusega paljudest eri murdeid rääkivatest hõimudest (*Narodõ*. . . 1957: 146).

Tadžikkidelt paikse põlluharimis- ja linnakultuuri üle võtnud usbekid on päritolult turgi rändrahvas, kes omandas usbeki-tadžiki kakskeelsuse. Vaid 5% Afganistani rahvastikust moodustavad usbekid elavad kohati läbisegi tadžikkidega. Usbekkidega asustatud provintside kohal olid XIX sajandi esimesel poolel Kunduzi, Mazari, Shibirgani ja Maimana khaaniriik. Majanduslikult on usbekkide asuala väga oluline, sest seal paiknevad Afganistani põhilised naftavarud. Suuruselt teise turgi rahvusrühma moodustavad türkmeenid, kes moodustavad enamuse Türkmenistani piirivööndis ning elavad läbisegi usbekkidega Mazar-i Sharifi piirkonnas. Türkmeeni hõimudest on tšomurid paikse eluviisiga, tšarvad rändkarjakasvatajad.

KOKKUVÕTE

Afganistani riigi rajasid sõjakad ja keskaegse hõimujaotusega puštud ehk afgaanid aastal 1747. Kujunes nõrgalt omavahel seotud osadega riik. Sisevastuolude ja välisjõudude toimel hakkas riik mõnekümne aasta pärast lagunema. Uuesti õnnestud osad kokku liita aastal 1826. Riigi edasist saatust mõjutasid inglaste ga peetud sõjad, mille tulemusel kaotati suuri maa-alasid idas ja lõunas, kuid suudeti kehtestada ülemvõim põhjapoolsetel mittepüštu aladel ning kindlustada riigi sisemine ühtsus. Afganistan püsis durrani barakzai hõimu juhtimisel enam-vähem stabiilsena kuni aastani 1978, mil N. Liit hakkas aktiivselt sekkuma. N. Liidu otsene interventsioon aastail 1979–1989 tugevdas Afganistani kõigi rahvaste vastupanu ja omavahelist koostööd. Pärast Nõukogude vägede väljaviimist lakkas Afganistan olemast juhtivate välisriikide huviobjekt. Riigi näiline territoriaalne terviklikkus säilis, kuid tugevnesid sisevastuolud nii puštude enda kui ka suuremate mitteafgaani rahvaste, eriti tadžikkide, usbekkide ja hasaaride vahel. Riigi viis täielikku isolatsiooni esialgu Pakistani toetatud

äärmusliku islamiliikumise Talibani võimuletulek. Pärast Talibani purustamist terrorismivastases sõjas 2002. a viimastel kuudel moodustatud üleminekuvalitsus taastas küll riigi terviklikkuse, kuid sisevastuolud rahvus- ja huvirühmade vahel jäid püsima. Endiselt on aga olemas oht riigi osadeks jagunemiseks, nii nagu see toimus kaks sajandit tagasi.

Kirjandus

- Afganistan...* 1959 = *Афганистан 1 : 2 000 000*. Москва: ГУГК
- Afganistan...* 1986 = *Афганистан: Справочная карта. Масштаб 1 : 2 000 000*. Москва: ГУГК
- Amin, Rasul A. 1984. A general reflection on the stelthy Sovietisation of Afghanistan. — *Central Asian Survey*, 3 (1), pp. 47–61
- Aslanov 1963 = М. Г. Асланов. О формирования афганского национального языка. — *Этнические процессы в странах Передней Азии*. Москва-Ленинград: Издательство восточной литературы. Стр. 3–23
- Edwards, Mike 2002. Central Asia unveiled. — *National Geographic*. February, pp. 108–125
- Ewans, Martin 2001. *Afghanistan. A New History*. Richmond, Surrey: Curzon Press
- Fischer 2001 = *Der Fischer Weltalmanach: Zahlen, Daten, Fakten. 2002*. Frankfurt am Main. 1406 S.
- Grosser Atlas zur Weltgeschichte*. 1997. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Kirchheim, I. 1979. Afghanistan. — *Weltgeschichte: Kleine Enzyklopädie*. Band 1. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, S. 41–47
- Klimburg, Max 2001. The situation in Nuristan. — *Central Asian Survey*, 20, pp. 383–390
- Krause, A. 1979. Pakistan. — *Weltgeschichte: Kleine Enzyklopädie*. Band 2. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, S. 128–132
- Kurs, Ott 2002. Afganistani põhi ja lõuna otsivad lepitust. — *Postimees*, nr 16, 21. I, lk 8
- Narodō...* 1957. *Народы Передней Азии*. Под редакцией Н. А. Кислякова и А. И. Першица. Москва: Издательство АН СССР
- Oranski 1963 = И. М. Оранский. *Иранские языки*. Москва: Издательство восточной литературы.

- O r a n s k i 1979 = И. М. Оранский. *Иранские языки в историческом освещении*. Москва: Наука
- P a k i s t a n . . . 1974 = Пакистан: *Справочная карта. Масштаб 1:2 500 000*. Москва: ГУГК
- P u l j a r k i n 1964 = В. А. Пуляркин. *Афганистан: Экономическая география*. Москва: Мысль
- P u l j a r k i n 1972 = В. А. Пуляркин. *Западный Пакистан: Экономико-географическая характеристика*. Москва: Географгиз
- V o g e l s a n g , Villem 2002. *The Afghans*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Õ n n e r a l u , Tõnu 2001. "Suur mäng" ehk võitlus Afganistani pärast. — *Postimees*, nr 226, 29. IX, lk 8

OTT KURS (sünd. 1939), on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia professor, Helsingi ülikooli audoktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (1990, nr 6, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatust" (1990, nr 7, lk 1484–1499), "Krimmitatarlased" (1991, nr 2, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (1992, nr 1, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspäränd" (1992, nr 3, lk 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (1992, nr 5, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (1992, nr 12, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (1993, nr 3, lk 451–468), "Sakslased Venemaal" (1993, nr 7, lk 1452–1483), "Poliitgeograafia arengulugu" (1993, nr 12, lk 2640–2666), "August Tammekann teaduses ja kultuuris" (1994, nr 8, lk 1720–1737), "Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis" (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), "Johannes Gabriel Granö Eestis" (1995, nr 5, lk 1057–1077), "Poliitgeograafia Eestis" (1996, nr 1, lk 137–151), "Marid ja Marimaa" (1996, nr 7, lk 1408–1424), "Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts" (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), "Kakskeelne Lotring" (1997, nr 10, lk 2045–2062), "Turgi riikide kohanimed" (1998, nr 5, lk 1036–1051), "Endel Varep asulastiku uurijana" (2000, nr 8, lk 1711–1729), "Krimmitatarlaste tänane päev" (2002, nr 1, lk 78–88), "Salme Nõmmik: aeg, ruum, ideed" (2002, nr 3, lk 497–508); lisaks 10 arvustust ning järelsõnu ja tõlkeid.

KATARID

Malcolm Lambert

Tõlkinud Riita-Ilona Märka

ESIMESED KATARID

Esilekerkimine

Püha Hildegard Bingenist, abtiss ja visionäär, keda kaasaegsed tundsid Reinimaa sibüllina, pani 1163. aastal kirja nägemuse kataritest, mis oli tugevasti mõjutatud Johannese Ilmutusraamatu lugemisest. Katarite ilmumine Reinimaale, mille ta paigutas 1140. aastasse, oli tema tõlgenduse kohaselt Saatana väljalaskmise tulemus põhjatust sügavikust. Pärast seda töid neli maa igas nurgas olevat tuuleinglit inimkonna kaela pahed, mille seas katarite õpetus oli tõeliseks nuhtluseks. "Sest kakskümmend kolm aastat ja neli kuud on möödas sellest, kui musta elaja suust välja puhutud meeste kurjade tegude kaudu on neli tuult liikuma pandud nelja igas [maa] nurgas oleva ingli poolt, põhjustades hirmsat hävitust." (Püha Hildegard 1882: 349 (tsiteerinud Hamilton 1994: 43).)

Saatana väljalaskmine leidis aset mitu aastakümnet enne tuulte vallapästmist. Selle toimumisaeg on Hildegardi jaoks ebaselgem, kuid seda võib seostada kas Püha Peetri basiilika valluta-

Malcolm Lambert. *The Cathars*. Oxford & Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998. Chapters 1–2, pp. 4–44.

Copyright ©Malcolm Lambert, 1998.

Algus eelmises numbris.

misega keiser Heinrich IV poolt 1083. aastal — tegu oli sündmusega, mis pidi eriti hästi tööle panema paavst Gregorius VII Saksamaa toetajate kujutusvõime — või ristisõja ebaõnnestumisega 1101. aastal, mis lõppes hävinguga teel hiljuti Pühale Maale rajatud kristlikesse asundustesse, mida ristisõjaga pidi tugevdama.¹³

Hildegardi informeeritus põhines sõprusel Püha Elisabethiga Schönaust, kes oli samuti visionäär. Tema mungast vend Ekbert, kes pidas 1163. aastal rea jutlusi, oli peamine katarite vastu võitleja. Kord 1150. aastatel oli Ekbert noore kanoonikuna Bonnis ise kataritega kokku puutunud ning võis isiklikult tunnistada nende misjonäride visadust, kes avaldasid oma doktriinid talle ja veel ühele kanoonikule katses neid enda poole võita. Katareid ei suudetud välja ajada tõsisel rünnakus 1143. aastal, mis kahtlemata järgnes Hildegardi mainitud esimestele märkidele nende olemasolust. Üks nende üle peetud kohtumõistmise tunnistajaid oli Everwin, kes oli premonstratenslaste koguduse praostiks Kölni lähedal Steinfeldis. Everwin nägi pealt kohtumõistmist peapiiskopi juuresolekul, kui kaks hereetikute juhti, keda ta nimetab piiskopiks ja tema abiks, ei lasknud end ühestki valitsevale usule pööravast argumendist mõjutada ja kes lõpuks rahvahulga poolt kinni võeti ja põletati. Everwini kirjelduse kohaselt ei talunud nad “tule agooniat mitte ainult kannatlikkuse, vaid koguni rõõmuga”. (WEH, lk 129 (PL CLXXXII, veerud 676–680); Manselli 1953; Moore 1977/1985: 168–172, 179.)

Kohalik kroonika — Braunweileri annaalid — kirjeldab samal 1143. aastal Kölni peapiiskopi ees toimunud ülekuulamist, kus mõned proovi läbi teinud ketserid tunnistati süütuks, mõned aga põgenesid. Kolm kangekaelsemat põletati Bonnis kohtunik Otto Rheinecki otsusega. Ülekuulamine peapiiskopi juuresolekul võis olla sama, mida kirjeldab ka Everwin. (Vt WEH, lk 680, tsitaat MGH SS XVI, lk 727.)

Pärast katarluse kohta peetud jutlusi 1163. aastal avanes Ekbertile võimalus kasutada oma teadmisi katari õpetusest, murdmaks ühe Mainzi grupi vastupanu. Grupp oli nähtavasti juba mõn-

¹³Hamiltoni arutelu (1994: 43–44).

da aega vaikselt tegutsenud ja sellel oli isegi oma matmispaik.¹⁴ Üks hereetikuist, keda Ekberti biograaf kirjeldab kui peaketserit ja õpetuse rajajat, andis alla ja pöördus tagasi valitsevasse usku, teised, kes jäid endale kindlaks, saadeti Mainzist välja. Ei põletamine, väljasaatmine ega veenmine suutnud uut hereesiat Reinimaal hävitada; võimud ei teadnud, kuidas sellega toime tulla. Kui vaimulikud Kölnis uurimisi korraldasid, küsisid katari piiskop ja tema abi, kas nad võivad pöörduda oma õpetajate poole, kes nende arvates suudaksid nende vaateid paremini kaitsta. Rahvahulk, kes oli nende põikpäisusest kärsituks muutunud, võttis juhtimise üle, nagu oli teinud krahv Otto. Teistel aegadel oli katarite esindajatel diskreetseks jäämise korral võimalus Ekberti ja tema kaaskanooniku Bertolphiga Bonnis oma vaadete üle diskuteerida, ning Mainzis sai üks neljakümneliikmeline grupp täiesti karistamatult oma usku praktiseerida.

Ekbert väljendas selgelt, miks ta uut hereesiat ohtlikuks peab. Ta samastas seda manilusega, mis ka Augustinust enda poole oli tõmmanud, ja Ekbert kasutas kõhklematult Augustinuse tõendeid, et täita tühikuid teadmistes, mis tal oli õnnestunud hankida ülekuulamistel ja varasemates kokkupuudetes liikumisega. Mõnikord viis see ta eksiteele, näiteks kui ta seostas Bemat, igasügisese Mani surma aastapäeva tähistamise pidustust, Reinimaa ketseritega — tema väitel asendasid nad sellega katoliikliku lihavõttepüha tähistamist. Nood ketserid kahtlemata püüdsidki lihavõtete tähistamisest hoiduda, kuid vaevalt olid nad Manist ja tema pidustustest üldse midagi kuulnud.

Ekberti laenuid Augustinuselt hereesia dualistliku olemuse kohta on sageli ka eksitavad: me ei saa Ekberti kirjapandust üheselt järeldada, kuidas mõistsid kurja päritolu ja olemust Reinimaa ketserid, sest siin laseb ta Augustinusel enda eest rääkida. Siiski on tema kolmeteistkümmel jutlusel, mis on esimene läänemaailma õpetlase katse katarite õpetuse olemust mõista, üks oluline külg. Nimelt juhib see lugejate tähelepanu asjaolule, et ketserluse

¹⁴Ekberti jutlused sisalduvad PL CXCIV, veerud 11–98; Moore 1977/1985: 175–182, 187, 195; vt Borst 1953: 6–7, 94–95 (klassikaline doktriinide ja riituste analüüs, mis põhineb peamiselt kroonikutel ja kontroversialistidel); Fichtenau 1992: 82, 85, 102–103, 125, 129, 158; hinnang GRK I (1), lk 90–91; (2) lk 292–296.

näol on tegemist ideoloogiaga, millel on oma uskumuste süsteem, ning see võib ulatuda kaugemale ühe rahvuse piiridest, on impersonaalne ja ületab oma kestuselt individuaalsed, ühe või teise karismaatilise isiksuse õpetused, mis kuni selle ajani olid moodustanud lääne kroonikute kirjeldatud hereesiailmingute põhiosa.

Oma isiklike kontaktide kaudu oli Ekbert teadlik katarite peamisest kombetalitusest, millega uus liige "täiuslike" hulka vastu võeti. "Vaeseke, keda hakatakse ristima või katariks muutma, seisab ringi keskel, ja peaketser seisab tema kõrval, hoides selleks puhuks ette nähtud raamatut. Ta paneb raamatu ristitava pea peale ja loeb õnnistust — või pigem needust — ümberseisjad aga palvetavad ja nii saab temast Gehenna poeg [...] seda nime-tavad nad ise tulega ristimiseks." (Moore 1977/1985: 177; PL CXCIV, veerud 51–52.) Ekbert ei teadnud, mis raamat see oli — see oli tegelikult kas evangeelium või Uus Testament, mis pandi pea peale, et selle sisu võiks justkui osmoosi teel väljavalitu pähe lennata (Fichtenau 1992: 90). Ekbert kirjeldab siin *consolamentum*'i riiust ehk lohutustoimingut, millega väljavalitu võeti täiuslike väiksesse pühendunud eliiti, kes olid peamise õpetuse edasikandjad. Seda nimetati vaimu või tulega ristimiseks vastukaaluks traditsioonilisele veeristimisele, mida põlati, kuna see polnud mitte Jeesuse, vaid Ristija Johannese tegevus, kes kasutas selleks kurja materiat ja ristitu vastuvõtmise asemel Kristuse Kirikusse andis tolle hoopiski Saatana meeleva.

Katarite õpetus oli rohkem kui reformiliikumine: see esitas otsese, järsu väljakutse katoliku kirikule, mida ta pidas Saatana kirikuks. Ainult pika ettevalmistuse ja valmisolekuga eluagseks tsölibaadiks, paastuks ja asketismiks võis inimene Saatana käest pääseda nende äravalitute ridadesse, kelle jaoks ainsana — juhul, kui peeti kinni loobumistest — oli olemas lunastus. Katarite õpetuses puudus manilusele omane hierarhia, ent nagu kõigis dualistlikes õpetustes, tehti ka siin kindlat vahet tavaliste järgijate ja väikese pühendunud eliidi vahel. Ainult eliiti kuuluvad isikud täitsid kõiki usulahu nõutavaid loobumiskohustusi, mis käisid üle jõu tavalistele lihtliikmetele, kes elasid ilmaliku maailma tavade järgi, olid abielus, said lapsi ja söid liha.

Nagu maniluses, nii oli ka siin lihtliikmetel kohustus hoolitseda eliidi eest, keda nad austasid. Liikumise edukus põhines-

ki suuresti usklike ja täiuslike vahelisel emotsionaalsel sidemel, mis sarnaneb maniluses toimunud järgijate ja äravalitute suhtega.¹⁵ Täiuslikud kutsusid oma järgijates esile märkimisväärse pühendumuse. Pääsemine nende hulka polnud omakorda kerge; katarluse õitseajadel tuli eliidil oma valmisoleku tõestuseks läbi teha suuri ohverdusi ning liikmete seas valitses märkimisväärne *esprit de corps*. Ikka leidis keegi, kes surve, argumentide ja hirmutamise all murdus ja katoliikluse juurde tagasi pöördus, kuid liikumise tuumik püsis algusest peale kindlana ja talus jõhkraid karistusviise ülima meelerahuga. Nende kindlameelsust on mõnikord peetud vaid *topos*'eks — katoliiklike kroonikute konventsiooniks —, ent nende otsusekindluse kohta on liiga palju sõltumatuid tõendeid, et seda lihtsalt allikate eksituseks pidada. Hulk täiuslikke, kes olid asketismi harrastades omandanud väga hea enesevalitsemise, järgis liikumise algusest kuni lõpuni võimsat märterluse traditsiooni, mis lisas nende liikumisele prestiiži.

Nii Ekbert kui Everwin on märkinud üht uudset ja häirivat asjaolu selle hereesia juures: see kerkis Reinimaal esile kui täieõiguslik kirik oma hierarhiaga, vastukaaluks katoliku kirikule. Everwini viide "õpetatutele", kelle poole katarite piiskop ja tema abi soovisid pöörduda, vihjab sellele, et katari kirikul oli olnud aega üles ehitada õpetatud, misjonitööga tegelev vaimulike süsteem ja et noores kirikus eristati juba liturgilisi ja juhtimisfunktsioone täitev formaalne juhtkond vaimsetest liidritest.

Everwin polnud nii hästi informeeritud kui Ekbert ja ta tundis end katarite ees võimetuna. Tema kiri on abipalve Clairvaux' Bernard'ile, kes siis teadaolevalt töötas ülemlaulu puudutavate jutlustega. Everwin soovis rohkem teada väikeste rebaste kohta, kes viinamarjaaedu rikuvad, ja kehtas Bernard'i Hildegardi meenutavas apokalüptilises meeolus "vastu seisma uutele hereetikutele, kes kõikjal, peaaegu kõigis kirikutes keevad välja põrgusügavikust, nagu oleks nende valitseja juba lahti pääsemas ja viimnepäev kätte jõudmas" (WEH, lk 128). Katarid ei pidanud

¹⁵Maniluse kohta vt Moore 1977/1985: 140–146; asjakohane tähelepanek kõrvalseisja sümpaatiast teise uskumussüsteemi vastu: "Vähesed protestandid on midagi lisanud katoliku liturgiale, ja enam pole manilasi, kes taastaksid kire, mis andis sisu keeldude paljale skeletile" (lk 144); Lieu 1992. [Maniluse kohta vt ka *Akadeemia*, nr 4, 2002, lk 795–831.]

tema väitel katoliiklikku kirikut õigeaks kirikuks moraalsetel põhjustel, nende väitel elasid nemad apostellikku elu, katoliiklased aga mitte. Nad ei pidanud midagi endale kuuluvaks, neil "ei olnud maja, maad ega mingit muud vara, nagu ka Kristusel ei olnud midagi ega lubanud ta ka jüngritel vara omada". Nad väitsid, et neid kiusatakse taga nii nagu "apostleid ja mätreidki", katoliiklasi seevastu süüdistasid vara kogumises ja "valeapostlite mängimises". Katarid põlvnesid endi sõnul apostlitest endist: "meie ja meie apostellikku päritolu esiisad oleme endiselt Kristuse aujärje ees ja jääme sinna aegade lõpuni."¹⁶

Everwin annab ülevaate ka nende söögikommetest — nad ei tarvita "piima [...] ega midagi muud, mis on suguühtest sündinud" (Paolini 1991: 129); ristimistalitusest, kus ei kasutata vett ning kus on tähtsal kohal käte pea peale panek õnnistamisel, ja meieisapalvest. Ta lõpetab aga olulise tähtsusega ülevaatega sellest, kuidas katarid ise oma ajalugu mõistavad. Nende väitel on "üle kogu maailma laiali" palju nende järgijaid, kes usutavasti on üle tulnud katoliku vaimulike ja munkade hulgast. Everwin viitab kindlameelsele paarile, kes põletati, ja omistab neile uskumuse, et nende kredo oli "püsinud varjul märtrite aegadest kuni meie päevini ja on nõnda säilinud Kreekas ja teistes maades". (Samas, lk 132.)

See oli tõesti drastiline väljakutse, mis põhines asketismi propageerival dogmaatilisel tuumal, mis läks vastuollu õigeusu normidega. See oli võistlev hierarhia, mis pretendeeris eetilisele üleolekule ja apostlite aegadesse ulatuvale ajaloole. Pole ime, et katarlus, mis sündis 12. sajandi gregoriaanlike reformide järgsest moraalsest käärimisest, kirikuvastaste meeleolude ja petetud lootuste ajajärgul, ning arvestades selle juhtide võimekust ja selle mõjujõudu maailmas, kus hinnati asketismi, hakkas peagi mööda rühkima teistest, vähem vastupidavatest ketserlikest õpetustest. Hildegardi, Everwini ja Ekberti hirm oli igati põhjendatud: uus oht kirikule sai nähtavaks 1140. aastatel ja alles pärast väga pikka kannatuste perioodi suudeti selle üle kontroll saavutada ning see lõplikult maha suruda.

¹⁶Samas, lk 129. Borst 1953: 188–189, 228–229 rõhutab järjepidevuse puudumist. Vt Paolini 1991: 155–161.

Bogomiilid ja Bütsantsi kirik

Everwini juhuslik viide Kreekale on ajaloolasi pikka aega intrigeerinud tollaegses Bütsantsis eksisteerinud bogomilismi tõttu, millel võib katarlusega mitmeid ühiseid tunnusoone leida. Bogomili nimi, mis tähendab "jumala armu vääriv", oli tõenäoliselt pseudonüüm.¹⁷ Ta oli külapreester, kes rajas Bulgaarias 10. sajandil protestiliikumise, mis osalt oli rõhutatud talupoegade kannatuste tagajärg, osalt reaktsioon võõra, Bütsantsi koolitusega kõrgema vaimulikkonna vastu, kes oli hiljuti ristitud rahvale peale surutud, ning osalt välja kasvanud kahtlustest ja pingetest, mis valitsesid harimata lihtrahva hulgas, mis oli ikka lähedal paganlusele ja võis mõjutusi saada sealmail juba enne valitsenud dualistlikest arusaamadest.¹⁸

Bogomiile iseloomustas sügav vaenulikkus Bütsantsi õigeusu õpetuse, vaimulikkonna, liturgia, kirikute ja isade suhtes. Selle asemel rajati lihtne usklike kogukond, kus ainukeseks palveks oli meieisapalve, mida loeti neli korda päevas ja sama palju öösel. Abielu ja sigimine olid keelatud. Preester Cosmas on kirjutanud sellekohase traktaadi, kus väidab, et bogomiilidel oli komme ristimisealist last nähes pea ära keerata ning nagu halba haisu tundes nina kinni hoida ja sülitada. Nad uskusid, et Saatan, keda samastati Vana Testamendi Jumalaga, oli nähtava materia looja. Seepärast eitasid nad Bütsantsi sakramente, kus kasutati esemeid, ristimist ja armulauleiba. Ei tunnustatud ka ikoone ega risti pühaks pidamist; veeristimine asendati initsiatsiooniriitusega, mis põhines käte pea peale asetamisel. Veini joomine oli keelatud ja isegi liha puudutamine võrdsustati Saatana käsule allumisega.

¹⁷Puech, Vaillant 1945: 27, 282–283 (põhjalik analüüs). Dr Lydia Denkova Sofiast väidab tulevases töös, et Bogomil oli võetud nimi, tähendades "jumala sõpra", mis märgib preestri tõusu täiuslikkuse kõrgemale astmele, analoogselt Romiliga, kes 14. sajandi Hesychasti allikate järgi muutis oma nime kolm korda; vt ka Werner 1966: 49–60; 1959: 24–28; Thomov 1973: 77–99. Suur tänu dr Denkovale lahke abi eest.

¹⁸Kokkuvõtte: Lambert 1977: 12–17; Obolensky 1948; Fine 1977 (terav kriitika); Stoyanov 1994 (üksikasjalik esitus, sisaldab põhjalikku ülevaadet Bulgaaria ajaloost).

Kummalise ja harvaesineva muutuse läbiteinuna jõudis bogomilism kaugemale Bulgaaria metsikutelt äärealadelt, mis vallutati Basileios II "Bulgaarlastetapja" karmis sõjategevuses 11. sajandi algul ja leidis toetajaid Bütsantsi südames. Lõpuks, saanud toetust valitsevast sügavast masendusest ja usalduse kadumisest impeeriumi ja selle kiriku vastu, mis olid tekkinud bütsantslaste hulgas pärast Basileiose surma ja suurt lüüasaamist Manzikerti all, saavutas see edu otse impeeriumi pealinnas ja võitis poolehoidjaid Konstantinoopoli haritumates ringkondades. Liikumise juht doktor Basileios, kes võitis pooldajaid kahtlemata ka tänu oma ravioskustele, püüdis mõjutada koguni keiser Alexios Komnenost ennast. Alexios teeskles koos oma venna Isaakiga võimalikke usuvahetajaid ja meelitas Basileiost oma uskumusi avaldama, sellal kui kardina taha peitunud kiirkirjutaja selle süüdistusmaterjalina kirja pani.¹⁹

Paljastamine toimus ilmselt 11. sajandi lõpuaastatel, arvata-vasti enne Esimest ristisõda ja kindlasti enne Isaaki surma hiljemalt aastal 1104. Traditsioonilise uskumuse kohaselt levitas Basileios oma õpetust viiskümmend kaks aastat, enne kui ta paljastati. Range kinnipidamine Uuest Testamendist, nagu seda tõlgendasid Basileios ja tema kõige lähemad järgijad, *theotokoi*'d (jumala esiletöötajad, kelles asus Püha Vaim, kes valgustas nende pühakirja mõistmist), viis nii Vana Testamendi (välja arvatud laulud ja prohvetlikud raamatud) kui kogu Bütsantsi õigeusu eitamiseni. Järgnev seik Basileiose varasematest tõeotsingutest, mis on kirja pandud ülekuulamisel, mille viis läbi Euthymios Zigabenos (Bütsantsi teoloog, kelle Alexios palkas Basileiose hereesia kindlakstegemiseks ja tema ümberveenmiseks), võimaldab heita pilku põrandaalusele protestivaimule, mis asus Basileiose süsteemi keskmes.

Basileios oli just ostnud evangeeliumide raamatu. Pärast seda kohtas ta üksikus paigas üht vana meest. "Mind nimepidi kõnetades," rääkis Basileios, "teatas ta mulle, et ma olevat ostnud tõelise aarde, sest ainult see raamat oli pääsenud Johannes Phrysostomose käest." (Angold 1995: 479.) See oli halvustav

¹⁹Angold 1995: 468–501, paljastamine lk 480, 485–486; taust: Angold 1984: 114–135.

nimi õigeusu õpetaja, Püha Johannes Chrysostomose kohta. Bogomiilid uskusid, et nad on usu hoidmise autentse, põrandaaluse õige tõlgendamise traditsiooni pärijad, mis ulatub tagasi apostlite aegadesse ja võimaldab neil pääseda Chrysostomose ja teiste kirikuisade võltsingutest ja moonutustest. Et taastada varase kiriku autentset uskumused, ei lugenud Basileios ja tema järgijad evangeeliumi eraldi, vaid koos apokrüüfidega, mis olid nende arvates samuti Chrysostomose hukutavast mõjust pääsenud. Nende vahendusel jõuti hereetikute traditsioonilise dualismini, mis oli pikka aega Bütsantsis varjul olnud ja võimaldas paralleelsele tõmmata kreeka õigeusu munkluse traditsiooniga.

Cosmas märkas, kuidas esimesed bogomiilid said kasu bulgaarlaste seas puhkenud kirest askeetlike eluviiside vastu, samuti kloostritesse pagemisest bulgaarlaste ränkade elutingimuste tõttu 10. sajandil. Bogomilism rajas teed Väike-Aasia lääneosas pärast Cosmase elupäevi Johannes Tzurillase misjonitöö tulemusel, keda kirjeldati pseudomungana, ja imbus 11. sajandil Peribleptose kloostrisse Konstantinoopolis, kus Peribleptose Euthymios paljastas kaasmunkade hulgas neli bogomiili. (Lambert 1977: 18–19; Ficker 1908; Angold 1995: 21.) Munkluse populaarsus pakkus hereetikutele Bulgaarias ja Bütsantsis katet ja varjupaika ning lisab usutavust Reinimaa katarite väitele, et nad värbasid liikmeid munkade seast.

Basileios arendas päranduseks saadud bogomilismi kahtlemata edasi ja muutis selle vastuvõetavaks impeeriumi pealinna kõrgeimates ringkondades, kus oli läinud moodi salajaste tekstide lugemine. Basileiose hiliseim tõlgendaja Angold kirjeldab seda kui ebajärjekindlat segu dualismist, demonoloogiast ja Uue Testamendi eetikast (või pigem selle Bogomili versioonist) (Angold 1995: 484). Basileiose ülekuulamised avasid Zigabenosele terve kosmoloogia, mis põhines Luciferi langusel, kes oli tegelikult määsulisuse tõttu taevast välja aetud Jumala vanim poeg, kellele jäi siiski alles jumalik loomisvõime. Aadama loomine sündis Jumala ja Saatana vahelisest lepingust, mille alusel pidi Jumal Saatana loodud olendile hinge andma ja nad koos pidid uue olendi üle valitsema. Saatan aga võrgutas Eeva mao kujul ja kaotas oma jumalikud võimed, kuid Jumal laskis tal siiski teatud ajani oma loodu üle valitseda. Kristuse tulemine sündis sellest, et Jumalal

hakkas enda loodud inimhingest kahju ja ta saatis maa peale teise poja, peangel Miikaeli, kes sisenes Maarjasse tema parema kõrva kaudu. Miikaelil oli vaid inimese välimus ja inimese kombel ta ei kannatanud — tegelikku ristilöömist ei toimunud ega mitte ka ülestõusmist ristiusu mõistes. Kristus aga sai Saatana kätte ja sidus ta kinni. Saatan ei olnud siiski kõiki oma võimeid kaotanud ja jätkus võitlus, mis ei pidanud lõppema mitte keha ja hinge ülestõusmisega, vaid Saatana loodud patuse keha hävitamisega ja vangistatud hinge pääsemisega taevasse.

Bogomili tõlgendus ei saanud tuge mitte ainult apokrüüfilistest lugudest, mis olid pärit otse gnostitsismist ja judaistlikust apokalyptikast — selle traditsioonid olid Bütsantsi edasi kandunud —, vaid ka juhuslikust, allegoorilisest pühakirja tõlgitsusest, mis leidlikult ja osavalt seletas ära ebamugavad viited Kristuse inimnäolisusest või tema leiva ja veini tarvitamisest pühal õhtusöömaajal, mis on meieni toodud Zigabenose katkendites Matteuse evangeeliumi puudutavatest Bogomili kommentaaridest. Bogomiilide riituste ja palvete abil võis inimene pääseda Saatana küüsis. Vajalik oli hoolikas initsiatsioon ja mitte sugugi kõiki bogomilismi saladusi ei avaldatud võimalikele tulevastele liikmetele, kes pühendati liikumise *arcana*'sse astmelise õpetuse teel, millel oli tugevaid seoseid gnostikute õpetustega ning mis inimesi samamoodi köitis.

Zigabenos kirjeldab topelt-initsiatsioonitseremooniat, mis viidi läbi enne uue liikme *theotokoi*'de või katarite mõistes täiuslike sekka vastuvõtmist. Pärast teatava ettevalmistusperioodi lõppu asetati kandidaadi pea peale Johannese evangeelium ja kutsuti välja Püha Vaim. Sellele järgnes katseaeg ja kandidaadi küsitlemine, et kontrollida tema valmisolekut. Siis tuli lõputseremoonia, kus evangeelium taas kandidaadi pea peale asetati. Sellisel viisil vastuvõetud jäid nähtava, Saatana maailmaga nii vähesesse kokkupuutesse kui võimalik: mõistagi pidasid nad tsölibaati, ei tarvitanud midagi sugulise paljunemise teel saadut ning paastusid igal esmaspäeval, kolmapäeval ja reedel üheksanda tunnini. Askeetliku elu võlu ja sügav austus selle järgijate vastu oli peamine põhjus, millega bogomilism inimesi ligi meelitas.

Bütsantsi kiriku pühamehed võisid vabalt liikuda, kontroll nende tegemiste üle oli nõrk ja nad olid harjunud laialdase aus-

tusega. Selline traditsioon tuli kasuks ka Basileiosele, kes kasutas ära selget vahet kiriku hierarhia ja preesterkonna vahel, kes äratasid põgusat poolehoidu, samuti ortodoksset kloostrielu, kus oli säilinud palju entusiasmi ja mis tekitas ühtekuuluvustunnet. Basileios peitus mungaelu traditsiooni varju, kandes alati mungarõivaid. Selliste *theotokoi*'de mitteformaalsete kogukondade elu keskmeks oli äärmiselt lihtne palvetamine, mis kandis edasi preester Bogomilist alguse saanud meieisapalve lugemise traditsiooni,²⁰ vastandina Bütsantsi toretsevatele palvustele ja kirikuhoonetele, mida bogomiilid pidasid demonite asukohaks.

Alexios Komnenos, kes oli endale eesmärgiks võtnud keisri rolli taastamise pärast aastaid kestnud valitsemise nõrkust ja anarhiat, pidas võitlust ketserluse vastu taastatava võimu traditsiooniliseks kohuseks ja eesõiguseks. Tema bogomiilidevastane tegevus oli seega seotud tema muude sõjaliste ja poliitiliste võitudega, mis pidid äratama Bütsantsi riigi uuele elule. Kuid mitmed märgid näitavad, et ta võttis bogomiile täie tõsidusega, arvestas nende kauaseid misjonäritraditsioone ja oli teadlik nende salajasest jõust. Ta võttis vaevaks toetada Euthymios Zigabenost ja jätkata patriarh Nikolaos Grammatikose tööd, kes oli peagi pärast 1084. aastat loonud preestrite kogu, et pealinna lihtrahvast hereesia eest kaitsta. Alexios tundis isiklikku huvi ketserite saatuse vastu, kes pärast Basileiose paljastamist kinni võeti ja vangipandi. Tema esimene kavatsus oli ketserid põletada, kuid rahva vastupanu kohates lasi ta pärast suusõnalise patukahetuse väljapressimist enamuse vabaks, hoidis lähemaid toetajaid vangis ja sundis Basileiost õigeuskku pöörduma. Seda too aga ei teinud ning ta põletati suure rahvahulga ees arvatavasti patriarhi ja sinodi lõpliku otsusega.²¹

Kuigi Alexiose karistusaktsioonid ei teinud bogomilismile lõppu, oli kirikuvõimude tähelepanu äratatud ja nad jäid valvele. Mõnikord õiendati arved kahtlusalustega, kes ei olnud küll bogo-

²⁰Meieisapalvet ainsaks palveks pidada on küllaltki erandlik ja ma ei toeta Angoldi arvamust (1995: 471), et Bulgaaria bogomilismil ja doktor Basileiosel "polnud peale nime palju ühist".

²¹Järgin siin Angoldi tõlgendust (1995: 486–487), eelistades Zigabenost Anna Komnenale.

miilid, kuid kelle vaated olid nende omadega häirivalt sarnased, nagu Konstantinos Chrysomallose skandaalis.²² Teinekord toodi päevavalgele ka tõelisi bogomiile, nagu Moglena piiskop Püha Hilarion (u 1134–1164), keda loobiti kividega, kuni ta kaotas teadvuse.

Bogomilism levis impeeriumi Euroopa provintsidest ja seda kiusati taga üsna juhuslikult. Veel 13. sajandi keskpaigas saatis patriarh Arsenios (1254–1260) ühe oma abilise Makedooniasse bogomiile maha suruma. Dialoog *Timotheos ehk Deemonitest*, mida kunagi omistati Michael Psellosele ning mille pärinemine 12. sajandi keskpaigast on nüüd tõestatud, kujutab tõenäoliselt Methone piiskopi Nikolaose kujuteldavat dialoogi Bogomiliga tema ümberveenmiseks. Kuigi kirjutises esineb tüüpilist ketserlusevastast laimu Guibert de Nogent'i vaimus, annavad rünnatavad uskumused, mille kohaselt Saatan on Jumala vanim poeg, kes valitseb Maa peal, ja Kristus Jumala noorem poeg, tunnistust sellest, et Basileiose tüüpi bogomilism elas edasi ja leidis toetajaid ka Konstantinoopolist kaugel asuvatest provintsidest.²³

Bogomilism ei põhjustanud Bütsantsi kirikus aga siiski sellist kriisi, nagu seda suutis katarlus roomakatoliku kirikus 12. sajandi lõpul ja 13. sajandil. Bütsantsi kirikul oli väärdõpetuste vastu võitlemisel suuremad kogemused ja see ei lasknud end kasvava hereesiaohuga silmitsi seistes vallutada ääretust jõuetusetundest, mis valdas lääne kirikuvõime ning mis viis dramaatiliste tagajärgedeni. Tõelisi bogomiile jäi alles vähe: nad värbasid üha uusi liikmeid, eriti äärealadel, löiksid endist viisi kasu munkluse anarhistlikest ja ekstravagantsetest elementidest ning Bütsantsi pikaajsest veidrate rändavate pühameeste traditsioonist. Peale selle andsid nad väljundi vagade ilmalike rahulolematusele hierarhiline kiriku formaalsustega, mis omakorda muutis kiriku suhtumist

²²Samas, lk 487–490. Angold lükkab kõrvale vanemate ajaloolaste tõlgendused; tähelepanev on, kuidas Chrysomallos kasutab ortodoksi spirituaalset autorit Symeoni (Symeon Uus Teoloog). Vt Turner 1988.

²³Gautier 1980; Angold (1995: 496–499) näeb Saatanat kummardamise argumente ortodoksse travestiana bogomiilide vaadete kohta. Patriarh Germanos II (1223–1240) jutlused, mis paistavad olevat suunatud tema kaasaegsete bogomiilide vastu, tõestavad liikumise elujõudu (Angold 1995: 551).

lahkusulistesse jäigemaks ja sallimatumaks. Alexiose tegevus oli küllaltki tõhus ning patriarhide ja piiskoppide volituste kasutamine, samuti sinodi hukkamõist koos vangistamise ja mõnikord ka põletamisega, olid piisavad abinõud bogomiilide tagaplaanile surumiseks.

Pärast Komnenoste dünastia juhitud uuestisünni pealiskaudseid võite tekkisid bütsantslastel muud huvid; riik langes kiiresti anarhiasse ja pärast Neljanda ristisõja vägedele allajäämise šokki 1204. aastal oli Bütsantsi iseseisvuse tagasivõitmine neil viimastel sajanditel suuresti õigeusu teene. Kui riigi olukord nõrgenes, andis just kirik bütsantslastele identiteeditunde. Sellises olukorras bogomilism vana impeeriumi aladel ilmselt hääbus. Liikumisel oli seega tunduvalt vähem dramaatiline saatus kui selle vennasliikumisel katarlusel, ka ei saavutanud see kunagi sellist märkimisväärset võimuvastast edu nagu katarid. Kui katarid suruti lääne kiriku poolt maha pärast suuri jõupingutusi, mis tehti nende väljatõrjumiseks ja ennekõike jälitamiseks, siis bogomilism suri Bütsantsi riigis vaikselt loomulikku surma.

Bogomilism ja katarlus

Ida bogomilismi ja lääne katarluse vahel on hämmastavaid sarnasusi, eriti rituaalides ja suhtumises valitseva kiriku tõekspidamistesse, korda ja kombestikku, mille vastu nad võitlesid ja protestisid.²⁴ Mõlemad õpetused kasutasid ainult meieisapalvet, mida nende eliidi liikmed kaartesse kogunenult munkade palvet meenutava sõnastuse ja sagedusega kordasid. Zigabenose andmetel palvetasid bogomiilid seitse korda päevas ja viis korda öösel; Alessandria Anselmus, inkvisiitor, kes annab jutustava ülevaate katarite varasest ajaloost ja kirjeldab nende uskumusi ja tavaid 13. sajandi Itaalias, väidab, et nad palvetavad viisteist korda ööpäevas (GRK III, lk 107). Peribleptose Euthymios kirjeldab hereesia sisseimbumist õigeusku, mille põlistajaks oli üks vale-munk ja preester, kes pimedana ehitas Bosporose kaldale kiriku

²⁴GRK III, lk 74–114, 570–571 (kõige põhjalikum bogomilismi ja katarluse sarnasuste ja erinevuste analüüs); ka Rottenwöhler 1986: ptk 6 ja 7; kommentaar, Fichtenau 1992: 76; Hamilton 1994: 38.

ja rüvetas selle siis altari taha käimla ehitamisega. Samasuguse rüvetusakti pani toime üks katar Toulouse'is, kes kirikualtari kõrvale roojas ja end siis altaririidega pühkis (samas, lk 307–308; Angold 1995: 475; Mundy 1985: 24). Psühholoogia oli mõlemal puhul sama. Katarite jaoks polnud katoliku kirikud pühamad kui ükski teine hoone, nad pidasid neid hoopiski väärjumalakumardamise paikadeks; bogomiilid kirjeldasid Bütsantsi kirikuid deemonite asupaigana.

Nii bogomiilid kui katarid olid risti pühaks pidamise vastu üsna sarnasel, pooleldi ratsionaalsel põhjusel: polevat usutav, et kuningas peaks kalliks puutükki, millel suri tema poeg. Mõlemad tõlgendasid armulaua sisseviimist Kristuse poolt allegooriliselt. Mõlemad pidasid paastu esmaspäeviti, kolmapäeviti ja reedeti. Mõlemad eitasid abielu iseenesest kui midagi räpast, mis Saatana võimu kindlustas, ja uskusid, et lunastus on võimalik ainult siis, kui abielupooled teineteisest lahti ütlevad. Mõlemad panid suurt rõhku initsiatsiooniriitusele ja tule- või vaimuristimisele, vastandades seda satanistlikule veeristimisele.²⁵

Mõlemad liikumised kutsusid oma eliidi liikmeid väga austavate nimedega. Zigabenoase väide, et neid peeti Püha Vaimu asupaigaks, leiab korduvalt kinnitamist katari allikates ja katoliiklikes kirjutistes nende kohta, eelkõige kahes säilinud katari rituaali kirjelduses. Mõned bogomiilid nimetasid oma eliiti “headeks kristlasteks”; sama tegid ka katarid. Mõlemas liikumises nimetati neid ka “õigeteks” ja neid peeti lihtsalt kirikuks — nendeks, kes järgivad evangeeliume ja apostlite tegusid. Saatana kurjas kätetöös esindasid nemad voorust ja nende askeetlik elu oli väljastpoolt nähtav märk nende headusest ning nende täiuslikkuse tagatis, vastukaaluks Bütsantsi ja katoliku kirikutele, mis olid määritud Saatana maailma poriga.²⁶

²⁵GRK III, lk 108–109 (rist), lk 110–111 (armulaud), lk 114 (paastupäevad), lk 114 (abielu), lk 102 (initsiatsioon); vrd WEH, lk 475–479, 488–490.

²⁶GRK III, lk 86–87; Borst 1953: 205–208, 242–243; Fichtenau 1992: 88–93; Wakefield 1974 (WHC): 37–41 (kokkuvõtlik usaldusväärne sissejuhatus).

See oli lihtne ja võimas külgetõmme, mis oli sama tugev nii bogomilismi kui katarluse puhul. Tähelepanuväärses fraasis on Fichtenau nimetanud katareid nende järgijate "elavateks ikoonideks" (Fichtenau 1992: 86–87) ja see kehtib samamoodi ka bogomiilide kohta. Kumbki protestiliikumine vastandus kas Bütsantsi ikoonide või siis katoliiklikule piltide ülistamisele, aga nad mõlemad olid välja kasvanud kultuste ja pühakute kummardamise traditsioonist, kus palvetega pöördui kujude poole. Täiuslikud või *theotokoi* astusid lihtsalt pühakute asemele. Seotuse tunne autentse kristlusega, mis oli nähtav tõeliste usklikte puhul, toetas mõlemat liikumist algusest lõpuni.

Usk, et Püha Vaim elab eliidi sees, seletab austust, millega lihtliikmed suhtusid nende ristiusuversiooni maailma loomisest, langusest ja Kristuse missioonist ning väikestes erinevustesse, mis esinesid vastavalt eri koolkondi rajanud õpetajate tõlgendustes. Õpetajatel olid pühakirjast siiski sarnast dualistlikku ja allegoorilist laadi arusaamad, mis viisid samalaadsete tõlgendusteni. Heakskiidetavate raamatute täpne nimekiri võis varieeruda, kuid neile kõigile oli omane sügav kahtlus Vana Testamendi suhtes, mida käsitleti Uuest erinevalt ja mida peeti üldiselt Saatana käetöök. (GRK III, lk 95–96.)

Mõlemale liikumisele oli omane vastumeelsus materia suhtes ja terve rida elavaid, lopsakaid metafoore, allegooriaid ja lugusid, mis seletasid loomist, andes oma tõlgenduse Vanast Testamendist ja allegoriseerides suurt osa Uuest. Mõlemal oli toetajaid, kes uskusid, et Jumal valitses ainult taevast sfääri; et Saatan on maise sfääri looja ja valitseja, korrales lugu, kuidas Saatan Eeva võrgutas ja temaga mao kujul vahekorda astus; et Jumal oli ainult ajutiselt kolmeks isikuks jagunenud. Materia eitamine viis mõlemad liikumised seisukohale, et Kristusel ei olnud keha ja et tema ristilöömine oli näilik; et tema imeteod ei olnud füüsilised sündmused, vaid hinge ravi. (Samas, lk 75–91.) Dualistlike tõlgenduste toetamiseks kasutati tõendustekste. Jeesuse sõnu, mis ta ütles Johannese evangeeliumis naisele kaevu juures, "Minu roog on see, et ma teen selle tahtmist, kes mu on läkitanud," tõlgendati märgina, et Kristuse inimlikkus oli ainult näiline, mitte tegelik, kuna ta ei vajanud toitu; ja Pauluse sõnu "Liha ja veri ei või pärida Jumala riiki" keha ülestõusmise vastase tõendina. (Jh 4:34, GRK

III, lk 99; 1Kr 15:50, GRK III, lk 100.) Mõnikord on kokkusattumused sellised, mis panevad oletama, et bogomiilid ja katarid ei jaganud mitte ainult ühist pühakirja tõlgendust ja ühiseid traditsioone, millest tekkisid paratamatult ka tõlgendussarnasused, vaid et bogomiilid otseselt või kaudselt katarid ka mõjutasid. Näiteks võib tuua episoodi, kus Saatan võitleb Aadama jaoks tehtud kehaga ja seda asjatult elustada püüab. Akmoneia Euthymios, kes kirjutab Bütsantsi bogomiilidest arvatavasti 11. sajandi alguses, omistas neile uskumuse, et aeg, mille jooksul Saatan kehale elu anda püüdis, kestis kas kolmsada või kolmkümmend aastat; kataritevastases kirjatöös, mille autoriks peetakse Verona Petrust (märter Püha Petrust), kes tapeti 1252. aastal, mainitakse, et see aeg kestnud kolmkümmend aastat, mille järel Saatan Jumalalt abi palus. (GRK III, lk 89.) Nii täpse sarnasuse seletamiseks tuleb küll oletada isiklikku, suulist, kirjalikku või muud mõjutuskanalit nende bogomiilide ja märter Petruse aegsete Itaalia katarite vahel.

Samamoodi mainib Zigabenos, et 12. sajandi alguse bogomiilid pidasid Saatanat Kristusest tugevamaks; 12. sajandi kontroversialist Lille'i Alan, *De fide Catholica* autor, omistab sama arvamuse ka kataritele, mis ilmselt põhines Kristuse kiusatusel kui Templi tipul (samas, lk 79). Pole kahtlust, et ükssteiselt võeti üle nii rituaale kui ideid.

Everwini kirjeldatavad varased Reinimaa katarid olid liikumine, mis 1143. aastal läänes juba tegutses. Ta mainib muuseas, et piiskop ja tema abi viitasid oma usukaaslastele Kreekas, ent ei vihja millegagi, et uurimisalused ise oleksid olnud kreeklased, slaavlased või pärinenud Bütsantsist — tundub mõistlik oletada, et kui tegu oleks olnud võõramaalastega, oleks seda ka mainitud. Sama kehtib ka Ekbertilt pärinevate andmete kohta. Niisiis on loogiline järeldada, et need katarid olid Reinimaalt pärit ja et nende liikumine, mille seos bogomilismiga on juba tõestatud, oli ületanud esimese misjonitöö faasi, kus väljastpoolt piirkonda tulnud jutlustajad poolehoidjaid võita püüdsid: liikumise juhtimine toimus juba kohalikul tasandil.

Levik ja edasiareng

On raske öelda, kui tugevalt oli aastaks 1143 uus hereesia läänes juurdunud. Märkimisväärne on Bernard Hamiltoni kommentaar: "Kahtlen, kas keegi julgeks väita, et kõik lääne katarid pärinesid sellest kogudusest, mille juhid Kölnis 1143. aastal kohtu ette toodi." (Hamilton 1994: 44.) Kahtlemata levis katarlus paljudes paikades ning arenes edasi või häabus vastavalt jutlustajate või misjonäride võimekusele ja kohalike elanike vastuvõtlikkusele, ometi ei ole teisi episoodide avastatud või pole need meieni jõudnud.

Spontaanselt arenenud üksikõpetused olid katarlusele ilmselt heaks lähtekohaks. Fichtenau mainib huviga (1992: 77) Soissons'i krahvi Jeani seisukohti, nii nagu neid on temavastases kriitikas kirjeldanud Guibert de Nogent. Tema sõnul armastas Jean ketsereid ja pidas suurt lugu judaismist (kuigi ta ise seda usku ei järginud). Jean oli lihtsalt midagi vabamõtteleja taolist, kes oli küllalt mõjukas, et käituda vastavalt oma tahtmisele ja oma mõtteid välja öelda. Muuhulgas leidis ta, et kõiki naisi tuleks jagada ja et selles ei tule mingit pattu näha, samuti pani ta kahtluse alla neitsist sündimise võimalikkuse, jumala kõikvõimsuse ning arutles, kas maailma loomine oli hea või halb. Sellised ideed tulenesid vaevalt mingist otsesest kokkupuutest bogomiilide või kataritega, vaid näitasid pigem, kuidas eri paigus levivad individualistlikud ideed leidsid kõlapinda valitsevas usus kahtlemises ja selle eitamises, mis inimeste hulgas juba eelnevalt maad oli võtnud.

Nii bogomiilid kui katarid uskusid, et nende eliit järgis apostlite elu, kuid Reinimaal tõlgendati seda "elu" rangelt läänelikul viisil. Arvamus, et apostellik elu seisneb peamiselt rändjutlustamises ja vaesuses elamises vastavalt Kristuse käskudele apostlite läkitamisel, sai läänes 12. sajandil tuge vanema, kloostrielu traditsiooni arvelt, mis toimus varanduse jagamise põhimõttel. Everwini Reinimaa katarite kirjeldus näitab, kui põhjalikult olid nad üle võtnud selle kaasaegse, areneva lääne idee, käsitledes oma elu vaesust ja kindlusetust ning võimalikku tagakiusamist kui märki oma eluviisi ja õpetuse ehtsusest.

Hoolimata ühisest müütide ja doktriinide pärandist ei olnud bogomilism ja katarlus kaugeltki identsed: katarluses ei leidu märke

kõrvalekalletest ega anakronismidest, mis oleksid algselt võinud pärineda Balkanilt või Bütsantsist — näiteks ei mainita kusagil Chrysostomost. Katarlus on protestiliikumine, mis on suunatud lääne kiriku vastu. Selle liidrid olid teadlikud seostest idaga, ja nagu 12. sajandi lõpu katarite usujuhtide reisid Konstantinoopolisse ja Balkanile näitavad, oli ida usuhäälidel kõrge maine, mis oli säilinud veel 14. sajandil. (Vt Lambert 1998: 47–48, 50, 53, 56, 206, 211, 294–296.) Ent katarlus ei olnud ida mõjudele allutatud: alates liikumise olemasolu esimestest märkidest on see olnud ek-simatult lääneliku iseloomu ja iseseisva arenguga. Bogomilismi veidrusi siin ei esine — Zigabenos mainib, et viimased kujutasid jumalat pika habemega vana mehena, Kristust habemega mehena ja Püha Vaimu habemeta noorukina — selliseid antropomorfisme katarid ei tunne. Isegi söögitavades, kus muidu valitseb hämmastav sarnasus, on teatud erinevus. Nimelt ei tarvitanud bogomiilid veini, katarid aga küll, välja arvatud pikkade 40-päevaste paastude ajal. Kas ka bogomiilidel selliseid esines, pole teada. (GRK III, lk 94, 114.)

Bogomiilide demonoloogia tulenes paljuski Bütsantsi kiriku uskumustest, mis läksid lääne demonoloogiast kaugemale ja katariteni lihtsalt ei jõudnud. Zigabenos on kirjeldanud bogomiilide uskumust, mille järgi lubas jumal deemonitel maa üle kuni aegade lõpuni valitseda. Kristus ei suutnud nende võimu lõplikult hävitada ja nende võimuses oli teha kurja, mida ei Kristus ega Püha Vaim täiesti ära hoida ei suutnud. (Samas, lk 93–94.) Zigabenose märkmed doktor Basileiose ringi uskumuste kohta on vaevalt eel-arvamustest mõjutatud, kuna ta oli täpne kirjeldaja ja küsitles ise Basileiost, kelle nõuanne oma järgijatele oli “deemoneid austada, mitte kasu saamiseks, vaid nendepoolse kurja ärahoidmiseks”.²⁷ Sellist lepitavat ettevaatlikkust kataritelt ei leia.

Katarite *consolamentum*'i rituaal pärines bogomiilide välja-valitute sissepühitsemise viisist. Kaks meieni jõudnud katarite rituaali kirjeldust leiduvad 13. sajandi käsikirjades, kuid tänapäeva uurimistöö viitab selgesti, et nende käsikirjade arhetüüp oli 12. sajandi ladina versioon. (Hamilton 1994: 46–49.) Teisisõnu,

²⁷Angold 1995: 480–481 (tsitaat lk 480) toetab Zigabenose usaldatavust.

varaste katarite liturgia peeti lääne kirikukeeles ning oli oma pidulikkuselt võrreldav katoliikliku liturgiaga. Samuti jätsid nad ära ida kahe initsiatsiooni tseremoonia kombe koos nendevahelise katseajaga ning eelistasid üht koos evangeeliumi asetamisega kandidaadi pea peale.

Esimene kirjalik ülestähendus katarite kohta mainib, et neil oli olemas piiskopi ametikoht. Järgnev ajalugu näitab, et amet oli prestiižikas, selle poole püüeldi ja selle pärast tülitseti. Aja jooksul lisandusid abiametid *filius major* ja *filius minor* — neil oli automaatne ametikoha pärimisõigus ja nad tegutsesid koadjuutorpiiskoppidena. Oli olemas ka diakoni ametikoht. (Borst 1953: 202–213.) Katarite hierarhia vastandus katoliku omale, kus rolli mängisid piiskopkonna piirid. Piiskopid valiti täiuslike hulgast ja nad andsid juhiomadustega isikutele võimaluse valitseda ning vaimulikukohuseid täita. Peale isikutevaheliste tülide, mis toravad eriti silma Itaalias, oli selline hierarhia katarite tugevuse allikas. Kas selline hierarhia areng erines bogomiilide omast?

On selge, et preester Cosmase kirjeldatud Bulgaaria bogomiilidel ei olnud selliseid seisusevahesid; 10. sajandi eliidi hulgas paistab valitsevat küllaltki suur võrdsus. Üksteisele pihiti patte soost olenemata. (GRK III, lk 105, tsitaat Cosmaselt.) Kui bogomilism Bütsantsi südamesse jõudis, mainivad allikad grupe, mida edukalt juhtisid karismaatilised isiksused, nagu Johannes Tzurillas, kes ei nõudnud endale mingit episkopaalset ametinimetust. Peribleptose Euthymios kirjeldab lihtsat *ad hoc* organisatsiooni tugeva manitsusliku ja inspireeriva mõjuga, mis jagas Bütsantsi impeeriumi maatükkide kaupa osadeks, et jutlustamiseks inimestele eri piirkondi anda. Zigabenos kirjeldab samamoodi Basileiose bogomiile Konstantinoopolis. Doktor oli ise paljude järgijatega liikumise juht ja innustaja, kuid selle südamikü moodustasid naisjüngrid ja 12 apostlit. Tema organisatsioon oli lihtne ja põhines Uuel Testamendil, kuid ta ise juhtis seda aktiivselt. Kusagil pole mainitud piiskoppe ega teisi ameteid peale “apostlite”. (Angold 1995: 474, 480; Lambert 1977: 19.)

Zigabenose töö oli valmis enne, kui Everwin kirjutama asus. Seega võib oletada, et katarid kujundasid välja iseseisva hierarhia enne bogomiile. Nemad arendasid selle lõpuks ka kaugemale, kuna bogomiilide puhul ei mainita diakoni olemasolu. Sajanj

di lõpupoole, kui ida dualistid ja lääne katarid kokku puutusid, omistavad lääne allikad ida liikumisele piiskopi ameti. Kuidas see välja kujunes, jääb ebaselgeks,²⁸ ent sel hetkel oli katarlus dünaamilisem kui bogomilism, tehes endale teed roomakatoliku kiriku arvelt.

Tõendid kinnitavad, et kuigi katarlus oli bogomiilide õpetusega tihedalt seotud ja võttis sealt paljugi üle, arenes see siiski iseseisvaks liikumiseks koos eriomaste tunnustega ning oli kirikuvõimude poolt paljastamise ajaks juba selgelt läänelik.

Huvitaval kombel ei leidu tõendeid selle kohta, kuidas edenes bogomiilide misjonitöö Lääne-Euroopas. Säilinud kirjeldustes ei ole ühtegi juhtumit, kus mõni bogomiil oleks tabatud jutlustamiselt, uute liikmete gruppi juhtimast või kirjandust jagamast. Kogu meieni jõudnud tõendusmaterjal bogomiilide ja katarite vahelistest seostest enne 1143. aastat on oletuslik, põhinedes rituaalide, söömistavade, usutalituste ja doktriinide sarnasustel.

Bütsantsi ja lääne vahelised lähemad kontaktid alates 11. sajandist on vaieldamatud. Lääne energia suunati väljapoole viisil, mis polnud eelnevate sajandite jooksul võimalik olnud, ja Bütsantsi nõrkus andis selleks uusi võimalusi. Sõjamehed vallutasid Bütsantsi alasid; Alexios kutsus veneetslasi üles tagama impeeriumile merepiiri kaitset ja nood rajasid kauplemiskoha, mis andis nende kaupmeestele eelisõigused. Alexiosele oli suureks traumaks Esimene ristsõda, kui märkimisväärne hulk lääne sõdalasi marssis teekonnal Pühale Maale läbi tema territooriumi, ohustades vähemalt Alexiose arvates ajutiselt koguni Bütsantsi eksistentsi. Pärast seda tõmbas ristiretkede magnet lääne tihtipeale vaenuliku tähelepanu Bütsantsile. Teisest küljest avaldas Bütsants mõju lääne munklusele. Hamiltoni hüpoteesi kohaselt võis bogomilismi sisseimbumine võimalikuks saada lääne pühamuid külastanud Bütsantsi munkade kaudu (Hamilton 1994: 39–40). Ühe sellise

²⁸Võtmeküsimused on: (a) detailse informatsiooni puudumine bogomilismi/ida dualismi kohta pärast Zigabenost; (b) lääne katarite vähesed teadmised ida kohta; (c) allikates valitsev segadus varase katarluse tekke suhtes. Vt GRK III, lk 567–575 kokkuvõte ja isiklik hüpotees. Borst (1953: 202–203) räägib episkopaadi kasutuselevõttust bogomiilide poolt “arvatavasti mitte palju enne 1140. aastat” kui bogomiili kirik levis “mitmetes misjonipaikades”.

võimaliku lekke kohana on mainitud Lõuna-Itaaliat, mis oli veel 11. sajandil Bütsantsi koloonia ja kus elas palju Kreeka päritolu elanikke (Sproemberg 1957). Kõigest hoolimata puuduvad aga kindlad tõendid selle kohta, et bogomiilid oleksid läände jõudnud ja seal oma usku levitanud.

Võib-olla pole see juhuslik. Vihje selle kohta, mis võis toimuda, annab katarite ajaloo omapärane taastamiskatse, mille Lombardia inkvisiitor Alessandria Anselmus lisas kogumikku, mis hõlmas kasulikke fakte hereesiate kohta ja nõuandeid, kuidas nendes suhtuda. Faktid pärinesid aastatest 1266–1267 ja olid mõeldud abiks teistele inkvisiitoreile, osalt ka täiendama klassikalist lühikest ülevaadet kataritest ja valdeslastest, mille autoriks oli Sacconi — Anselmuse kunagine õpetaja ja eelkäija tema ametis. (*Tractatus de hereticis* (TDH), lk 308–310.) See lühike ajalooülevaade, mis kahtlemata pärines vangide ülekuulamiselt saadud suulistest tunnistustest, sisaldab fakte, mida ei esine kusagil mujal.

Anselmuse nõrkused on ilmselged. Ta väidab kategooriliselt, et katarlus ulatub tagasi Mani juurde, kes “õpetas Drugunthia, Bulgaaria ja Philadelphia aladel” (WEH, lk 168), s.t kohtades, mis tema eluajal olid ida dualistlike piiskoppide asupaikadeks. Ajavahe 12. sajandil sündinud katarluse ja Anselmuse vahel on liialt suur, samuti pole mingit märki, et tal oleks kasutada olnud mõni nüüdseks hävinud dokument, mis ajavahet vähendada oleks võimaldanud. Tema kirjutisele on omased liialdused, mida võibki oodata suulistelt tunnistustelt, mida on katarite hulgas üle saja aasta põlvest põlve edasi antud. Ja siiski poleks mõistlik seda kohe kõrvale heita. Kataritele oli nende ajalugu tähtis ja mitmed märgid näitavad, et hoolimata ebatäpsest ajalisest paigutusest on jutustuses säilinud katarite liikumise olulised jooned. Selle usutavust tõstab ka asjaolu, et seal mainitakse Itaalia katarluse päritolu kohta midagi üsna ootamatut — nimelt olevat see üle kandunud Põhja-Prantsusmaalt ja mitte, nagu geograafia järgi võiks oletada, meritsi Bütsantsist või tavalisi kaubateid pidi katarite kantsidest Languedocis.

Anselmus jätkab:

Praegu läksid Konstantinoopoli kreeklased, kes on Bulgaaria naabrid ja elavad neist umbes kolmepäevase teekonna kaugusel, sellele maale kaupmeestena; teel koju, kui nende arv kasvas, valisid nad

piiskopi, kes nimetati kreeklaste piiskopiks. Siis läksid prantslased Konstantinoopolisse kavatsusega maa vallutada ja avastasid selle sekti; kui nende arv kasvas, valisid nad piiskopi, kes nimetati ladinlaste piiskopiks. Pärast seda läksid mõned inimesed Slavooniast või Bosniast kaupmeestena Konstantinoopolisse. Tagasiteel oma kodumaale nad palvetasid ja kui nende arv kasvas, valisid nad piiskopi, kes nimetati Slavoonia või Bosnia piiskopiks. Hiljem pöördusid Konstantinoopolisse läinud prantslased tagasi kodumaale ja nad pidasid jutlusi ja kui nende arv kasvas, valisid nad Prantsusmaa piiskopi. . . (Samas.)

Bogomilism jõudis Konstantinoopolisse tõesti Bulgaariast ja pigem misjonäride kui kaupmeeste kaudu, ja kuigi Anselmus jätab vahele pikad arenguetapid hereesia jõudmisel Bulgaariast Väike-Aasiasse ja sealt Konstantinoopolisse, ei ole faktide esitus sugugi ebakorrekne. Kaubateede kasutamine hereesia levitamiseks sobib Bosnia situatsiooni üsna hästi, sest see levis sisemaale Dalmatias ranniku kaubalinnadest. Kirjeldus ristiriüütlitena Konstantinoopolisse saabuvatest prantslastest, kes seal õpetuse omaks võtsid, on aga vähem usutav. Ristisõdijad tulid kindla, kas oportunistliku või idealistlikuga eesmärgiga — igal juhul ei saa neilt oodata erilist vastuvõtlikkust valitsevast usust kõrvalekalduva õpetuse suhtes. Mõned Esimesest ristisõjast osavõtnud kohtasid tõepoolest hereetikuid: Bohemond koos oma normannidega kohtas paulikiaane, mille tulemusena põletati maha viimaste kindluslinn Makedoonias Pelagoonia piirkonnas. (Lambert 1977: 23.)

Ristisõda, mida Anselmus mainib, meenutab kõige rohkem 1204. aasta Neljandat ristisõda. Selle sõjaga kavatseti veneetslaste mõjutusel maa, s.t Bütsants vallutada. 1204 on aga liiga hiline daatum.²⁹ Kui katari kiriku väljakujunemise ja misjonäritegevuse eest läänes tuleb vastutatavaks pidada roomakatoliku kirikut või Konstantinoopoli hereetikuid, peab selle esmakordset

²⁹Nii on Anselmusele tuginevad ajaloolased järeldanud. Dondaine (1950: 240), Borst (1953: 90, 4. märkus), Thouzellier (1954; 1969: 17–34) usuvad, et mõeldud on Teist ristisõda; Hamiltoni (1994: 45) arvates mõeldakse Teist või 1101. a ebaõnnestunud ristisõda (lk 44, kasutatud Bingeni Hildegardi). Parandus pole minu arvates vajalik: Anselmus pidas silmas Neljandat ristisõda ja väljendas end segaselt. Vt Moore 1977/1985: 172–173.

ilmumist otsima tunduvalt varasemast ajast kui see, mil Hildegard oma nägemusi nägi — 1140. aastal —, või see, mil Everwin Kölni kohtuprotsessi külastas — 1143. aastal. Anselmusel puudus ajaloolise perspektiivi taju ja tema kirjeldus põhineb tema enda kaasajal: ta asetab Philadelphia ida dualistlike kirikute sekka selle rolli tõttu pigem 13. kui 12. sajandil.³⁰ Nii tema kui arvatavasti ka katarid ülehindasid ristisõdade osa Bütsantsi ja lääne vaheliste kontaktide arengus. Võimalusi, mille kaudu ekspatrieeritud frangid Konstantinoopolis võisid bogomiilide usku pöörduda, tekkis järjest rohkem. Anselmus võis eksida ristisõja suhtes, kuid kahtlemata on tal õigus läänest pärit usuvahetajate mõju suhtes hereesiale Bütsantsi pealinnas: “prantslased” või “frangid” (*Francigene*), kes “valisid ladinlaste piiskopi”, siis aga “pöördusid tagasi kodumaale ja pidasid jutlusi”. Selline kontakt Konstantinoopolis oli otsustava tähtsusega. Seal, nagu võib põhjendatult oletada, bogomilism läänestati; rituaal tõlgiti arvatavasti otse ladina keelde (Hamilton 1994: 46–52), nii et frangi päritolu liikmed võisid liturgia pidulikkuse poolest võistelda katoliikliku missa, ametissepühitsemise või sisseõnnistamise rituaalidega, mille väljatõrjumist nad oma kohuseks pidasid.

Igasuguste varaste tõlgete loomulikuks keskuseks oli Konstantinoopol sealse põrandaaluse ketserlusest mõjutatud ladina kirikuga, millele ka Anselmus vihjab, ja elanikkonna kakskeelsusega. Järjest rohkem tuleb teateid selle kohta, et 12. sajandi katarid kasutasid juba pühakirja ladinakeelset versiooni. Võimalik, et katarite heakskiidetud Piibli-versioon võeti kasutusele varasel ajal ladinakeelsele *Vulgata*’le kreeka variantide lisamise teel, mida oli paremini võimalik dualistlikult tõlgendada. Nagu Hamilton märgib (samas, lk 58), on rituaalide, Piibli raamatute või osade tõlkimine põhjalikke oskusi ja teadmisi nõudev ülesanne, mida ei saa usaldada sõdalastele või nende kaaskondsetele ega kaupmeestele, kes kasutasid keelt eelkõige äri otstarbel. Konstantinoopol oli aga linn, kust võis vajalikke asjatundjaid leida. Võib väita, et seal arenes bogomilismist välja katarlus, ja leidus vajalike teadmistega misjonäre, kes selle läände edasi viisid. Lääne elanikud

³⁰Sacconi nimekirja kirikutest 13. sajandil sisaldab ka “Philadelphiat Rumeenias”; S. Félix de Caramani kirikukogu 12. sajandi (Lambert 1998: 48, 211) registris see puudub.

pöörasid usku lääne elanikke, mis lihtsustas Bütsantsi dualistliku hereesia jõudmist Lääne-Euroopasse.

Reaktsioon Lääne kirikule

Detailide arv Anselmuse kirjelduses suureneb, kui juttu tuleb katarluse sünnist Lombardias. Ta jutustab meile “ühe notari” saabumisest Põhja-Prantsusmaalt ja tolle kohtumisest Milanost kirdes asuvas Concorezzos ühe Markuse-nimelise hauakaevajaga. Tema sõnumi andis Markus edasi oma sõpradele — kangur Johanne-sele (mujal nimetatud ka Johannes Judeuseks) ja sepp Joosepile, kellest üks leidis Milano väraval veel ühe sõbra ja “viis tolle ek-siteele”. Koos pöördus see väike grupp jälle notari poole, kes soovitas neil minna Roccavionesse — külla, mis asub seitse miili Cuneost teel Languedocist Itaaliasse mereäärsete Alpide, Nice’i ja Col de Tende’i kaudu, ning otsida seal üles katarid, “kes olid tulnud Põhja-Prantsusmaalt sinna elama”. Markus koos oma kaaslastega tahtis ilmselgelt rohkem usualast õpetust saada ja kuna piiskoppi polnud kohal — too oli läinud Napolisse —, läksid nad talle järele ja jäid Napolisse aastaks. Piiskop pühendas Markuse *consolamentum*’i riitusse, tegi temast diakoni ja saatis siis tagasi Concorezzosse, “kus Markus jutlusi pidama hakkas. Tema jutlustamise tulemusena Lombardias, siis Treviso marsil ja hiljem Toskaanas kasvas katarite arv suurel määral”.³¹ Oli sündinud uus katar kirik. Teised kirjeldused viitavad, et mingil ajal said ka Johannes Judeus ja sepp Joosep osa *consolamentum*’ist ja liitusid katarite eliidiga. Concorezzost sai katarite keskus, kuna see oli Markuse kodu, kuid peale selle oli tal veel teisigi voorusi, nagu see, et ta asus meeldivalt lähedal Milanole, jäädes samas siiski piisavalt kaugele Milano peapiiskopi võimust.

See oli soodus hetk ketserluse jaoks, mis kuulutas katoliku kiriku Saatana kirikuks, mida iseloomustab saamahimu ja maiste hüvede kummardamine. 1160. aastatel, Markuse ja tema sõprade aktiivseimal tegutsemisajal, laastas Itaaliat keiser Friedrich Barbarossa, linnade ja paavst Alexander III vaheline võitlus. 1159. aastal toetas Barbarossa vastupaavsti ning tagas kirikulõhe

³¹WEH, lk 169. Concorezzo kohta: Violante 1968: 179–180.

kestmise iga järgneva vastupaavsti toetamisega. Nii kindlustas ta kahe rivaali kuulekuse, nõrgendades katoliikluse võimu ja tugevdades rahalist survet paavstile. Milano, mis keisrile vastu hakkas, vallutati ja tehti 1162. aastal maatasa. Elanikkond asustati ümber väljaspool linna asuvasse nelja piirkonda. Pärast Barbarossa lahkumist Itaaliast 1167. aastal andsid mahajäänud kannatused, segadus ja mured katari preestritele liikumisvabaduse. Kirikut kujutati tihti kõige mustemates toonides.

Barbarossa kohutavate sõjaretkede aastad võimendasid arengusuundi, mis Põhja- ja Kesk-Itaalias juba mõnda aega olid eksisteerinud. Sajandi algusest peale oli nõrgenenud piiskoppide võim, kes ometi oleksid pidanud kohalike abiga õiget usku kaitsma ja hereetikud maha suruma. Võimu nõrgestasid investituurid, gregoriaanlike reformaatorite tihti õigustatud rünnakud ebakarske ja kirikuametitega hangeldava vaimulikkonna vastu, püüe tagasi saada kümnise nõudmise õigust ja muid kaotatud majanduslikke õigusi ning kasvav pingeline olukord piiskoppide ja järjest tähtsate kogukondade vahel, keda toetasid uued ühiskondlikud jõud linnades. (Vauchez 1993.)

Pataria reformiliikumise kese, mis juhtis tähelepanu aristokraatliku kõrgema vaimulikkonna pahedele, asus Milanos, kuid selle mõju ulatus ka Bresciasse, Cremonasse ja Piacenzasse. Liikumist toetas Gregorius VII ja sellel oli avalikule arvamusele kustumatu mõju; ta nimi kestis liikumisest kauem. Algul nimetati nii üht pühendunud abti, et väljendada tema stoilist, järeleandmatut lahtiütlemist maistest ihadest, lõpuks kasutati seda üldnimena kogu Itaalia katarite kohta. Otsest seost ei olnud, kuid Pataria valmistas ette pinnase erinevatele radikaalsetele ketserlusevormidele oma kompromissitu nõudega kõlbeliselt puhta vaimulikkonna järele ja sügava kahtlusega paljude kõrgete vaimulike võimu ja rikkuse suhtes.³²

Brescia Arnold, kõneosav regulaarkanoonik, kes, püüdes kõigile kirikumeestele evangeelset vaesust kohustuslikuks muuta, liitus kõigepealt oma kodulinna kogukonnaga ja siis Rooma kodanikega, hukati samas 1155. aastal. Tema õpetus aga, mis osalt

³²Cracco 1974: 386; bibliograafia, Lambert 1992: 36; kommentaar, Vauchez 1993: 315. Kommentaar: Duvernoy 1990: 112.

põhines Patariast alguse saanud mõttevoolul, tekitas ilmalike seas vastukaja ka pikka aega pärast tema surma. Vaevalt et pärast tema liikumise kokkuvarisemist arnoldiste formaalses mõttes veel tegutsema jäi, tema rahulolematust kirikuga oli aga laiema kõlapinnaga ja sai üheks osaks kogukonnaliikumisest, samuti oli see lähtekohaks varajastele katari täiuslikele, kes rõhutasid evangeelset lihtsat eluviisi.³³

Traditsionalistina ei toetanud Barbarossa ei hereetikuid ega mässajaid ja tegi tegelikult tollase paavstiga Brescia Arnoldi mahasurumiseks koostööd. Kui Barbarossa pärast hävinguga lõppenud sõjaretke 1177. aastal kaotust tunnistas ja loobus oma tormakast keiserliku ülemvõimu taastamise katsest, võisid paavst ja keisririik taas liidu sõlmida ja otsida koos tõhusaid mooduseid ketserluse mahasurumiseks. Võimul läks aga raskeks kustutada vahepealsete aastate jälgi, mis oli olnud soodus aeg Itaalia katariatele.

Bernard'i vastus Everwini appihüüdele koosneb kahest jutlusest Ülemlaulu teemal, kus väikeseid rebaseid tõlgendatakse ketseritena.³⁴ See oli poleemika meistriteos voolavas ja sädelevas ladina keeles, milles osavad akadeemilised argumendid olid ühendatud arvatavasti põhjendamatute seksuaalsete kahtlustuste ning traditsiooniliste märkustega hereetikute salapära ja kavaluse kohta. Hereesia sünget jõudu pole kahtlemata alahinnatud. Nagu Bernard märgib, polnud õpetusel nimelist juhti ega tõukejõudu, nagu Mani või Sabellius, vaid see kasvas välja "võrgutavate vaimude sisendustest ja riugastest" (Bernard 1895: 400). "Naised on hüljanud oma abikaasad, mehed maha jätnud oma naised [---] Vaimulikud ja preestrid, nii noored kui vanad, hülgavad tihti oma kogudused ja kirikud ja liituvad rüselevate rahvahulkadega, mõlemast soost kangrutege," kirjutab Bernard (samas, lk 397).

³³Merlo 1994. Võlgnen eksemplari eest tänu autorile.

³⁴*Sermones*. . . 1957: 172–188; tõlge: WEH, lk 132–138 (jutlus 65); Bernard 1895 (Everwin lk 388–393; jutlused 65–66, lk 393–408); kommentaar, Fichtenau 1992: 81; dr Rottenwöhler andis mulle lahkelt võimaluse tutvuda tema Bernard'i puudutava GRK I avaldamata lisaga. Kienzle 1995; Brenon 1995.

Avastamis-, uurimis- ja karistusvahendite kohta ei ole Bernard'il kuigipalju infot. Ta tsiteerib Pauluse käsku kirjas Tiitusele hereetikust ära pöörata, kui teda on paar korda noomitud, usub, et katarite eliidi liikmed olid põletamisega nõustunud Saatana mõjul, ja annab Kölnis toimunud läbematutele põletamistele mitmetimõistetava hinnangu. "Me kiidame heaks nende innu," kirjutab ta, "aga me ei soovita nende tegusid järgida, sest uskuma saab panna veenmise abil, mitte jõuga", ning lisab: "Kuigi kahtlemata oleks parem, et neid sunnitaks tema mõõga abil, kes "ei pea mitte asjata mõõka kandma", kui et neil lubataks paljusid teisigi oma eksimusse kaasa tõmmata." (Samas, lk 407.) Tegelikult polnud omaette tegutsevate ketserite ja avalikult poolehoidjaid värbavate ketserite vahel vahetegemisel erilist mõtet; enamik tahtis uusi poolehoidjaid juurde ja Saatana ohvreid päästa.

Tabamise korral soovitas Bernard kooselavad kahtlusalused mehed ja naised eraldada — neile tuleb pakkuda katoliikliku kloostri vande ja eraldi elamise võimalust. Kui seda võimalust vastu ei võeta, hoiatab ta, "heidetakse nad kõige õiglasemal viisil kirikust välja" (samas, lk 408).

1145. aastal käis Bernard jutlustamas Lõuna-Prantsusmaal ja saavutas märkimisväärset edu Albis, kus paavsti legaat oli puupüsti täis kirikus koguduse ees jutlustades naerualuseks jäänud. Ta tegi oma peamise sihtmärgi — munk Henri — maatasa, ja kui jutluse lõpul küsiti, kes tahab õigesse usku astuda, tõstsid kõik parema käe "katoliikliku ühtsuse märgiks". See oli efektiivne usule äratamine ajastu kõige innustavama jutlustaja poolt, kelle kasuks rääkisid tema ilmselgelt askeetlikud eluviisid, tervendamised — mis Moore'i sõnul näitasid, "et tal oli parem ligipääs jumaliku toetuse läte juurde" —, jõuline isiksus ja oskus konflikte lahendada.³⁵ Henri ei julgenud talle vastu astuda ja tema toetus vähenes.

Enamikus paigus saavutas Bernard oma jutlustega edu, kuid Verfeil' külas Toulouse'ist ida pool kohtas ta vastuseisu. Kuigi ta ravis terveks ühe hereetiku poja ja teda tuldi kirikusse kuulama, summutati ta sõnad rüütlite raudrüüde kõlinsasse, kui ta püüdis

³⁵Griffe 1969 (esimene köide Languedoci katarite ajalugu käsitlevast seeriast, tugeva kohatajuga), lk 40–49; Moore 1977/1985: 275.

väljas oma kõnet jätkata: see oli meeldetuletus, et lõuna pool oli ketserlus ja kirikuvastasus juba sügavaid juuri ajanud. Bernard sajatas tervet küla ja ta meenutab hiljem, et kogu sealne kant oli "paljude väärdõpetuste maa, kus oleks tulnud palju jutlustada". (Moore 1977/1985: 113.)

Paavstid hakkasid Languedoci ees erilist vastutust tundma, mis aitab ka seletada, kuidas just see koht sai ketserlusega toimetuleku proovikiviks. Puudus lõpliku otsustusõigusega autoriteet. Feodaalide kindlaksmääratud maaomandi puudumine ja laialt levinud vara osadeks jaotav pärandusviis, mis tekitas vaesunud aadlike klassi, kes elatusid kiriku tuludest, tõhusa keskvoimu puudumine ja palgasõdurite rüüsteretked — kõik see töötas kiriku huvide vastu. Paavstid olid juba ammu harjunud kuulma Languedoci vaimulike appihüüdeid kaitseks usurpeeriva ilmaliku võimu eest; 12. sajandil muutus nende jaoks juba tavaliseks hukka mõista ühtaegu nii mässavate palgasõdurite kuriteod kui hereesiaot.

Selle piirkonna varajased ketserlikud liikumised tunduvad olevat evangeelset, kirikuvastast laadi. Nii Pierre Bruysist kui munk Henri leidsid kuulajaskonda oma kaugeleulatuvatel misjoniretkedel. Bernard'i elulookirjutaja mainib üht teist rühmitust Toulouse'sis, keda ta nimetab ariaanideks. Neid on mõnikord peetud katariteks, kuid tõendeid selle kohta napib.³⁶

On ülimalt tõenäoline, et esimesed Languedoci katarid saavutasid nii nagu Reinimaalgi inimeste poolehoiu sellega, et esitasid end vaese kirikuna, mis ei küsi toetuseks palju, kasutades ära kiriku ja aadlike vahelisi pingeid maade, kümniste ja rentide osas.³⁷ Ükski ajalookirjutaja ei ole üles tähendanud selle piirkonna katarite varaseimaid mälestusi ja nende esimeste apostlite pärimus on kaduma läinud. Vihje nende mõjujõu kohta annab aga mõnisada aastat hiljem Pisa peapiiskop Federico Visconti, kes pidas Püha Dominicuse auks tema pühal mälestusjutluse. Selles kasutab ta väärtuslikku allikat, mis muidu kahtlemata kaduma oleks läinud,

³⁶"Kangrud ja ariaanid": vt PL CLXXXV, 411. veerg; Griffe 1969: 33–37; Moore (1974) väidab, et tegu polnud kataritega; Hamilton ei välista seda (1994: 45); GRK III, lk 438–451 on skeptiline. "Ariaan" oli algselt üldtermin heterodokssete kohta.

³⁷Griffe'i tööhüpotees, 1969: 166–208.

nimelt suulisi mälestusi Pisa kaupmeestelt, kes transportisid vil-
la ja kangaid Põhja-Prantsusmaalt maad mööda Vahemere sada-
matesse Itaaliasse saatmiseks.³⁸ Varastel kataritel õnnestus tema
meenutuse järgi mõjutada anarhistlikke aadlikuid, kes elasid mere
äärde viivaid teid läbi lõikavates mägikindlustes ja elatusid kau-
bakaravanide röövimisest, võttes kaupmeestelt korralikku matti.
Katari täiuslikud avaldasid neile karmidele sõdalastele aga sellist
mõju, et need vähendasid tunduvalt oma rüüstamistööd. Kata-
rid ei suutnud neid küll seksuaalsest lodevusest loobuma panna,
ent veensid neid hoiduma patustamast kohalike abielunaistega,
ning see vähendas tublisti mägiperekondade vastastikust tapa-
tööd. Väljaspool mägismaad avaldas ka rahumeelsematele ini-
mestele selline katari eliidi edu muljet ja nad olid nende sõnumi
vastuvõtmiseks positiivselt häälestatud. Vahest saigi ainult täies-
ti värske usuliikumine, mis põhines selle rajajate entusiasmil ja
mida ei rikkunud ilmalike ja usuringkondade vaheline pikaajaline
vaen, nii vähelubavas keskkonnas sellist mõju saavutada.

Loomulikult tuli katarlusele kasuks lõunas juurdunud võimu-
vastane hoiak, mis hoidis ära repressioonid ja andis talle ühe
väärtuslikuma hüve, mis ühel usuliikumisel saab olla — aega
segamatult kontakte arendada, perekonnasidemeid luua ja innus-
tunumaid täiuslike hulka kaasata.

1165. aastal peeti üks nõupidamine Albi lähedal Lombers'i los-
sis. Kõrgetasemeline nõukogu, kus osalesid ka Albi ja Lodève'i
katoliku piiskopid, Narbonne'i peapiiskop, Béziers'i vikont, kelle
maadel Lombers asus, ja Toulouse'i krahvinna Constance, kogu-
nes kavatsuste kohaselt kuulama poollegaalset kohtupidamist, kus
katarite juhid oma kohtuasja esitavad: katoliku võimud arvasid
kahtlemata, et tegu on avaliku ketserluse levitamise demonstree-
rimisega, mis oleks pannud tegutsema kirikut toetavad ilmaliku
võimu esindajad. Midagi sellist ei toimunud. "Head mehed" ei
tunnistanud Vana Testamendi autoriteeti ja sundisid kirikumehi
kasutama tsitaate ainult Uuest Testamendist. Nad väitsid, et ne-
mad ise järgivad apostlite poolt kehtestatud standardeid, nende
oponendid aga mitte. "Nad ütlesid ka," seisab kroonikas, "et Pau-
lus kirjeldab oma kirjas, millised peavad olema kirikutes teenivad

³⁸Vauchez 1994. Võlgnen selle viite dr R. Panarellile.

piiskopid ja preestrid ja kui nad sellised ei ole, ei ole nad mitte piiskopid ja preestrid, vaid näljased hundid [---] kes ihkavad, et neid rabideks või isandateks kutsutaks [---] kes kannavad albat ja hiilgavat rüüd ja ehivad end kalliskividega kaetud kuldsõrmustega.”³⁹ Moraali seisukohast saavutasid katarid võidu. Kui piiskopid üritasid neid nende veendumustest taganema sundida, keeldusid nad vastamast, ja kui õige usu esindajad veenmist jätkasid, pöördusid nad kuulajate poole ja tegid õigeusklikult kõlava avalduse. Selle nimel vandumisest nad aga keeldusid, viidates tekstidele, mis keelavad vannete andmise, ja reetes sellega oma allumatust õigeusule. Seda peeti piisavaks, et nende vastu esitatavat süüdistust õigustada, kuid mingeid karistusi ei järgnenud ja nad võisid segamatult oma evangeliseerimist jätkata. See oli alandav kogemus piiskoppide jaoks, kes pidid oma seisukohti kaitsma, kui rahva seas puudus ilmselgelt soov ketsereid kõrvaldada — selline, nagu oli olnud Everwini-aegses Kölnis — ja kui ilmalikul võimul puudus jõud või tahe vastata kiriku üleskutsetele tegutseda.

Viimaste kümnendite vältel oli kirik hakanud ketserite mahasurumiseks rakendama järjest karmimaid füüsilisi karistusviise. Ristisõdade liikumine oli neid harjutanud kasutama “püha vägi-valda” ristiusu vaenlaste suhtes. Kirikumehed, kes nägid katarite liikumises maniluse taaspuhangut, olid kahtlemata teadlikud, et tol ajal oli karistusviisiks olnud põletamine. Suhtumise karmistumine ilmneb ka Bernard’i kaksipidises suhtumises füüsilisse karistusse, mis kardinaalselt erineb Wazo omast. Samuti väljendub see 1157. aasta Reims’i kirikukogu otsuses, mis otsesõnu määrab “manilaste sekti” *majores*’tele ehk täiuslikele eluaegse vanglakaristuse ja nende järgijatele häbimärgistamise.⁴⁰ Nendes Languedoci osadesse aga, kus valitses Lombers’is ilmsiks tulnud mõtteviis, selline jäigem suhtumine siiski üle ei kandunud. Lõunamaine vabadus, millega kaasnesid kohalikud hereesiat soo-

³⁹Analüüs, Griffe 1969: 59–67; tekst, Bouquet: XIV, 431–434; tõlge, WEH, lk 190–194; Moore 1975a: 94–98; tsitaat, WEH, lk 191; arutelu GRK III, lk 389–398 (on vastu katarismiga samastamisele, eriti doktriiniküsimustes, kuid aeg, koht ja nimetus “head mehed” on selleks piisavad).

⁴⁰Moore 1977/1985: 250–255, arutlus kliimamuutustest; ka Moore 1987.

dustavad asjaolud, samuti piiskoppide ja ilmalike võimu nõrkus — kõik see soodustas katarite liikumise kiiret arengut.

Liikumise levides tekkis sellele ka hulk uusi nimesid. Ekbert annab terve loetelu: “Need on need, keda meie saksa rahva-keel nimetab sõnaga “katarid”, flandrialased *piphles* ja prantslased *texerant* nende kudumise kombe pärast.” (PL CXCIV, 16. veerg.) Need nimetused on ilmselgelt rahvalikud ja vaenuliku alatooniga. *Piphles*’t on keeruline millegagi seostada; “kangur” on halvustav. Kangakudumine kuulus *inhonesta mercimonia* hulka, mis oli 13. sajandil ja võib-olla juba varemgi katoliku preestritele keelatud. Mõnikord tehti seda keldrites, et (kangastelgede) müra summutada või võimaldada töötamist nii päeval kui öösel. Seos keldritega ja ühe madalama mainega tootmistegevusega võimendas hereesia seostamist ühiskonna alamklasside ja pimedate, peidetud paikadega.⁴¹

Kahjuks ajab Ekbert asja segasemaks, lubades endale kõrget mõttelendu ja õpetatusele pretendeerides selgitab, kuidas katarite “esimesi õpetajaid” hakati kutsuma “kataristideks ehk puhastajateks” (*purgatores*) ja “katariteks ehk puhasteks” (PL CXCIV, 16. veerg). “Esimeste õpetajatega” ei mõtle ta Patschovsky sõnul mitte lääne katarite esimesi jutlustajaid, vaid antiikseid hereetikuid, kelle seost oma kaasegsete kataritega ta iga hinna eest tõestada püüab (Patschovsky 1991: 332, 50. märkus). Ühes teises lõigus seisab: “ja nad pärinesid mõnedest maniluse järgijatest, keda enne nimetati kataristideks.” (PL CXCIV, 18. veerg.) Kas Reinimaa katari preestrid võisid tõesti eelkäijatelt Bütsantsis üle võtta, säilitada ja kasutusele võtta kreeka sõna (*katharos* — puhas)? Kas Ekbert oleks seda siis taas esitanud kui tema ajal laialdaselt kasutatavat väljendit? Tundub ülimalt ebatõenäoline.⁴² Tegelikult oli Ekbert kasutanud Augustinuse klassikalist materjali *De heresibus*

⁴¹Lestocquoy 1951: 413, tsiteeritud koos arutlusega, Fichtenau 1992: 95–96.

⁴²Grundmann 1963b: 24 (sisutihe kokkuvõtte koos bibliograafiaga), Borst 1953: lk 94, 240 ja Lambert 1992: 58 on aga kõik seda uskunud. Patschovsky on siiski veenev. Hea käsitlus on ka Duvernoy 1976: 302–304, arutelu Lille’i Alani kohta; lk 297–311 (nomenklatuur); kommentaar, Fichtenau 1992: 85–86; vt WEH, nr 20, 2. märkus, lk 687–688.

ja tuginenud seal esitatud teadmistele, et tõestada antiikse päritolu teooriat. Tunduvalt loomulikum, vaenuliku alatooniga rahvalik versioon põhineb eelarvamusel, et kõik hereesiad teenivad Saatanat ja tema nilbeid toiminguid. Põlvkond hiljem tabab Lille'i Alan ilmselt naelapea pihta, kui ta oma kirjutises *De fide Catholica* nime tuletisi otsides oma kolmest oletusest viimases kirjutab: "või nimetatakse neid katariteks kassi järgi, sest räägitakse, et nad suudlevad kassi taguotsa, kuna nende sõnul ilmutab Lucifer end neile kassi kujul." (PL CCX, 366. veerg; Patschovsky 1991: 331.) Ise seda teadmata oli Ekbert "välja puhastanud" sõna, mida oli kuulnud saksa keeles ja mitte hereetikute endi, vaid nende vaenlaste suust. Nii nagu prantsuse nimetus *texerant*, ainult veelgi jõulisemalt, väljendas ka "katar" katoliikliku lihtrahva kahtlusi ja põlgust. Hereetikud olid Saatanat teenrid, kelle ta käsilased olid eksiteele viinud. Seda arvamust oli kerge sammu võrra edasi arendada ja oletada, et nad kummardasid teda või tema saadikuid.

Üks inimpõlv pärast Lille'i Alani on sünge hereetikute tagakiusaja Marburgi Conrad tunnistajaks, et Saksamaal oli ikka veel täies jõus kassi suudlemise traditsioon kui detailse, rõveda rituaali keskpunkt, mis eelnes salajastel hereetikute kogunemistel toimunud verepilastusorgiale (Patschovsky 1991: 317; tekst ja viide, Lambert 1998: 121). "Katar" muutus uue hereesia laialt kasutatavaks nimetuseks ja on ajalukku läinud, kõiki teisi välja tõrjudes. Ometi on sõna hämara päritoluga ja annab tunnistust sellest, et kõrvuti püüetega katarlust manitsustega maha suruda ja selle toetajate uskumusi ja argumente rünnata eksisteeris katoliku kirikus ka tugev eelarvamus ja irratsionaalne hirm, mis nõrgestas katseid õpetust mõistuslikult analüüsida ja selle toetajaid ümber veenda, ning sundis Saatanat teenrite vastu tarvitama vägivalda kuni surmanuhtluseni välja.

Kirjandus

- Angold, M. 1984. *The Byzantine Empire, 1025–1204*. London
 Angold, M. 1995. *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*. Cambridge
 Bautier, R. H. 1975. L'hérésie d'Orléans et le mouvement intellectuelle au début du XIe siècle. — *Actes du 95e Congrès National des*

- Sociétés savantes (Reims, 1970): section philologique et historique*, I. Paris, p. 63–88
- Borst, A. 1953. *Die Katharer*. Stuttgart
- Bouquet = *Recueil de historiens des Gaules et de la France*. Ed. M. Bouquet
- Brenon, A. 1995. La lettre d'Evervin de Steinfeld à Bernard de Clairvaux de 1143: un document essentiel et méconnu. — *Heresis*, vol. XXV, p. 7–28
- Brown, P. 1963. Religious Coercion in the Later Roman Empire: The Case of North Africa. — *History*, vol. XLVIII, pp. 283–305. [Taastrükk: Brown 1972: 301–331]
- Brown, P. 1969. *Augustine of Hippo: A Biography*. 2nd ed. London & Boston
- Brown, P. 1972. *Religion and Society in the Age of St Augustine*. London
- Cohn, N. 1975. *Europe's Inner Demons*. London
- Cowdrey, H. E. J. 1991. Pope Gregory VII. — *Headstart History*, vol. I
- Cracco, G. 1974. Pataria: *opus e nomen*. — *Rivista di storia della chiesa in Italia*, vol. XXVIII, p. 357–387
- Despy, G. 1979. Les Cathares dans le diocèse de Liège au XIIe siècle: à propos de l'Epistola Leodiensis au Pape L (?). — *Christianisme d'hier et d'aujourd'hui: hommages à Jean Preaux*. Ed. G. Cambier. Bruxelles, p. 65–75
- Duvernoy, J. 1976. *Le Catharisme, I: La Religion des Cathares*. Toulouse
- Duvernoy, J. 1990. *Christianisme médiéval. Mouvements dissidents et novateurs: Heresis, XIII, XIV*. Carcassonne
- Fichtenau, H. 1992. *Ketzer und Professoren: Häresie und Vernunftglaube im Hochmittelalter*. München
- Ficker, G. 1908. *Die Phundagiagiten*. Leipzig
- Fine, Jr., J. V. A. 1977. The Bulgarian Bogomil Movement. — *East European Quarterly*, vol. XI, pp. 384–412
- Gautier, P. 1980. Le *De daemonibus* du Pseudo-Psellos. — *Revue des Etudes Byzantines*, vol. XXXVIII, p. 105–194
- Gorre, R. 1985. *Die ersten Ketzer im 11. Jahrhundert: religiöse Eiferer — soziale Rebellen?* Konstanz
- Griffe, E. 1969. *Les Débuts de l'aventure Cathare en Languedoc (1140–1190)*. Paris
- GRKI = G. Rottenwöhler. *Der Katharismus*, Bd. I: (1) *Quellen zum Katharismus*, (2) *Anmerkungen*. Bad Honnef, 1982

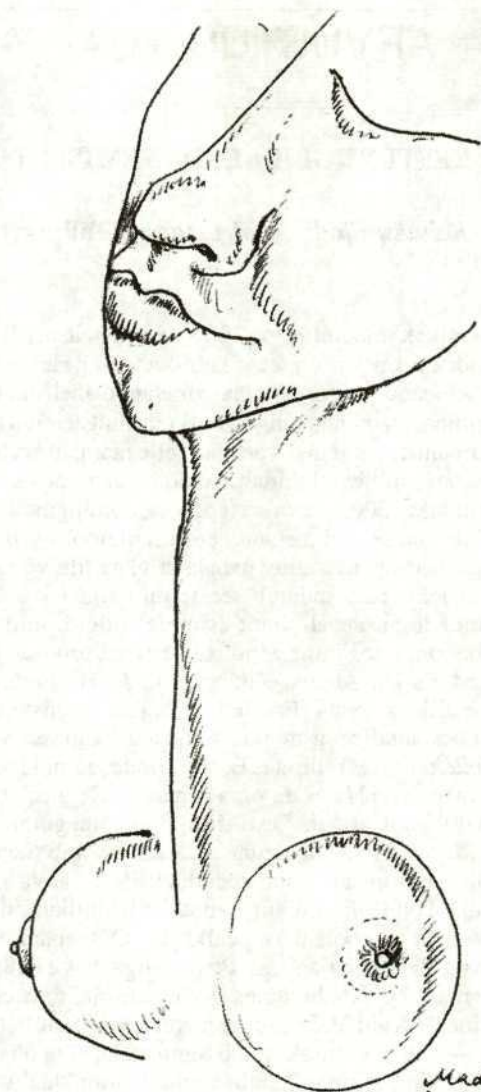
- G R K III = G. Rottenwöhler. *Der Katharismus*, Bd. III: *Die Herkunft der Katharer nach Theologie und Geschichte*. Bad Honnef, 1990
- Grundmann, H. 1927. Der Typus des Ketzers in mittelalterlicher Anschauung. — *Kultur- und Universalgeschichte: Walter Goetz zu seinem 60. Geburtstage*. Leipzig, S. 91–107. [Taastrükk: Grundmann 1976: 313–327]
- Grundmann, H. 1963a. Opportet et haereses esse: das problem der Ketzerei im Spiegel der mittelalterlichen Bibelexegese. — *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. XLV, S. 129–164. [Taastrükk: Grundmann 1976: 328–363]
- Grundmann, H. 1963b. *Ketzergeschichte des Mittelalters: Die Kirche in ihrer Geschichte*. Hrsg. von K. D. Schmidt, E. Wolf. Göttingen
- Grundmann, H. 1976. *Ausgewählte Aufsätze I*. Stuttgart
- Hamilton, B. 1994. Wisdom from the East: The Reception by the Cathars of Eastern Dualist Texts. — *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Ed. by P. Biller, A. Hudson. Cambridge, pp. 38–60
- Head, T. 1987. Andrew of Fleury and the Peace League of Bourges. — *Essays on the Peace of God: The Church and the People in Eleventh Century France*. Ed. by T. Head, R. Landes. *Historical Reflections/Reflexions Historiques*, vol. XIV, 3, pp. 513–529
- Il secolo XI: una svolta?* 1993. Ed. C. Violante, J. Fried. (Annali dell' Istituto storico italo-germanico, Quaderno 35.) Bologna
- Kienzle, B. M. 1995. Tending the Lord's Vineyard: Cistercians, Rhetorical Heresy, 1143–1229. Part I; Bernard of Clairvaux, the 1143 Sermons and the 1145 Preaching Mission. — *Heresis*, vol. XXV, pp. 29–61
- Lambert, Malcolm D. 1977. *Medieval Heresy*. 1st ed. London & New York
- Lambert, Malcolm D. 1992. *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 2nd ed. Oxford
- Lambert, Malcolm D. 1998. *The Cathars*. Oxford & Malden, Mass.: Blackwell
- Landes, R. 1987. The Dynamics of Heresy and Reform in Limoges: A study of popular participation in the "Peace of God" (994–1033). — *Essays on the Peace of God: The Church and the People in Eleventh Century France*. Ed. by T. Head, R. Landes. *Historical Reflections/Reflexions Historiques*, vol. XIV, 3, pp. 467–511
- Landes, R. 1995. *Relics, Apocalypse and the Deceits of History: Adémar of Chabannes, 989–1034*. Cambridge, Mass. & London
- Lestocquoy, J. 1951. Inhonesta mercimonia. — *Mélanges Louis Halphen*. Paris

- Leyser, K. 1994. *Am Vorabend der ersten europäischen Revolution: Das 11 Jahrhundert als Umbruchzeit*. Theodor-Schieder-Gedächtnisvorlesung. (Schriften des Historischen Kollegs, Dokumentationen 9.) München
- Lieu, S. N. C. 1992. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen
- Manselli, R. 1953. Evervino di Steinfeld e S. Bernardo di Clairvaux. — *Studi sulle eresie del secolo XII*. Roma, p. 89–109
- Merlo, G. G. 1994. "Heresis Lumbardorum e Filii Arnaldi": note su Arnaldismo e Arnaldisti. — *Nuova Rivista Storica*, vol. LXXVIII, p. 87–102
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica*
- Moore, R. I. 1974. St Bernard's Mission to the Languedoc in 1145. — *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. XLVII, pp. 1–4
- Moore, R. I. 1975a. *The Birth of Popular Heresy*. London
- Moore, R. I. 1975b. Guibert de Nogent and his world. — *Studies in Medieval History Presented to R. H. C. Davis*. Ed. by H. Mayr-Harting, R. I. Moore. London, pp. 107–117
- Moore, R. I. 1976. Heresy as Disease. — *The Concept of Heresy in the Middle Ages*. Ed. by W. Lourdaux, D. Verhelst. Leuven & The Hague, pp. 1–11
- Moore, R. I. 1977/1985. *The Origins of European Dissent*. London, 1977; Oxford, 1985
- Moore, R. I. 1984. Popular Violence and Popular Heresy in Western Europe, c. 1000–1179. — *Studies in Church History*. Vol. XXI: *Persecution and Toleration*, ed. by W. J. Sheils. Oxford, pp. 43–50
- Moore, R. I. 1987. *The Formation of a Persecuting Society*. Oxford
- Moore, R. I. 1996. Heresy, Repression and Social Change in the Age of Gregorian Reform. — *Christendom and its Discontents*. Ed. by S. L. Waugh, P. D. Diehl. Cambridge, pp. 19–46
- Morley, F. 1948. Heresy in New Testament Times. — *Theology*, vol. LI, pp. 288–293
- Mundy, J. H. 1985. *The Repression of Catharism at Toulouse: The Royal Diploma of 1279*. Toronto
- Paolini, L. 1991. Esiti ereticali della conversione alla povertà: La conversione alla povertà nell' Italia dei secoli XI–XIV. — *Atti del Convegno dell' Accademia Tudertina e del Centro di Studi sulla Spiritualità medievale*. Dir. E. Menestò. Spoleto, p. 127–186
- Patschovsky, A. 1991. Der Ketzer als Teufelsdiener. — *Papsttum, Kirche und Recht*. Hrsg. von H. Mordek. Tübingen, S. 317–334
- PL = J. P. Migne. *Patrologia Latina*. Paris, 1844–1864

- Puech, H. C., A. Vaillant 1945. *Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*. Paris
- Püha Hildegard 1882. *Ep. X De Catharis*. Ed. J. B. Pitra. *Analecta Sacra*, VIII. Paris
- Obolensky, D. 1948. *The Bogomils*. Cambridge
- Rottenwöhner, G. 1986. *Unde Malum? Herkunft und Gestalt des Bösen nach heterodoxer Lehre von Markion bis zu den Katharern*. Bad Honnef
- Russell, J. B. 1965. *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*. Berkeley & Los Angeles
- Sermons super Cantica Canticorum*. — Ed. J. Leclercq, C. H. Talbot, H. M. Rochais. *Sancti Bernardi Opera* II. Roma, 1957, p. 172–188
- Sproemberg, H. 1957. [Rezension von Borst 1953.] — *Deutsche Literaturzeitung*, Bd. LXXVIII, S. 1095–1104
- St Bernard of Clairvaux 1895. *Eighty-six Sermons on the Song of Solomon*. Trans. S. J. Eales. London
- Stock, B. 1983. *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton
- Stoyanov, Y. 1994. *The Hidden Tradition in Europe: The Secret History of Medieval Christian Heresy*. London
- T D H = *Tractatus de hereticis*. Ed. A. Dondaine. — La Hiérarchie Cathare en Italie. *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. XX, 1950, p. 234–324
- Thomov, T. S. 1973. Les appellations de “bogomiles” et “bulgares” et leurs variantes et équivalents en Orient et en Occident. — *Etudes Balkaniques*, vol. I, p. 77–99
- Thouzellier, C. 1954. Hérésie et croisade au XIIe siècle. — *Revue d'histoire ecclésiastique*, vol. XLIX, p. 855–872
- Thouzellier, C. 1969. *Hérésie et hérétiques*. Roma
- Turner, H. J. M. 1988. St Symeon the New Theologian and Dualist Heresies — Comparisons and Contrasts. — *St Vladimir's Theological Quarterly*, vol. XXXII, pp. 359–366
- Töpfer, B. 1988. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, Bd. XII, S. 318ff
- Töpfer, B. 1995. [Rezension von Fichtenau 1992.] — *Mediaevistik*, Bd. VIII, S. 366–368
- Vauchez, A. 1989. Diables et hérétiques: les réactions de l'église et de la société en occident face aux mouvements religieux dissidents de la fin du Xe au début du XIIe siècle. — *Settimane di Studio del*

- Centro Italiano di Studi sull' Alto medioevo, vol. XXXVI, 2. Spoleto, p. 573–607
- V a u c h e z, A. 1993. Movimenti religiosi fuori dell' ortodossia nei secoli XII e XIII. — *Storia dell' Italia religiosa, I: L'Antichità e il Medioevo*. Ed. G. de Rosa, T. Gregory, A. Vauchez. Roma & Bari, p. 311–336
- V a u c h e z, A. 1994. Les origines de l'hérésie cathare en Languedoc, d'après un sermon de l'archevêque de Pise Federico Visconti (1277). — *Società, istituzioni, spiritualità: Studi in onore di Cinzio Violante*, II. Spoleto, p. 1023–1036
- V i o l a n t e, C. 1968. Hérésies urbaines et hérésies rurales en Italie du 11e au 13e siècles. — *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e–18e siècles*. Ed. J. Le Goff. Paris & La Haye, p. 171–198
- W a k e f i e l d, W. L. 1974. *Heresy, Crusade and Inquisition in Southern France, 1100–1250*. London
- W E H = *Heresies of the High Middle Ages*. Ed. by W. L. Wakefield, A. P. Evans. New York & London, 1969
- W e r n e r, E. 1959. Bogomil — eine literarische Fiktion? — *Forschungen und Fortschritte*, Bd. XXXIII, S. 24–28
- W e r n e r, E. 1966. Theophilus — Bogumil. — *Balkan Studies*, vol. VII, pp. 49–60

MALCOLM D. LAMBERT oli aastani 1991 keskaja ajaloo õppejõud Bristolis ülikoolis, seejärel pensionil. Teoseid: *Franciscan Poverty: The Doctrine of the Absolute Poverty of Christ and the Apostles in the Franciscan Order, 1210–1323* (1961, 2. väljaanne 1998); *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus* (1976, 2. väljaanne (alapealkirjaga *Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*) 1992); *The Cathars* (1998).

Madonna
18.09.99.

ILMAR KRUUSAMÄE

ARVUSTUS

ROMAAN EESTI RIIGI IDEE IDANEMISEST

Lehte Hainsalu. *Kellakuuljad: Ahelromaan*. Tallinn: Eesti Raamat, 2001. 488 lk.

Lehte Hainsalu romaanile *Kellakuuljad* on 2000. aasta romaani võistlusel antud ainult III auhind, kuid hiljem on see iseäraliku teosena äratanud talvalisest suuremat tähelepanu. Autor on seda nimetanud ahelromaaniks, kuid see ei seleta õigupoolest midagi ning säärast terminit ei leidu kirjandusteoreetilistes käsiraamatutes. Niisiis peavad selle raamatu arvustajad ise otsima uut märksõna, millega lühidalt iseloomustada novaatorliku romaani laadi või eesmärki. 2001. aasta eesti proosaloomingust ülevaate kirjutanud Tarmo Teder on seda nimetanud eesti luulelooks (*Looming*, 2002, nr 3, lk 413). Säärast määratlust tahaksin väga üle võtta, kuid raamatut edasi-tagasi lehitsedes muutub see termin siiski küsitavaks. *Kellakuuljad* näib luulelugu olevat ainult esimesel pilgul, ning peagi kerkib küsimus, miks on autor jutustanud rohkesti ka proosa- ja näitekirjanikest. Eduard Vildet, August Kitzbergi ja A. H. Tammsaaret ei saa ju kuidagi poeetideks arvata; Friedebert Tuglas on siiski noores eas rütmilisi ridu sõnastanud ning mõnda luuleantoloogiasse võetud. 18. aprillil arutati *Kellakuuljaid* Tallinnas E. Vilde muuseumi kirjandusõhtul ning seal kommenteeris Hainsalu oma romaani. Selgus, et autori kavatsuseks on olnud jälgida hoopis Eesti riigi mõtte arengut ning selle kajastumist eesti kirjanduses. Niisugune määratlus sobib tõepoolest hoopis paremini Hainsalu romaani vundamendiks. Eesti rahvuse ja riigi kujunemisse uskujaid on Hainsalu nimetanud kellakuuljaid ning nii saanud romaanile kõlava sümbolistliku pealkirja. Ootuspäraselt võinuks kellakuuljate rida alata Kristjan Jaak Petersoniga, kes 1818. aastal küsis "Kas siis selle maa keel / laulu tuules ei või / taevani tõustes üles / igavikku omale otsida?" Kuid Hainsalu raamatus leiame selle tsitaadi alles 42. leheküljelt — autori kiituseks tuleb tunnistada, et ta on osanud vana kirjaviisi lugeda ning kasutab "laulu tuult" (mitte "laulu tuld"). Kuid Hainsalul on oma kinnisidee, et kõigepealt peaks rahvuslikku kellaahelinat kuulutama Võnnus, ning seetõttu on ta alustanud Kõrberi suure pastoriperekonnaga, kuigi nende rahvuslikud teened jäävad ka romaanis

ebaselgeks. Muidugi seostub Võnnu kiriku kellahelin eelkõige Gustav Suitsuga, kuid tema eestlust ergutavad laulud hakkasid kõlama alles 20. sajandi hakul ning nii on saanud Suits romaani tegelaste hulka ilmuda alles 201. leheküljel. Gustav Suitsu töövabariigi idee ning tema dramaatiline konflikt Viktor Kingissepaga on Hainsalul mõjukalt esitatud, kahjuks on jäänud romaanis aga tutvustamata Suitsu idee Eesti ja Soome ühisriigist. Tollal see polnudki utoopiline mõttekäik, kuigi jäi kõrvale soomlaste ükskõiksuse tõttu. Kui Jaan Kross seda ettepanekut kolmveerand sajandit hiljem kordas, siis oli eestlaste hulgas juba liiga palju riigipiruka näsijaid, et see mõte veidigi poolehoidu võinuks võita.

Romaani kompositsiooni kindlustamiseks ja ahelalülide ühendamiseks on Hainsalu loonud tegelase Jott Tee, milline nimi on tuletatud lühendist *jt*. Seega ei maksa Jott Teelt oodata kindlaimelist karakterit, vaid ta on tõepoolest ajalooliste sündmuste tunnismeheks, sulgudesse jäävate, nii-öelda nimetute isikute esindaja. Et teda Körberitega siduda, on ka Jott Tee sünnikohaks autor määranud Võnnu, kuid minu meelest on Jott Tee pikk sündimis- ja kujunemislugu romaani lehekülgedele raiskamine ning ajab romaani liiga paksuks ja kalliks. Bernard Kangro on küll oma Tartu-romaanide sarjas loonud autori teisikuks nimetatud tegelase Benno Marani, kuid viimane vastupidiselt Hainsalu romaani tegelasele võtab sündmustest aktiivselt osa ning Kangro tunneb muret tema küünilise suhtumise pärast. Ka on Benno Marani rolliks olla tihti sündmustest jutustajaks või nende uudseks tõlgendajaks. Niisiis tundub Benno Marani kujunemislugu vajalikuna, Jott Tee oma aga üleaarne. Hainsalu pole oma Jott Teele andnud jutustamisõigust, vaid eelistab seista Jott Tee selja taga ning ise jutustada. Muidugi on romaanikirjanikul suured vabadused ka narratiivsete positsioonide valimisel, kuid ikkagi tahaks Hainsalule selles suhtes paar küsimust esitada.

Et jutustajaks jääb peamiselt Hainsalu, siis võinuks romaan olla sõnastatud kirjakeeles. Kuid *Kellakuuljate* alguspool on kirjutatud mingis olematus dialektis või slängis, mis tugineb lõunaeesti keelele, mis kirjakeelena on lakanud eksisteerimast. Tõsi küll, Tartu keele Otepää murrakut on nüüdisajal kasutanud Otepää kihelkonnast pärinev Mats Traat, kuid temagi esitab seda ainult maainimeste dialoogides ning tervenisti on ta niisuguses keeles sõandanud kirjutada vaid ühe novelli. Küllap on kirjakeeles koolitatud eesti rahvale tänapäeval Tartu keel raskesti arusaadav, rääkimata juba Võru keelest, mille eest küll ägedasti võideldakse, kuid mida mõistetakse üpris kitsal alal. Pealegi on Hainsalu loodud individuaalne dialekt vastuoluline ning mõnedki väljendid on hoopiski sobimatud Tartu keelele. Hainsalu arutab keeleküsimusi ka oma romaanis ning jutustab mitmest keelealasest vaidlusest, sealhulgas

“hea” ja “hää” pooldajate ägedast dispuudist. Sellest hoolimata pruugib ta oma individuaaldialektis diftongilisi vorme seal, kus lõunaestlane kasutaks pika vokaaliga vorme (näiteks lk 73 *võerad*, lk 138 *reaki-ma* jne). Kohati saab Hainsalu end õigustada mõne tegelase, näiteks Juhan Kunderi dialoogi markeerimisega, kuid mitte alati; Mihkel Veske on ju lõunaestlane ning tema keelde ei sobi kuidagi “reagivad” (lk 141). Leidub ka muid Tartu keelele võõraid elemente. Üks kirjutamata seadus (mida oleks viimane aeg trükkida!) väidab, et individuaaldialektis ei tohiks propageerida sääraseid keelevorme, millega kirjakeel parasjagu võitleb või on äsja võidelnud. Hainsalu ei hooli ka sellest ning esitab isegi isiku- ja kohanimesid moonutatud kujul: lk 139 *Leiptsig*, lk 169 *Trehvner*. Kui jutustaja oleks Jott Tee, siis oleks võimalik palju rohkem vigaseid keelendeid välja kannatada, aga Hainsalult endalt ootaks küll hoopis rohkem kirjakeelest kinnipidamist.

Lk 427 astub ka Hainsalu ise tegelaste hulka (analoogiliselt Benno Maraniga) ning tema tegevusest jutustatakse kolmandas isikus. Kuid samas on kolmandas isikus esinevaks tegelaseks jäänud ka Jott Tee ning jääb ebaselgeks, kes jutustab romaani lõpuosa. Narratiivse vaatenurga analüüsimine on nüüdisaja kirjandusteaduses ja kriitikas aga väga oluline ning nii ihaldaks ka siin vastust. Kui Karl Ristikivi ja Bernard Kangro 1950. aastail teostasid eesti proosauuenduse, siis nad selgitasid oma romaanides ka uusi mängureegleid. Hainsalu on aga vastavad kommentaarid jäänud võlgu ning nii võib tema romaani üle arutlemisel tekkida tarbetuid vaidlusi. Tarmo Tederi viidatud artiklis on juhitud tähelepanu *Kellakuuljate* lõpuosa memuaarlikkusele, mälestusraamatu kirjutaja vabadused on aga väiksemad kui romaanikirjaniku omad. Memuaarides kasutatakse tavaliselt tegelikkuses esinenud nimesid ning seda teeb ka Hainsalu. Kuid reaalistest inimestest jutustajalt ei oodata mitte ainult usutavust, vaid ka tõepärasust. Hainsalu on lisaks isiklikele mälestustele kasutanud ka ajakirjanduse infot ning arhiivmaterjale. Tema erudeeritus avaldub eriti ajalooliste lugude jutustamisel, kus isiklikud tähelepanekud puuduvad. Kuid tundub, et ta on liiga vähe kasutanud Kirjandusmuuseumis asuvat Tallinna Noorte Autorite Koon-dise arhiivi, mis sisaldab rohkesti materjale ka almanahhi *Võitlev Sõna* ja kassetväljaande “Noored autorid” kohta.

Mulle on Mats Traadi avastamise ja tema kirjandusse astumise lugu meelde jäänud teisiti, kui on jutustatud *Kellakuuljates*, kus seda seostatakse Aksel Tamme nimega. Viimane on küll olnud aastail 1961–1962 Kirjanike Liidu konsultant ning tema laua peal võisid ju mõnda aega lebada lk 372 nimetatud algajate luuletajate käsikirjad. Kuid minagi olin suvekuudel korduvalt Kirjanike Liidu konsultandi kt, kes tüh-

jendas konsultandi sahtlid läbilugemiseks saadetud käsikirjadest ning neist ja teisiti hangitud luuletuste käsikirjadest andis kirjastuses "Eesti Raamat" aastail 1962–1968 välja viis karbitäit luulevihikuid üldpealkirjaga "Noored autorid". Aksel Tamm oli hoopis see isik, kes "Eesti Raamatu" peatoimetajana kõrgete parteiliste kroonuametnike surve all ei sõandanud avaldada enam kuudent kassetväljaannet, sest sellesse oli paigutatud ka Jaan Isotamme luuletuskogu. Olen sellest lühidalt jutustanud oma 1997. aastal ilmunud memuaariraamatus *Unistuste purunemise aastad* (lk 203–206). Mats Traadi avastajaks osutus hoopis Mart Raud, kes oli Moskvast Gorki-nimelise Kirjandusinstituudi ühiselamuse kohanud sinna omal jõul saabunud traktoristit tudengit, kelle mahuka värsikausta ta tõi Tallinnasse ning laskis *Noorte Häälel* sealt ära trükkida mõned luuletused. See käsikirjade kaust anti edasi mulle, sest tegelesin parajasti kassetväljaande koostamisega. Valisin välja õhema luuletuskogu jagu värsse ning pidasin autoriga kirja teel nõu. Esialgu oli värsivihiku pealkirjaks "Kaja". Et Eestis oli ilmunud ajaleht *Kaja*, siis soovitasin panna teistsuguse pealkirja — selleks sai *Kandilised laulud*. Korra käis minu jutul noore luuletaja abikaasa Ludmilla Traat, kes oli valikuga nõus — Mats Traat ise lamas raske tõvega ühes Moskva haiglas. Vististi olin Mats Traadi luuletuste valimisel liiga range, igatahes ta ise avaldas järgmises kogus *Küngasmaa* (1964) veel hulga värsse minu käes olnud paksust kaustast, Harala elulugusid on ta aga kogu aeg juurde kirjutanud.

Pean siia lisama veidi mälestusi ka Kalju Kanguri kohta. Hainsalu laseb oma Jott Teel meenutada suurt koosolekut Kanguri värsaside arutamise ja siis kuulutatud otsust tema väljaviskamisest Tartu Noorte Autorite Koondisest. Nähtavasti on selle piinliku sündmuse kohta olemas kaks erinevat protokollit. Mäletan, et kord sealsamas Õpetaja tänav 12 astus minu juurde Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretär Erni Hiir ning ütles, et Tallinnast on tulnud käsk Kalju Kangur kui kulaku poeg koondisest välja visata. Et säärase korralduste vastu ei saanud vaielda, siis tõstingi lauale Tartu NAK-i juhatause mustade kaantega protokolliraamatu ning kirjutasin sinna roheline tindiga lühikese protokollit Kalju Kanguri väljaviskamisest. Lasksin koondise esimehel Valeeria Villandil esimesena alla kirjutada, koondise sekretärina andsin teise allkirja. Vist on see kõige rumalam protokoll, mille olen kirjutanud; meeles püsib selle lühikene sõnastus ja tindi ilus roheline värv. Suurest koosolekust ei mäleta ma midagi, võib-olla ma ei võtnudki sellest osa. Niisiis võis Hainsalul tekkida raskusi oma Jott Tee juhendamisel ka romaani memuaarlikus lõpuosas.

Ka raamatu varasemates osades oleks tahtnud näha veel kohtumisi paari kirjanikuga, kelle roll Eesti riigi loomisel on oluline. Et autori enda kinnitusel pole tegemist luulelooga, siis oleks soovinud küll kohtumist ka Albert Kivikaga, kes eesti kirjanikest ainukesena võttis Vabadussõja lahingutest tegelikult osa ning on sellest sõjast kirjutanud parima romaani. Kahju on Bernard Kangro väljajätmisest, kes ometigi oskas leida eesti isamaalüürrikale uue valdkonna rahvuslikus mütoloogias juba luuletuskogus *Reheahi* (1939) ning sel viisil sai välja vahetada Henrik Visnapuu deklaratiivse laadi. Samuti on Kangrol väga suured teened eksiilkirjanduse väljaandmisel ning seega eesti rahvuslike ideaalide säilitamisel paguluses. Tunnen puudust isegi Jaan Kärnerist, kes ju Eesti riigi mõtte arengust on avaldanud kaheköitelise romaani *Tõusev rahvas* (1936–1937) ning Teise maailmasõja ajal Moskvas ühekülgses sovetlikus keskkonnas oskas laulda eesti mobiliseeritud punasoldatitele lootust andnud motiividest luuletuses “Meie jõud” ja teistes seda laadi värssides.

Hainsalul on küll õnnestunud hästi tabada eesti kirjandusloo põhijooni ning leida sellest piirkonnast äärealadele jäävaid apokriivalugusid, mille akadeemilised kirjanduslood kõrvale jätavad. Paarile ebatäpsusele tahaksin siiski lugeja tähelepanu juhtida. Juhan Sütiste portree on ilmekas ning tema suhted Nigol Andreseniga usutavasti edasi antud. Kuid Sütiste ei võtnud osa eesti kirjanike ekskursioonist 1938. aastal Virumaale, mida Bernard Kangro on nimetanud bussisiltide järgi *juhuveoks*. Nii ei leidnud ta sellelt retkelt ka inspiratsiooni poemile “Tuhas ja tules” (1938), vaid oli vastavad muljed saanud paar aastat varem, kui ta üksi rändas analoogilisel marsruudil. Kirjandusmuuseumis säilitavates Sütiste märkmikes leiduvad vastavad ülestähendused, millele tugineb ka minu käsitlus monograafias *Juhan Sütiste* (2001). Eksiarvamus on tulenenud arvatavasti sellest, et ekskursioonile järgnenud peaminister Kaarel Eenpalu vastuvõtul esines Sütiste kõnega. Kuid Sütiste ja Aino Kallas olid ekstra kutsutud täiendama vastuvõtu külaliste seltskonda. Ka on lk 156 asjatult rõhutatud, et Jakob Hurt oli Eugenie Oettelit abikaasaks valides saanud hea naise. Tegelikult oli Hurt armunud hoopis kostikoha peremehe vanemasse tütrusse Ernestinesse, kuid Oettelid pidasid algul Hurta saamatuks meheks, kes ei suuda naist üleval pidada, ning panid Ernestine mehele kindlapalgalisele kooliõpetaja Hermannsohnile.

Kuid piirdugem nende vaieldavustega ning osutagem ka õnnestunud episoodidele. Kiiduväärselt on lk 219 juhitud tähelepanu kirjanudusloolaste ülekohtule Friedrich Kuhlbari suhtes, kes oma tartukeelse luuleraamatuga *Vastse laulo ja kannel* (1863) ennetas nii Kreutzwaldi

kui ka Koidulat. Hästi kaasakiskuvalt on jutustatud Carl Robert Jakobsoni abikaasa Julie surutud meeleoludest Kurgja metsatalus ning igatsusest elada mõnes linnas. Ado Grenzsteini lahkumine Tartust on muutunud filmiliku konkreetseusega sündmuseks. Lugu sellest, kuidas Mart Mitt ja Johann Voldemar Jannsen hoiatavad Tartus talupoegade saatkonda vangistamiskavatsuse eest, on esitatud elegantset ning paneb isegi muigama. Valjult naerda võib siurulaste Tartust evakueerimise kujutust lugedes. Anna Haava sisemonoloogid väljendavad mõjukalt tema karakterit. Lausa visuaalseks muutub kujutus sellest, kuidas Tuglas Toompea vanglas kirjutab pakkimispaberi tükikesele oma paatosliku luuletuse "Meri". August Alle ja Karl August Hindrey vimm iludus-kuninganna Hoffmanni pärast Pühajärvel kergitab uuesti suunurki muigeks.

Romaanis *Kellakuuljad* on Hainsalu ahelaks ühendanud hulga kirjandusloolisi apokriivalugusid ning neid on mõnus lugeda, kuigi kohati sooviksin temaga vaielda. Kõnealune raamat suudab ikkagi lugejaid juhtida kirjandusloo valdkonda ning saab mõneltki teoselt ajatolmu maha raputada. Kirjandusele ja kirjanikele võiks see olla kasulik.

Oskar Kruus

ABSTRACTS

EDUARD PARHOMENKO. Philosophy in Estonia: A meta-encyclopedic presentation

Philosophy reached Estonia in the 13th century as part of Christian theology in the form of scholastic philosophy as a result of enforced Christianisation. In the second half of the 13th century philosophy was taught in the Dominican monastery of Tallinn by the monk Mauritius, a pupil of Albertus Magnus.

In the 17th century philosophy was taught at the University of Tartu (Academia Gustaviana, 1632–1656; Academia Gustavo-Carolina, 1690–1710) mostly in the spirit of modern humanism and René Descartes's rationalism. The end of the 18th century meant the beginning of reception of Immanuel Kant's philosophy in the circles of educated Baltic Germans. The first professor of philosophy at the re-opened University of Tartu was Gottlob Benjamin Jäsche (professor 1802–1839), Kant's pupil and publisher of a compendium of his lectures. He also became known for his critical treatment of pantheism. The most original among the 19th-century lecturers of philosophy was Gustav Teichmüller (professor at the University of Tartu 1871–1888), who developed a metaphysical trend derived from Leibniz, which is known under the name of Christian personalism. Outside academic circles Hermann von Keyserling (1880–1946) achieved all-European fame with his cultural philosophy.

From the viewpoint of ethnic Estonian culture, meaningful contact with philosophy became possible as late as in the 19th century. This was related to the formation of our own intelligentsia and the need to word philosophical concepts in Estonian but was still limited to general aspirations for education and found its expression mostly in the form of enlightenment of people through the press. To voice the idea of being Estonian, poetry, visual arts and the budding studies of Estonian history and folklore proved to be more appropriate. The philosophers significant for the formation of Estonian intellectuals' worldview included Nietzsche, Marx and

Darwin. *The representatives of the early 20th-century Young Estonia literary movement reached the understanding that one of the basic conditions for Estonians' national emancipation is "plantation of philosophical culture".*

In the Republic of Estonia, the professor of philosophy at the University of Tartu in 1921–1927 was German-born Walther Schmied-Kowarzik, who was a follower of the philosophy of life. From 1928 the professor of philosophy was Konstantin Ramul (1879–1975), whose research was concerned with experimental psychology. From 1927 philosophy was taught at the University of Tartu by Alfred Koort (1901–1956; professor extraordinary of philosophy 1939–1940), who was the first ethnic Estonian to become a professional philosopher. He was a supporter of the philosophy of life based on Dilthey (Beiträge zur Logik des Typusbegriffs, 1936–38; Sissejuhatus filosoofiasse (Introduction to Philosophy, 1938); Kaasaegset filosoofiat I (Present-day Philosophy I, 1938)). Fundamental texts of philosophy began to be translated into Estonian.

The situation changed radically in 1940, when military occupation turned Estonia into a part of the Soviet Union where teaching of philosophy was a means for indoctrination of Communist ideology. Until the mid-1950s the compendium of so-called Marxist-Leninist philosophy was the 4th chapter of Short Course of History of the Communist (Bolshevik) Party. Marxist-Leninist philosophy (dialectical and historical materialism) became a compulsory subject for students of all specialities at all universities (at the University of Tartu it continued to be so until 1990). It was not possible to study philosophy as a main subject in Estonia (except post-graduate studies at the University of Tartu). A certain independence in some areas of research was achieved as late as in the 1960s. A diversity of research and reception trends began to develop, although publications as well as teaching were still restrained by official viewpoints. The publications of Mikhail Makarov (b. 1922), Rem Blum (1925–1989), Jaan Rebane (1924–1993), and others remained within the framework of Soviet Marxism. Marxist treatment of aesthetics was considerably broadened by the works of Leonid Stolovich (b. 1929). Eero Loone (b. 1935; theory of socioeconomic formations) and Andrus Park (until 1991 Pork; 1949–1994; historical explanation) moved between Soviet

Marxist philosophy of history and Anglo-American analytical philosophy of history. Methodology and philosophy of science were covered by Tõnis Loit (b. 1929), Lembit Valt (b. 1934), Rein Vihalemm (b. 1938, philosophy of chemistry), Ülo Kae-vats (b. 1947), and others. Ülo Matjus (b. 1942) and Tõnu Luik (b. 1941) proceeded to phenomenology and Martin Heidegger's philosophy of history of being. Tõnu Luik's lectures on history of philosophy for the students of the humanities at the University of Tartu proved the viability of alternative thinking.

Against the background of ideological conformity, the religion interpretation by Uku Masing (1909–1985), which was based on the traditions of the pre-war Faculty of Theology at the University of Tartu, acquired a broader meaning for shaping Estonian-language philosophical culture. His views express reluctance towards the Indo-Germanic metaphysical tradition and openness to teachings from outside Europe. History of Western philosophy also spread in manuscript lectures by theologian Elmar Salumaa (1908–1996). Alternatives were offered by Linnart Mäll's (b. 1938) activities in introducing the Oriental tradition of thinking and translating its fundamental texts.

Easing of ideological restrictions in the late 1980s and restoration of Estonia's independence created preconditions for greater diversity in philosophical reception, translation and research. Foundation of the Estonian Institute of Humanities (1988; Department of Philosophy was created in 1992) opened up new opportunities for studying philosophy. In 1993 the Department of Philosophy was founded at the University of Tartu, and it became possible to study philosophy as a main subject. Philosophy is taught at chairs of history of philosophy, practical philosophy and philosophy of science. The Department of Philosophy was also founded at Tallinn Pedagogical University; from 1997 it has chairs of ethics and philosophy of religion and philosophy of science. At Tallinn Technical University, the chair of philosophy was founded in 1992 at the Institute of Humanities and Social Sciences.

The most influential trends are analytical philosophy, phenomenology and philosophy of science. The main research areas in analytical philosophy are philosophy of language (Jaan Kangilaski, b. 1970), philosophy of mind (Tiit Hallap, b. 1960;

Bruno Mölder, b. 1975; and others), medical ethics (Valdar Parve, b. 1948). The spread of analytical philosophy in Estonia was fostered by the analytical philosophy seminar initiated by Madis Kõiv (b. 1929), whose philosophical works express disagreement with traditional metaphysics (Was ist des Esten Philosophie, 1999/2000). Margit Sutrop (b. 1963), the founder of the Ethics Centre at the University of Tartu, deals with moral philosophy, analytical and phenomenological aesthetics. Analytical philosopher of language and religion Mart Raukas (b. 1960) was the initiator of the Mauritius Institute (founded in 1994 as Academia Catholica). In phenomenology and hermeneutics the main research areas are historical analysis of thinking, language and art, and approach to ancient Greek and classical German philosophy from the viewpoint of history of being (Ü. Matjus; T. Luik; Andrus Tool, b. 1960; Vilja Kiisler, b. 1970; and others). In 1998 a phenomenology centre was founded. In philosophy of science the main research areas are methodology of science (R. Vihalemm; Jüri Eintalu, b. 1962; and others), philosophical problems of sociology of science (Endla Lõhkivi, b. 1962), catastrophe theory (Peeter Müürsepp, b. 1961), philosophy of physics (Piret Kuusk, b. 1947; Veiko Palge, b. 1971). Philosophical problems of historicism and historical science are studied by Mart Kivimäe (b. 1951). History of Western philosophy is systematically studied by Marju Lepajõe (b. 1962), Tõnu Viik (b. 1968), Kaupo Känd (b. 1970), Roomet Jakapi (b. 1973) and others. Reception of post-structuralism and postmodernism in literary criticism and the press (Hasso Krull, b. 1964; Märt Väljataga, b. 1965; and others) has also received public attention.

One of the essential achievements in the 1990s is the beginning of extensive translation of philosophical texts. The journal *Akadeemia* (re-founded in 1989) has purposefully dealt with this issue, and from 1995 the Open Estonia Foundation has been publishing the *Avatud Eesti Raamat* (Open Estonia Book) series. In 1995 the book series *Eesti mõttelugu* (History of Estonian Thought) was launched with the aim of (re)publishing original Estonian thinking from enlightening and popularising writings to philosophical treatises.

In the present decade we can anticipate that the enlightening, popularising and aesthetic approach to philosophy, which

was characteristic of Estonian culture even in the 1990s, will be supplemented by an understanding of philosophy, which entirely relies on philosophy itself and derives independently from the depth of its traditions. (Auth.)

IVAR LEIMUS. When and from where did the German merchant come to Livonia?

The appearance of German merchants in Gotland and Livonia in the second half of the 12th century marks the beginning of Europeanisation of the eastern Baltic Sea region. When, however, did their number in that area surpass the so-called critical mass, from what time can we speak about their influence on economy and political events is still arguable. Another question is where the German merchants arrived from. In the writings of "pure" historians we can increasingly often meet data from archaeology, art history, settlement history, toponymy, etc. These sources, however, are rather difficult to date, which, in its turn, may make the conclusions arbitrary and arguable. The author bases his opinions on coin finds, which differ from the above mentioned sources namely by their precision.

Numismatic sources refer to the arrival of a sizeable number of merchants in Livonia from Westphalia, particularly from Münster but also from Cologne, about 1190. This was preceded and facilitated by German merchants' treaty with Daugava Livonians, which may have been concluded around 1180. Obviously the more massive arrival of Germans was accompanied by new agreements with natives — the sources hint at trade peace with the inhabitants of Saaremaa and Ugala. The intensive inflow of Westphalian and Cologne coins did not last long, becoming quite meagre in the 1220s–1230s and ceasing entirely in the last quarter of the century. This rapid decline seems to have had two main reasons. First, minting of local coins started in Riga and Tallinn in the 1220s–1230s and continued to an even greater extent from 1265 in Tallinn and Tartu. This obviously met the needs of the local money market. This, however, could not have been decisive, since, along with local coins, Gotland (Visby) coins were continually in circulation. Therefore, one might suppose that in the first decade of the 13th century the merchants' route from Germany to Livo-

nia changed and, instead of direct contacts, communication with Westphalia and Cologne proceeded through Visby. (Edit.)

ANDREAS VON ANTROPOFF. Impressions of St. Petersburg and Estonia from 1917/1918: After a diary

Before the events described, Antropoff worked from 1908–1915 at Riga Polytechnic as an assistant lecturer and associate professor. After the evacuation of the polytechnic, he became a department head at the Central Office for Measures and Weights in St. Petersburg. He was arrested in July 1916 being suspected of spying for Germany and was kept in custody until being released after the February Revolution in March 1917. His memoirs describe the years 1917–1918. The most remarkable event was his unprecedented joining an Estonian regiment as a private. As he claims at the beginning of his memoirs, his aim was to contribute to the liberation of Estonia from Russian supremacy. He wished to conclude an agreement between Estonian and Baltic German leaders, according to which, in the case of Germany's victory, Baltic Germans would have supported Estonians in the achievement of their goals. In the contrary case, however, Estonians would not have used their power for oppressing Baltic Germans.

Questions arise about the sincerity of Antropoff's behaviour. Perhaps he still carried out an assignment of Germans, or if he really was unselfish, he may have been used by hidden forces. (Edit.)

HERMANN HESSE. Language

The essay compares how language is used by the artist, particularly the writer, and the man in the street. (Edit.)

HERMANN BROCH. A methodological short story

Broch's theoretical aim was to provide "generally valid" wordings that would rise higher from the subject. This principle influenced his choice of themes as well as his technique of narration. In his works Broch does not strive for imitation, mimesis, but rather attempts to surpass it by depicting the typical, the exemplary, something standing above the subject. One of the highlights of this attitude is the narrative example

of a methodological construct: a short story reflecting its own birth — a text whose auctorial narrator no more guarantees the truth of narration but experiments together with the reader. Even the title of the text refers to the tension between theory and literature that is characteristic of Broch's works. As fitting to its experimental character, the text is on the one hand a theoretical contemplation on the potentialities of the short story genre, on the other hand it also has a literary plot. (Edit.)

URMAS KÕLJALG. Does biological diversity need biosystematics?: On the necessity of the Estonian National Museum of Nature

Biodiversity is a polysemous term, which is primarily used (particularly in science) as a broad, unifying concept that includes all the aspects in the variability of animate nature. Biodiversity cannot be studied without a system of animate nature that has been created by biosystematics. In the countries of the European Union, the United States and elsewhere biosystematists have mostly gathered in natural history museums, botanical gardens and other similar institutions. In Estonia where scientific collections belong to different institutions it would be sensible to start the creation of the Estonian National Museum of Nature in the virtual form. The museum's mission could be summarised into the following five tasks: 1. Storage of prepared or live biological material and its forwarding for research and development purposes to research institutions, industrial and agricultural enterprises, etc. 2. Organisation of independent, internationally recognised research and development on the basis of the stored material. 3. Protection of Estonian biodiversity ex situ, including depositing and storage of specimens that demonstrate the variability and spread of species found in Estonia. 4. Keeping a reference database on the species that exist or have existed in Estonia and making it available to the public. 5. Informing the public about the status of Estonian animate nature through publications and exhibitions. (Edit.)

URMAS TARTES. Why do we need biodiversity?

Biodiversity is the sum of all biotic variation from the level of genes to ecosystems. It includes animals, plants, fungi, bac-

teria and all other life-forms and their genetic, physiological and biophysical diversity.

Human alteration of the global environment has triggered the sixth major extinction event in the history of life and caused widespread changes in the global distribution of organisms. This has profound consequences for services that humans derive from ecosystems. The threat to humanity is enormous, since we rely on healthy ecosystems for clean air and water, soil conservation, watershed protection, pollination of major food crops, sources for (bio)technology, aesthetics and recreation, to name a few of nature's vital benefits.

Although current research efforts are impressive, they are tiny in comparison to the amount of unknown diversity and the urgency and importance of the task. Still, most of the species around us are unknown.

Estonia provides excellent location for biodiversity studies. We still have large natural landscapes compared to the rest of Europe and the world. Concerning small-scale biodiversity, Estonian biotopes are among the richest in the world. (Auth.)

OTT KURS. Afghanistan and the Afghans

The fate of Afghanistan has been influenced by the natural and ethnic diversity of the country. The state was founded in 1747 by warlike Pushtus or Afghans who lived in a medieval tribal system. As the links between the different parts of the state were weak, it disintegrated a few decades later because of internal conflicts and foreign interference. The parts could be re-united only in 1826. The further fate of the country was influenced by wars with the English. As a result, Afghanistan lost large areas in the East and the South but managed to impose its supremacy on the northern non-Pushtu territories and secure the internal unity of the country. Led by the Durran Barakzai tribe, Afghanistan remained more or less stable until 1978 when the Soviet Union began to interfere actively. The direct Soviet intervention from 1979–1989 was met with resistance that strengthened the mutual cooperation between all the peoples of Afghanistan. After the withdrawal of the Soviet troops leading foreign powers lost interest in Afghanistan. Although apparent territorial integrity was preserved, internal conflicts between the Pushtus themselves and larger non-Afghan peoples, particularly the Tajiks, the

Uzbeks and the Hasars strengthened. The country remained in complete isolation when the extremist Islamic movement, Taliban, which was initially supported by Pakistan, assumed power. The transition government formed late in 2002, after the destruction of Taliban in the anti-terrorist war, restored the integrity of the country, but internal conflicts between the ethnic and interest groups persist. Like two centuries ago, the country is still under threat of disintegration. (Edit.)

MALCOLM D. LAMBERT. Cathars. II

The movement of Cathars became visible in the 1140s. They could be curbed and ultimately suppressed only after a long period of sufferings. Cathars' teaching was more than a reformist movement: it presented a direct challenge to the Catholic Church, which it considered the church of Satan. It was a competing hierarchy that pretended to ethical superiority and a history dating back to the times of the apostles.

There are striking likenesses between Western Catharism and Eastern Bogomilism, especially in their rituals and their attitudes towards the beliefs, order and ritual of the ruling churches against which they struggled and protested. Both Bogomils and Cathars rejected the veneration of the cross on comparable quasi-rational grounds, that it was inconceivable that the piece of wood on which his son was killed would be dear to the king. Both gave an allegorical interpretation of the words of the Christ instituting the eucharist. They had the same weekly fast days: Mondays, Wednesdays and Fridays. Both rejected marriage as something dirty, which perpetuated the reign of Satan, and believed that salvation was only possible when the marriage partners repudiated each other. Both laid great emphasis on the initiation rite, a baptism of the Spirit or fire, in contrast to the Satanic baptism in water. Both movements referred to the members of their elite in the strongest terms. Although Catharism had close contacts with Bogomilism from which it borrowed several features, it still developed into an independent movement with its own characteristics, and by the time it was exposed by the church authorities, it was already definitely Western.

Bogomilism did not cause such a crisis in the Byzantine Church as Catharism did in the Roman Catholic Church in the late 12th and 13th centuries. The Byzantine Church had

greater experience in grappling with heresy and was never subjected to the intense feeling of powerlessness in the face of a growing heretical menace, which afflicted the ecclesiastical authorities in the West and led to dramatic consequences. (Edit.)

Review

OSKAR KRUUS. A novel on the emergence of the idea of independent Estonia

Lehte Hainsalu. Kellakuuljad: Ahelromaan [Listeners to Bells: Chain Novel]. Tallinn: Eesti Raamat, 2001. 448 pp.

Serial

MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

ANDREAS VON ANTROPOFF dr. phil. nat. (1878–1956), chemist.

HERMANN BROCH (1886–1951), Austrian writer.

HERMANN HESSE (1877–1962), German writer.

URMAS KÕLJALG PhD (b. 1961), Professor of Mycology at the Institute of Botany and Ecology, University of Tartu.

OSKAR KRUUS PhD (b. 1929), Estonian literary scholar, critic and writer.

OTT KURS PhD (b. 1939), Professor of Human Geography at the University of Tartu.

MALCOLM LAMBERT, historian.

IVAR LEIMUS Cand. Hist. (b. 1953), curator of the coin collection at the Estonian History Museum, senior researcher.

Abstracts

EDUARD PARHOMENKO Mag. Phil. (b. 1966), lecturer of philosophy at the University of Tartu.

MATT RIDLEY DPhil, columnist for *Daily Telegraph*.

URMAS TARTES PhD (b. 1963), director of the Institute of Zoology and Botany at Estonian Agricultural University.

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia
kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

V

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

Ent kuidas on lood peibutuskäitumisega? Traditsioonilise vaa-te kohaselt on paabulinna uhke saba vahend, mis on mõeldud emaste võrgutamiseks, ja see on tegelikult kujunenud eellas-emaste eelistuste järgi. Rice'i kolleegil Brett Hollandil on teist-sugune seletus. Tema arvates arenes paabulindudel pikk saba tõepoolest emaste võrgutamiseks, see aga oli tingitud sellest, et emased muutusid sellise võrgutamise suhtes üha resistent-semaks. Tegelikult kasutavad isased peibutusmängu füüsilise sunni asendajana ning emased diskrimineerimist selleks, et säilitada kontroll oma paaritumise sageduse ja ajastuse üle. See seletab kahe huntämbliku liigiga tehtud katse hämmas-tavat tulemust. Ühel liigil on esijalgadel karvatutid, mida ta kasutab vastassoo peibutamiseks. Kui näidata videofilmi peibutusmängu etendavast isasest ämblikust, reedab emane oma käitumisega, kas see mäng erutab teda või mitte. Kui filmi muuta selliselt, et isase tutid kaovad, leiab emane ikkagi sama suure tõenäosusega, et mäng on erutav. Ent teise liigi puhul, kellel tutte ei ole, tõstis nende kunstlik lisamine video-filmis näidatavatele isastele emaste poolehoiunäitaja rohkem kui kahekordseks. Teisisõnu, emaste evolutsioon kulgeb vähe-haaval selles suunas, et liigikaaslastest isaste peibutusmängu nägemisel nende erutus kaob, mitte ei teki. Suguline valik väljendab seega võrgutamisegeenide ja resistentsusgeenide vahelist sugulist antagonismi.⁷⁹

Rice ja Holland jõuavad rahutuks tegevale järeldusele, et mida sotsiaalsem ja kommunikatiivsem on liik, seda suurema tõenäosusega kannatab ta suguliselt antagonistlike geenide käes, sest sugudevaheline kommunikatsioon loob niisugustele geenidele soodsa keskkonna. Meie planeedi kõige sotsiaalsem ja kommunikatiivsem liik on inimene. Äkitselt hakkab mõis-tetavaks muutuma, miks on inimese puhul sugudevahelised suhted selline miiniväli ning miks tõlgendavad mehed ja nai-sed nii tohutult erinevalt seda, mis asi on seksuaalne ahista-mine. Evolutsioonilises mõttes ei juhi sugudevahelisi suhteid see, mis on kasulik meestele või naistele, vaid see, mis on kasulik nende kromosoomidele. Võime naist võrgutada oli mi-

⁷⁹B. Holland, W. R. Rice. Chase-away sexual selection: antagonistic seduction versus resistance. — *Evolution* 52 (1998), lk 1–7.

nevikus kasulik Y-kromosoomidele; võime mehe võrgutustele vastu panna oli minevikus kasulik X-kromosoomidele.

Seda tüüpi konflikt geenikomplektide vahel (kusjuures ka Y-kromosoom on üks selliseid komplekte) ei puuduta üksnes organismide sugulist külge. Oletagem, et on olemas geenivariant, mis paneb rohkem valetama (see ei ole eriti realistlik oletus, kuid on võimalik, et eksisteerib suur hulk genee, mis mõjutavad kaudselt ausameelsust). Selline geen võiks edukalt levida, sest teeks selle omajast meisterliku kelmi. Kuid nüüd oletagem, et on olemas ka ühe teise geeni (või geenide kogumi) variant, ilmselt mõnel teisel kromosoomil, mis soodustab valede avastamist. See geen leviks edukalt sedavõrd, kui ta võimaldaks enda omajal vältida kelmi ohvriks lange-mist. Need kaks geeni evolutsioneeruksid antagonistlikult, teineteist tagant kihutades, ehkki ühel ja samal isikul oleks täiesti võimalik omada neid mõlemaid. Nende kahe vahel esineks — nagu Rice ja Holland ütlevad — “lookustevahelise võitluse evolutsioon” ehk ICE. Just selline võistlusprotsess tõukaski tõenäoliselt tagant inimintelligentsi kasvu viimase kolme miljoni aasta jooksul. Seisukoht, et meie peaaegu kasvas suureks, et aidata meil tööriistu valmistada või savannis tuld teha, ei leia enam ammu poolehoidjaid. Selle asemel usub enamik evolutsioniste makjavellistlikku teooriat — et suuremaid ajusid oli vaja manipulatsiooni ja manipulatsioonile vastupanu vaheliseks võidurelvastumiseks. “Nähtus, millele me viitame kui intelligentsusele, võib olla kõrvalsaaduseks geenomidevahelises konfliktis, milles osalevad keelelist rünnet ja kaitset vahendavad geenid,” kirjutavad Rice ja Holland.⁸⁰

Andestage see kõrvalepõige intelligentsuse valda. Tulgem tagasi seksi juurde. Üks kõige sensatsioonilisemaid, vastuolulisemaid ja tulisemalt diskuteeritavaid geneetilisi avastusi oli küllap see, mille 1993. aastal tegi teatavaks Dean Hamer — ta oli nimelt leidnud X-kromosoomil geeni, mis mõjutab väga tugevalt seksuaalset orientatsiooni, või nagu meedia selle kiiresti ristas, “gei-geeni”.⁸¹ Hameri uurimus oli üks mitmest enam-vähem üheaegselt avaldatust, mis kõik viitasid järe-

⁸⁰W. R. Rice, B. Holland. The enemies within: intergenomic conflict, interlocus contest evolution (ICE), and the intraspecific Red Queen. — *Behavioral Ecology and Sociobiology* 41 (1997), lk 1–10.

⁸¹D. H. Hamer, S. Hu, V. L. Magnuson, N. Hu *et al.* A linkage between DNA markers on the X chromosome and male sexual orienta-

dusele, et homoseksuaalsus on "bioloogiline" — selmet tule-
neda kultuurilisest survest või teadlikust valikust. Mõnede
selliste tööde autorid olid ka ise geid, näiteks neuroloog Si-
mon LeVay Salki Instituudist, ja nende eesmärk oli veenda
avalikkust selles, milles nad ise olid kindlalt veendunud: et
homoseksualistid on "sellisena sündinud". Nad uskusid, tea-
tud määral õigusega, et elustiil, mis ei ole tahtlik "valik", vaid
kaasasündinud kalduvus, tekitab vähem eelarvamusi. Genee-
tiline põhjus muudaks homoseksuaalsuse ka vanemate silmis
vähem hirmutavaks, näidates neile selgelt, et geidest eeskujud
ei tee noorukitest veel geisid, kui neil endil ei ole vastavat eel-
soodumust. Tõepoolest, homoseksualismi suhtes sallimatud
konservatiivid on viimasel ajal asunud ründama tõendeid selle
geneetilise olemuse kohta. "Me peaksime olema ettevaatlikud
nõustumisel väitega, et mõned on "sündinud geiks", mitte liht-
salt seepärast, et see ei ole tõsi, vaid seepärast, et see annab
trumbid kätte homoõiguslaste organisatsioonidele," kirjutas
konservatiivide hulka kuuluv leedi Young *Daily Telegraph*'is
29. juulil 1998.

Ent ükskõik kui väga poleks mõned teadlased soovinud üht
teatud tulemust, on uurimused objektiivsed ja vettpidavad.
Pole vähimatki kahtlust, et homoseksualism on suurel määral
pärilik. Ühes uurimuses oli näiteks viiekümne nelja erimuna-
kaksikust homoseksuaalse mehe seas kaksteist sellist, kelle
kaksikvend oli samuti gei; ja viiekümne kuue ühemunakak-
sikust homoseksuaalse mehe seas oli kaksikümmend üheksa
sellist, kelle kaksikvend oli samuti gei. Et kaksikud elavad
ühesuguses keskkonnas, olgu nad erimuna- või ühemunakak-
sikud, siis näitab selline tulemus, et geeni või geenide arvele
võib kanda umbes poole meeste geikalduvusest. Tosin muud
uurimust on jõudnud samasugusele järeldusele.⁸²

Intrigeerituna otsustas Dean Hamer asjassepuutuvad gee-
nid üles otsida. Tema ja ta kolleegid küsitlesid 110 perekonda,

tion. — *Science* 261 (1993), lk 321–327; R. C. Pillard, J. D. Weinrich.
Evidence of familial nature of male homosexuality. — *Archives of Ge-
neral Psychiatry* 43 (1986), lk 808–812.

⁸²J. M. Bailey, R. C. Pillard. A genetic study of male sexual orien-
tation. — *Archives of General Psychiatry* 48 (1991), lk 1089–1096;
J. M. Bailey, R. C. Pillard. Genetics of human sexual orientation. —
Annual Review of Sex Research 6 (1995), lk 126–150.

mille liikmete hulgas oli geisid, ning märkasid midagi ebatavalist. Homoseksuaalsus näis päranduvat naisliini pidi. Kui mees oli gei, siis polnud eelmise põlvkonna kõige tõenäolisem teine geist liige mitte tema isa, vaid ema vend.

See ütles Hamerile kohe, et otsitav geen võib olla X-kromosoomil, ainsal tuumageenide komplektil, mille mees pärib eranditult emalt. Võrreldes geneetiliste markerite komplekti oma valimisse kuuluvate perekondade homo- ja heteroseksuaalsete meesliikmete vahel, leidis ta kiiresti ühe kandidaatpiirkonna X-kromosoomi pikema öla tipus, mille tähi- seks on Xq28. Homoseksuaalsed mehed jagasid teatavat markerivarianti seitsmekümne viiel protsendil juhtudest; heteroseksuaalsed mehed jagasid teistsugust markerivarianti samuti seitsmekümne viiel protsendil juhtudest. Statistiliselt välistas see juhusliku kokkulangevuse üheksakümne üheksa protsendilise tõenäosusega. Hilisemad uuringud on seda tulemust kinnitanud ja samas välistanud igasuguse seose selle piirkonna ning lesbilise orientatsiooni vahel.⁸³

Taibukatel evolutsioonibioloogidel, nagu Robert Trivers, pani oletus, et selline geen võib asuda X-kromosoomil, kohe mõtte tööle. Seksuaalse orientatsiooni geeniga on see häda, et variant, mis põhjustab homoseksuaalsust, muutuks üsna kiiresti olematuks. Ometi on see tänapäeva populatsioonis täiesti selgesti ja arvestataval määral olemas. Võib arvata, et neli protsenti meestest on üheselt geid (ja väiksem protsent biseksuaalid). Et homoseksuaalsed mehed saavad keskmiselt väiksema tõenäosusega lapsi kui heteroseksuaalsed, siis olnuks selline geen juba ammu määratud hääbuma olematu sageduseni ja lõplikult kaduma, kui ta ei kannaks endas vastukaaluks mingit eelist. Trivers väitis, et kuivõrd X-kromosoom veedab naistes kaks korda rohkem aega kui meestes, siis võis naiste viljakust tõstev suguliselt antagonistlik geen ellu jääda, isegi kui tal oli kaks korda suurem meeste viljakust vähendav toime. Oletagem näiteks, et Hameri leitud geen määraks kindlaks naiste puberteediea või isegi midagi niisugust nagu rindade suurus (ärge unustage, et tegemist on üksnes mõtteeksperimentidega). Mõlemad näitajad võivad mõjutada naiste

⁸³D. H. Hamer, S. Hu, V. L. Magnuson, N. Hu *et al.* A linkage between DNA markers on the X chromosome and male sexual orientation. — *Science* 261 (1993), lk 321–327.

viljakust. Kunagi keskajal võisid suured rinnad tähendada rohkem piima või kõita jõukama abikaasa tähelepanu, kelle lastel oli väiksem tõenäosus juba imikueas surra. Isegi kui sellesama geeni sama variant vähendas meeste viljakust, pannes pojad kiinduma teistesse meestesse, võis niisugune geen ellu jääda tänu eeliste, mille ta andis tütardele.

Kuni Hameri geeni ennast ei ole leitud ega dekodeeritud, jääb seos homoseksuaalsuse ja sugulise antagonismi vahel üksnes julgeks oletuseks. On koguni võimalik, et seos Xq28 ja seksuaalsuse vahel on eksitav. Michael Bailey ei õnnestunud oma hiljutises homoseksuaalide sugupuid käsitlevas uurimuses leida tõendeid selle kohta, nagu oleks emaliinis pärandumine üldlevinud nähtus. Ka teistel teadlastel ei ole läinud korda leida Hameri oletatud seost Xq28-ga. Praegu näib nii, et see võis piirduda üksnes nende perekondadega, mida Hamer uuris. Ka Hamer ise hoiatab, et kuni geen ei ole käes, on ekslik midagi muud oletada.⁸⁴

Lisaks on nüüd esile kerkinud üks komplitseeriv tegur: hoopis teistsugune homoseksuaalsuse seletus. Üha selgemaks on saamas, et seksuaalne orientatsioon korreleerub sünnijärjekorraga. Mehel, kellel on üks või mitu vanemat venda, on suurem tõenäosus olla gei kui mehel, kellel ei ole ühtegi õde-venda või on ainult nooremad õed-vennad või üks või mitu vanemat õde. Sünnijärjekorra efekt on nii võimas, et iga järgnev vanem vend suurendab homoseksuaalsuse tõenäosust ligikaudu ühe kolmandiku võrra (see võib siiski tähendada veel väikest tõenäosust: suurenemine kolmelt protsendilt neljale ongi suurenemine kolmekümne kolme protsendi võrra). Selle efekti kohta on praeguseks tulnud teateid Suurbritanniast, Hollandist, Kanadast ja Ameerika Ühendriikidest ning väga mitmesugustest inimvalimitest.⁸⁵

Enamiku inimeste esimene mõte oleks poolfreudistlik: et miski selles eluolus, mis kaasneb üleskasvamisega perekon-

⁸⁴J. M. Bailey, R. C. Pillard, K. Dawood, M. B. Miller, S. Trivedi, L. A. Farrer, R. L. Murphy. A family history study of male sexual orientation: no evidence for X-linked transmission. — *Behaviour Genetics*, ilmumas.

⁸⁵R. Blanchard. Birth order and sibling sex ratio in homosexual versus heterosexual males and females. — *Annual Review of Sex Research* 8 (1997), lk 27–67.

nas, kus on vanemaid vendi, võib teis tekitada eelsoodumuse homoseksuaalsuse tekkeks. Ent nagu nii sageli juhtub, on just see freudistlik reaktsioon peaaegu kindlasti vale. (Vana freudistlik idee, et homoseksuaalsust põhjustavad hoolitsev ema ja tõrjuv isa, on peaaegu kindlasti ära vahetanud põhjuse ja tagajärje: poisid kujunevad naiselikud huvid peletavad isa eemale ja ema muutub vastukaaluks ülihoollitsevaks.) Vastuse leiame tõenäoliselt taas sugulise antagonismi vallast.

Oluline võti peitub tõsiasjas, et lesbidel sellist sünnijärjekorra efekti ei esine ja nad jaotuvad oma perekondades juhuslikult. Peale selle ei puutu vanemate õdede arv asjasse ka meeste homoseksuaalsuse määramisel. Viibimine üsas, kus on olnud juba teisi isaseid, kätkeb endas midagi spetsiifilist, mis suurendab homoseksuaalsuse tõenäosust. Parim seletus on seotud Y-kromosoomil asuva kolmest aktiivsest geenist koosneva rühmaga, mida nimetatakse H-Y väikese koesobivuskompleksi antigeenideks. Üks neist geenidest kodeerib valku nimega anti-Mülleri hormoon, ainet, mis on elulise tähtis organismi maskuleerumisel: see kutsub esile isase embrüo Mülleri juhade regressiooni — viimased on emaka ja munajuhade eellased. Mida kaks ülejäänud geeni teevad, ei ole täpselt teada. Genitaalide maskuleerumiseks neid vaja ei ole, sest see toimub üksnes testosterooni ja anti-Mülleri hormooni mõjul. Selle seiga olulisus on hakanud nüüd ilmsiks tulema.

Põhjus, miks nende geenide produkte nimetatakse antigeenideks, peitub selles, et teadaolevalt kutsuvad nad esile ema immuunsüsteemi reaktsiooni. Selle tulemusena on tõenäoline, et iga järgneva isaslootelise raseduse puhul on immuunreaktsioon tugevam (emaslooted ei tooda H-Y antigeeni ega kutsu seega esile ka immuunreaktsiooni). Ray Blanchard, üks neid, kes uurib sünnijärjekorra efekti, väidab, et H-Y antigeeni ülesanne on lülitada sisse teised geenid teatud kudedes, eelkõige peaaigus — ja tõepoolest on olemas veenvaid tõendeid selle kohta, et hiirte puhul vastab see tõele. Kui nii, siis peaks ema tugev immuunreaktsioon nende valkude vastu mingil määral takistama peaaigu, aga mitte genitaalide maskuleerumist. See omakorda võib esile kutsuda selliste meeste kiindumise teistesse meestesse või vähemalt välistama kiindumise naistesse. H-Y antigeenide vastu immuniseeritud hiirebeebidega läbi viidud eksperimendis olid nad võrreldes

kontrollgrupiga täiskasvanuks saades suures osas võimetud edukalt paarituma, ehkki peettumust valmistab see, et eksperimendi autor ei teatanud põhjust. Samamoodi on võimalik isaseid äädikakärbsed pöördumatult mõjutada selliselt, et nad ilmutaksid ainult emastele omast seksuaalkäitumist, lülitades neil otsustaval arenguhetkel sisse "transformeerijaks" nimetatava geeni.⁸⁶

Inimesed ei ole hiired ega kärbsed ja on küllalt tõendeid selle kohta, et inimese peaju sooline diferentseerumine jätkub ka pärast sündi. Homoseksuaalsed mehed ei ole kindlasti, välja arvatud väga haruldastel juhtudel, "füüsilistesse" meestesse aheldatud "vaimsed" naised. Nendeaju peab vähemalt osalt olema hormoonide poolt maskuleeritud. Sellegipoolest on võimalik, et nad on mingil varasel, otsustaval ja tundlikul perioodil jäänud ilma mõnest hormoonist ja et see mõjutab püsivalt organismi mõningaid funktsioone, sealhulgas seksuaalset orientatsiooni.

Mees, kes tuli esimesena lagedale ideedega, mis viisid sugulise antagonismi mõisteni, Bill Hamilton, sai aru, kui põhjalikult see raputab meie arusaamu geenide olemusest: "Ma taipasin," kirjutab ta hiljem, "et genoom ei ole see üksmeelne andmepank pluss täidesaatev meeskond, mis on pühendunud ühe eesmärgi täitmisele — hoida ennast elus, saada lapsi —, nagu ma olin kuni selle ajani kujutlenud. Selle asemel hakkas ta üha enam sarnanema firma juhatuse koosolekuruumi-ga, lavaga, kus käib egoistide ja fraktsioonide võimuvõitlus." Hamiltoni uus arusaam oma geenidest hakkas mõjutama ka tema arusaama oma vaimust:⁸⁷

Minu enda teadlik ja näiliselt jagamatu mina osutus hoopis millekski muuks, kui ma olin kujutlenud, ja mul ei ole vaja oma enesehaletuse pärast nii väga häbeneda! Ma olin mingi hapra koalitsiooni poolt välismaale läkitatud saadik, lõhestunud impeeriumi murelike isandate antud vastuoluliste käskude kandja. [---] Neid sõnu kir-

⁸⁶R. Blanchard, P. Klassen. H-Y antigen and homosexuality in men. — *Journal of Theoretical Biology* 185 (1997), lk 373–378; B. I. Arthur, J.-M. Jallon, B. Cafilisch, Y. Choffat, R. Nothiger. Sexual behaviour in *Drosophila* is irreversibly programmed during a critical period. — *Current Biology* 8 (1998), lk 1187–1190.

⁸⁷W. D. Hamilton. *Narrow roads of gene land*. Vol. I. Basingstoke: W. H. Freeman, 1995.

jutades, juba sellega, et ma üldse olen võimeline neid kirjutama, teesklen ma ühtsust, mida nagu ma nüüd oma sügavas sisimas tean, ei ole olemas. Minus on kõik põhjalikult segunenud, isane emasega, lapsevanem järglasega, üksteisega sõdivad kromosoomilõigud, mis alustasid võitlust miljoneid aastaid enne seda, kui Severni jõgi nägi Housmani poemi ["Shropshire'i poiss"] kelte ja anglosakse.

Idee geenidest, mis on üksteisega vaenujalal, arusaam geenoomist kui omamoodi lahinguväljast, kus vanemlikud geenid heitlevad lapsepõlve geenidega või isasgeenid emasgeenidega, on väljaspool väikest evolutsioonibioloogide rühma vähetuntud. Sellegipoolest on see põhjalikult raputanud bioloogia filosoofilisi aluseid.

Märkus

Parim koht lisateabe hankimiseks genoomisese konflikti kohta on Michael Majeruse, Bill Amose ja Gregory Hursti õpik *Evolution: The four billion year war* (Longman, 1996) ja W. D. Hamiltoni *Narrow roads of gene land* (W. H. Freeman, 1995). Uurimuste kohta, mis viisid järelduseni, et homoseksuaalsus on osalt geneetiline, vt Dean Hameri ja Peter Copelandi *The science of desire* (Simon and Schuster, 1995) ja Chandler Burri *A separate creation: How biology makes us gay* (Bantam Press, 1996).

8. KROMOSOOM: OMAKASU

Me oleme ellujäämismasinad — robotliikurid, mis on programmeeritud pimesi säilitama isekaid molekule, mida nimetatakse geenideks. See on tõde, mis täidab mind ikka veel häämas-tusega.

Richard Dawkins, *Isekas geen*

On üldtuntud tõsiasi, et uute aparaatidega kaasas käivad kasutusjuhendid tekitavad nõrdimust. Neis näib alati puudu olevat just see info, mida te vajate, nad sunnivad teid tulutult oma lehekülgi edasi-tagasi lappama, jätavad teid oma üldsõnalisusega hätta ja kindlasti on neis hiina keelest tõlkimise käigus midagi kaotsi läinud. Aga vähemalt ei torka nad teile ette — just siis, kui olete jõudnud enda jaoks olulise kohani — viit koopiat Schilleri “Oodist rõõmule” või praakvarianti õpetusest, kuidas saduldada hobust. Samuti ei sisaldu neis (tavaliselt) viit koopiat kõikehõlmavast õpetusest selle kohta, kuidas ehitada masinat, mis oskaks kirjutada sedasama õpetust. Samuti ei tükelda nad teie otsitavaid konkreetseid instruksioone kahekümne seitsmesse eraldi asetsevasse lõiku, mille vahele on pikitud terved leheküljed asjakohatut loba, nii et juba ainuüksi õigete instruksioonide ülesleidmine nõuaks tohutut vaeva. Ent just selline on inimese retinoblastoomi* geeni kirjeldus ja meie praeguste teadmiste kohaselt on see inimgeenidele üldomane: kakskümmend seitse lühikest, tähendusega lõiku, mida katkestavad kakskümmend kuus pikka lehekülge midagi muud.

Emake Loodus peidab meie genoomis üht väikest alatut saladust. Iga geen on palju keerulisem, kui ta peaks olema; ta on tükeldatud paljudeks eri “lõikudeks” (mida nimetatakse eksoniteks) ja nende vahel asuvad pikad (introniteks nimetatavad) jadad suvalist mõttetust ning täiesti tarbetuid, kuigi mõttekaid kordusjärjestusi, millest mõned sisaldavad hoopis teisi (ja pahaendelisi) tõelisi geene.

Selle tekstilise segaduse põhjus peitub asjaolus, et genoom on raamat, mis on kirjutatud end ise, lisades, kustutades ja

*Silma võrkkesta kasvaja. *Tlk.*

parandades end pidevalt nelja miljardi aasta vältel. Ise end kirjutavatel dokumentidel on ebatavalised omadused. Eelkõige on neile omane kalduvus parasiitlusele. Analoogiad muutuvad siinkohal otsituks, ent püüdkem endale ette kujutada kasutusjuhendite kirjutajat, kes istub igal hommikul arvuti taha ja avastab, et lõigud tema tekstis nõuavad endale käärikalt tema tähelepanu. Need, kes kisavad valjemini, viivad ta oma nõudmistega lõpuks niikaugele, et ta lisab neist veel viis koopiat järgmisele leheküljele, mida ta kirjutab. Ka õiged instruksioonid peavad seal olemas olema, muidu ei oleks võimalik masinat kokku panna, kuid kasutusjuhend on täis ahneid, parasiitlikke lõike, mis on kuritarvitanud kirjutaja järeleandlikkust.

E-posti tulekuga ei ole analoogia tegelikult enam nii otsitud, kui ta kunagi oli. Oletagem, et ma saatsin teile järgmise sisuga elektronkirja: "Olge ettevaatlik, liikvel on ebameeldiv arvutiviirus; kui te avate sõnumi, mille pealkirjas on sõna "marmelaad", siis kustutab see kõik teie kõvakettalt! Palun saatke see hoiatus edasi kõigile, keda teate." Ma mõtlesin selle viiruseloo ise välja; minu teada ei ole liikvel ühtegi "marmelaadi" nimelist elektronkirja. Ent ma röövisin teilt väga edukalt teie hommiku ja sundisin teid minu hoiatust edasi saatma. See elektronkiri ise oligi viirus.⁸⁸

Seni on kõik peatükid selles raamatus keskendunud mõnele geenile või geenidele, vaikimisi eeldades, et just need geenid on genoomis olulised. Meenutagem, et geenid on DNA lõigud, mis kujutavad endast valkude retsepte. Kuid üheksakümmend seitse protsenti meie genoomist ei koosne üldse päris geenidest. See koosneb kirjust kogumist kummalistest rändavatest elementidest, mida nimetatakse pseudogeenideks, retropseudogeenideks, satelliitideks, minisatelliitideks, mikrosatelliitideks, transposoonideks ja retrotransposoonideks: kõik ühise nime all tuntud kui "rämps-DNA" või mõnikord ka kui "isekas DNA" — mis on küllap täpsem. Mõned neist on teatavat liiki geenid, kuid enamik lihtsalt suvalised DNA-jupid, mida ei tõlgita kunagi valkude keelde. Et lugu niisugustest moodustistest on loogiliseks jätkuks suguli-

⁸⁸Susan Blackmore selgitas seda trikki oma artiklis "The power of the meme meme" ajakirjas *Skeptic*, Vol. 5, nr 2, lk 45.

se konflikti probleemidele, millest oli juttu eelmises peatükis, siis on käesolev peatükk pühendatud rämp-DNA-le.

Õnneks on see sobiv koht selle loo rääkimiseks, sest midagi muud erilist mul 8. kromosoomi kohta öelda ei ole. Sellest ei pea järeldama, nagu oleks see igav kromosoom või nagu oleks seal vähe geene — lihtsalt ükski praeguseks hetkeks 8. kromosoomilt leitud geen ei ole suutnud kõita minu üsna püsitud tähelepanu. (Oma suuruse kohta on 8. kromosoom suhteliselt hüljatud olnud ja ta on üks kõige vähem kaardistatud kromosoom.) Rämp-DNA-d leidub igal kromosoomil. Ent kogu loo iroonia peitub selles, et rämp-DNA on esimene inimgenoomi osa, mis on leidnud inimeste maailmas tõelise, praktilise ja igapäevase rakenduse. See on viinud "DNA-sõrmejälgede" kasutuselevõtuni.

Geenid on valkude retseptid. Kuid mitte kõik valguretseptid ei ole soovitatavad. Kõige tavalisem valguretsept kogu inimgenoomis on pöördtranskriptaasi-nimelise valgu geen. Pöördtranskriptaas on geen, millel ei ole inimorganismi seisukohalt mitte mingisugust otstarvet. Kui inimese eostamise hetkel õnnestuks selle iga koopia tema genoomist mingi väega hoolikalt eemaldada, siis tõenäoliselt see pigem pikendaks tema eluiga ja teeks ta veelgi õnnelikumaks. Pöördtranskriptaas on eluliselt tähtis ühele teatud tüüpi parasiidile. Ta on erakordselt kasulik — et mitte öelda hädavajalik — osa aidsiviiruse genoomist: otsustava tähtsusega abimees, kes annab talle võime oma ohvreid nakatada ja tappa. Seevastu inimese jaoks kujutab see geen endast tüütut koormat ja ohtu. Ja ometi on see üks kõige tavalisemaid geene kogu genoomis. Seda on mitusada, võib-olla isegi mitu tuhat koopiat, mis on laiali mööda inimese kromosoomi. See on hämmastav fakt, sama hea kui avastus, et autosid kasutatakse kõige sagedamini kuriteopaigalt põgenemiseks. Miks ta üldse olemas on?

Vastuse leiame sellest, mida pöördtranskriptaas teeb. Ta võtab mingi geeni RNA-koopia, kopeerib selle tagasi DNA-ks ja õmbleb uuesti genoomi. Ta on geenikoopia tagasisõidupilet. Sel viisil on aidsiviirusel võimalik lülitada koopia oma genoomist inimese DNA-sse, et seda paremini varjata, säilitada ja tagada selle efektiivne kopeerimine. Paljud pöördtranskriptaasi geeni koopiad on inimese genoomis seetõttu, et äratuntavad "retroviirused" panid need sinna, kas juba ammu või isegi suhteliselt hiljuti. Inimese genoomi on lülitunud mitu tuhat

peaaegu täielikku viiruse genoomi, millest enamik on praegu inertsed või ilma jäänud mõnest hädavajalikust geenist. Need "inimese endogeensed retroviirused" ehk lühendatult Herv'id moodustavad 1,3% kogu genoomist. Võiks arvata, et seda ei ole palju, kuid "õiged" geenid moodustavad kõigest 3%. Kui teile tundub, et põlvnemine ahvidest ei mõju hästi teie enesehinnangule, siis harjutage end mõttega, et te põlvnete ka viirustest.

Ent miks mitte sellest vahelülist loobuda? Viiruse genoom võis enamiku oma viirusgeenidest hüljata ja jätta endale ainult pöördtranskriptaasi geeni. Seejärel võis see lihtsustunud parasiit loobuda vaevarikkast ülesandest hüpata koos süljega või seksi ajal ühelt inimeselt teisele ja selle asemel lihtsalt oma ohvrite genoomides põlvkonnast põlvkonda rännata. Nagu tõeline geneetiline parasiit. Sellised "retrotransposoonid" on isegi veel levinumad kui retroviirused. Kõige levinum neist on "tähtede" jada, mida tuntakse nimetuse all LINE-1.* See on DNA "lõik", mille pikkus on tuhande ja kuue tuhande "tähe" vahel ja mille keskosa lähedal on pöördtranskriptaasi täielik retsept. LINE-1-d ei ole mitte ainult väga levinud — igas teie genoomi koopias võib olla 100 000 nende koopiat —, neile meeldib ka hulgakesi koos olla, nii et see lõik võib kromosoomil mitu korda järjest korduda. Nende arvele langeb nii jahmatavalt palju kui 14,6% kogu genoomist, see aga tähendab, et nad on peaaegu viis korda levinumad kui "õiged" geenid. Sellest tulenevad järeldused on hirmutavad. Ka LINE-1-del on olemas tagasisõidupiletid. Iga LINE-1 võib lasta ennast transkribeerida, teha endale oma pöördtranskriptaasi, kasutada seda pöördtranskriptaasi oma DNA kopeerimiseks ja torgata selle koopia ükskõik missuguste geenide vahele. Võib arvata, et eelkõige just sel viisil tekkis nii palju LINE-1 koopiaid. Teisisõnu, see korduv "tekstilõik" on olemas seetõttu, et ta oskab end hästi paljundada — mingit muud põhjust ei ole.

"On kirbul väiksemad kirbud, kes talle jahti peavad; ja neil veel väiksemad kirbud, kes neid hammustavad ja nii edasi *ad infinitum*."** Kui LINE-1-d on olemas, siis võivad ka neil parasiteerida järjestused, mis hülgevad oma pöördtranskriptaasi

* *Long Interspersed Nuclear Elements* (pikad laialipuistatud tuumaelemendid — inglise k). *Tlk.*

** Jonathan Swifti värsid. *Tlk.*

geeni ja kasutavad LINE-1-de omi. LINE-1-dest veelgi levinumad on lühemad "löigud", mida nimetatakse Alu'deks. Iga Alu sisaldab 180 kuni 280 "tähte" ja näib olevat eriti osav teiste inimeste pöördtranskriptaasi kasutamises, et ennast paljundada. Alu tekst võib inimese genoomis korduda miljon korda — moodustades vahest kümme protsenti kogu "raamatust".⁸⁹

Mingil põhjusel, mis ei ole veel täpselt teada, on tüüpline Alu järjestus väga sarnane ühe tõelise geeniga, mis kodeerib ribosoomiks nimetatava valkude tegemise masina üht osa. Sellel geenil on ebatavalisel kombel n-ö sisemine promootor, mis tähendab seda, et geeni keskel olevasse järjestusse on kirjutatud sõnum "LOE MIND". Seega sobib ta ideaalselt kiireks paljunemiseks, sest annab ise märku enda transkribeerimiseks ega jää lootma sattumisele mõne teise sellise promootorjärjestuse lähedale. Niisiis on iga Alu geen tõenäoliselt "pseudogeen". Pseudogeenid on — kui kasutada levinud analoogiat — geenide roostetavad vrakid, millesse tõsised mutatsioonid on tekitanud allapoole veepiiri augu ja mis on uppunud. Nüüd lebavad nad genoomiookeani põhjas ning lähuvad vähehaaval üha rohkem rooste (s.t koguvad endasse üha rohkem mutatsioone), kuni nad enam isegi ei sarnane geenidega, mis nad kunagi olid. Näiteks on 9. kromosoomil üks üsna ebamäärane geen, mille te leiata — võttes ühe tema koopia ja otsides selle abil genoomist järjestusi, mis selle geeniga sarnaneksid — neljateistkümnest kohast üheteistkümmel kromosoomil: neliteist viirastuslikku laevakeret, mis on uppunud. Nad olid üleliigsed koopiad, mis üksteise järel muteerusid ja mille kasutamine lõpetati. Sama lugu võib olla enamiku geenidega — et iga töötava geeni kohta tuleb peotäis kasutuskõlbmatuid koopiaid mujal genoomis. Konkreetselt selle neljateistkümnese komplekti juures on huvitav see, et need pole üles otsitud mitte ainult inimestel, vaid ka ahvidel. Kolm inimese pseudogeeni uppusid pärast Vana Maailma ja Uue Maailma ahvide lahknemist. See tähendab seda, ütlevad teadlased hinge kinni pidades, et nad vabanesid oma kodeerimisülesandest "alles" ligikaudu kolmkümmend viis miljonit aastat tagasi.⁹⁰

⁸⁹H. H. Kazazian, J. V. Moran. The impact of L1 retrotransposons on the human genome. — *Nature Genetics* 19 (1998), lk 19–24.

⁹⁰D. Casane, S. Boissinot, B. H. J. Chang, L. C. Shimmin, W. H. Li. Mutation pattern variation among regions of the primate genome. — *Journal of Molecular Evolution* 45 (1997), lk 216–226.

Alu'd on end ohjeldamatult juurde tekitanud, ent nemadki on seda teinud suhteliselt hiljuti. Alu'sid võib leida ainult primaatidel ja nad jagatakse viide perekonda, millest mõned on ilmunud alles pärast seda, kui meie ja šimpanside teed lahku läksid (seega viimase viie miljoni aasta jooksul). Teistel loomadel on teistsugused lühikesed korduvad "lõigud"; hiirte omi tuntakse nimetuse all B1-d.

Kogu see informatsioon LINE-1-dest ja Alu'dest tähendab tegelikult suurt ja ootamatut avastust. Genoom on risustatud, võiks isegi öelda, ummistunud arvutiviirustega analoogsetest isekatest ja parasiitlikest tähejadadest, mis eksisteerivad üksnes sel lihtsal ja elementaarsel põhjusel, et nad oskavad end hästi paljundada. Me oleme täis digitaalsetid tähekette ja hoiatusi marmelaadi eest. Ligikaudu kolmkümmend viis protsenti inimese DNA-st koosneb iseka DNA mitmesugustest vormidest, mis tähendab seda, et meie geenide replitseerimine nõuab kolmkümmend viis protsenti rohkem energiat kui vaja. Meie genoomid vajaksid hädasti suurpuhastust.

Keegi ei osanud seda kahtlustada. Keegi ei näinud ette, et elukoodi lugedes avastame selle olevat sedavõrd täis pikitud iseka kuritarvitamise näiteid, mis ei allu peaaegu mingisugusele kontrollile. Ja ometi oleksime pidanud seda ette nägema, sest parasiite leidub kõikidel teistel elu tasemetel. Loomade sooltes on ussid, veres bakterid, rakkudes viirused. Miks siis mitte geenides retrotransposoonid? Pealegi hakkas 1970. aastate keskel paljudele evolutsioonibioloogidele, eriti käitumisest huvitatutele koitma, et loodusliku valiku teel toimuva evolutsiooni puhul ei ole oluline niivõrd konkurents liikide vahel ega konkurents rühmade vahel ega isegi enamasti konkurents isendite vahel kui just konkurents geenide vahel, mis kasutavad isendeid ja vahel ka sootsiime ajutiste transpordivahenditena. Kui anda näiteks valida, kas ohutu, mugav ja pikk eluiga isendile või riskantne, väsitav ja ohtlik katse järglasi soetada, valiksid sama hästi kui kõik loomad (ja tegelikult ka taimed) viimase. Nad valiksid suurema tõenäosuse hukkuda, et saada järglasi. Tõepoolest, nende kehad on loodud selliselt, et juba algusest peale on ette nähtud nende tarvituselt kadumine, mida nimetatakse vananemiseks ja mis seisneb selles, et pärast sigimisikka jõudmist hakkavad need lagunema või — näiteks kalmaari või lõhe puhul — surevad kohe. Kõigel sellel on mõtet ainult siis, kui käsitada

keha geenide transpordivahendina, tööriistana, mida geenid kasutavad enda edasikestmise eest peetavas võitluses. Keha ellujäämine on teisejärguline eesmärgi kõrval panna alus uuele põlvkonnale. Kui geenid on "isekad replikaatorid" ja kehad nende ajutised kõrvaleheidetavad "transpordivahendid" (Richard Dawkinsi vaieldava terminoloogia järgi), siis ei tohiks erilise üllatusena tulla seegi, et leidub genee, mis saavutavad enda replitseerimise ka ilma oma keha üles ehitamata. Samuti ei tohiks olla üllatuseks avastus, et sarnaselt kehadele on ka genoomid elupaigad, mis on küllastatud ainult neile omasest ökoloogilisest konkurentsist ja koostööst. Tõepoolest, 1970. aastatel muutus evolutsioon esmakordselt geneetiliseks.

Leidmaks seletust tõsiasi jaoks, et genoom sisaldab hiiglaslike geenivabu piirkondi, tulid kaks paari teadlast 1980. aastal lagedale oletusega, et need piirkonnad on küllastatud isekatest järjestustest, mille ainus funktsioon on genoomi püsima jääda. "Teistsuguste seletuste otsimine," ütlesid nad, "võib osutada kui mitte intellektuaalselt viljatuks, siis lõppkokkuvõttes ikkagi tulutuks." Selle jultunult enesekindla ennustuse eest pilgati neid tol ajal palju. Geneetikud olid ikka veel kinni arusaamas, et kui miski on inimese genoomis olemas, siis peab see teenima inimese, mitte mingeid iseenda isekaid eesmärke. Geenid on ju kõigest valguretseptid. Mõte sellest, et neil on oma eesmärgid ja unistused, tundus täiesti jabur. Kuid see oletus on leidnud efektse kinnituse. Geenid käituvad tõepoolest nii, nagu oleksid neil oma isekad eesmärgid, mitte teadlikult, küll aga tagantjärele vaadates: just nii käituvad geenid on edukad, teised aga mitte.⁹¹

Iseka DNA mingi lõik ei ole lihtsalt reisija, kelle olemasolu tõstab genoomi mahtu ja seepärast ka genoomi kopeerimise energeetilist hinda. Selline lõik seab ohtu ka geenide terviklikkusele. Et isekal DNA-l on kombeks ühest asukohast teise hüpata või oma koopiaid uutesse kohtadesse saata, siis on tal ka kaldumus maanduda keset töötavaid genee ja need nii sassi ajada, et neid ei tunne enam ära, ning siis uuesti välja hüpata ja kutsuda sellega esile pöördmutatsioon. Just tänu sellele

⁹¹W. F. Doolittle, C. Sapienza. Selfish genes, the phenotype paradigm and genome evolution. — *Nature* 284 (1980), lk 601–603; L. E. Orgel, F. H. C. Crick. Selfish DNA: the ultimate parasite. — *Nature* 284 (1980), lk 604–607.

transposoonid avastatigi — 1940. aastate lõpul kaugelenägeliku ja suures osas tähelepanuta jäänud geneetiku Barbara McClintocki poolt (1983. aastal anti talle lõpuks Nobeli preemia). Ta pani tähele, et muutused maisi seemnete värvuses leiavad aset viisil, mida on võimalik seletada ainult pigmendi geenidesse sisse ja sealt välja hüppavate mutatsioonidega.⁹²

Inimestel on LINE-1-d ja Alu'd mutatsioonide esile kutsunud maandumisega kõikvõimalikesse geenidesse. Nad on põhjustanud näiteks hemofilia, maandudes hüübimisfaktorite geenidesse. Kuid põhjustel, mida täpselt ei mõisteta, kimbutavad DNA parasiidid meid kui liiki vähem kui mõnda teist liiki. Ligikaudu üks igast 700 inimese mutatsioonist on esile kutsutud "hüppavate geenide" poolt, samas kui hiirtel põhjustavad hüppavad geenid peaaegu kümme protsenti mutatsioonidest. Hüppavatest geenidest lähtuvat ohtu illustreeris 1950. aastatel dramaatiliselt omamoodi looduslik eksperiment tillukese äädikakärbse *Drosophila*'ga. Äädikakärbes on geneetikute lemmikkatseloom. Nende poolt uuritavat liiki, mille nimeks on *Drosophila melanogaster*, on transporditud kõikjale üle maailma, et teda laborites kasvatada. Sageli on ta põgenema pääsenud ja kohtunud teiste, looduslike äädikakärbesliikidega. Ühel neist liikidest, *Drosophila willistoni*¹, on hüppav geen, mida nimetatakse P-elementiks. Miljalgi 1950. aasta paiku jõudis *Drosophila willistoni* hüppav geen kusagil Lõuna-Ameerikas mingil viisil, võimalik, et mõne verdimeva lesta kaudu, *Drosophila melanogaster*'isse. (Üks suuri muresid, mis on seotud sigade või paavianide organite kui nn võõrtransplantaatidega, seisnebki selles, et nad võivad meie liiki lahti lasta mõne uue hüppava geeni vormi, nagu on P-element äädikakärbestel.) Tollest hetkest alates on P-element levinud nagu kulutuli, nii et enamikul äädikakärbestel on see P-element olemas, ehkki mitte neil, kes püüti looduses enne 1950. aastat ja hoiti sealtpeale isolatsioonis. P-element on tükike isekat DNA-d, mis annab oma olemaolust märku sellega, et lõhestab geene, millesse ta maandub. Äädikakärbes genoomi ülejäänud geenid on talle vähehaaval vastu hakanud ja leiutanud viisi, kuidas P-elementi hüppamisharjumust ohjeldada. P-elementid on muutumas reisi-jateks.

⁹²B. McClintock. Chromosome organisation and genic expression. — *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology* 16 (1951), lk 13–47.

Inimestel midagi nii kurjakuulutavat nagu P-element ei ole, vähemalt praegu mitte. Kuid sama laadi element, hüüd-nimega "uinuv kaunitar", on leitud lõhelt. Laboris inimrak-kudesse sisestatult on see suurepäraselt hakkama saanud ja demonstreerinud oma lõika-ja-kleebi võimet. Ja midagi sarnast P-elementi levikuga on ilmselt juhtunud ka inimese kõigi üheksa Alu elemendiga. Igaüks neist levis üle kogu liigi ja lõhestas geene, kuni teised geenid panid maksma oma ühise huvi teda ohjeldada, misjärel ta taltus oma praegusesse suhtelisse rahuolekusse. Niisiis ei näe me inimese genoomis mitte kiiresti arenevat parasiitinfektsiooni, vaid paljude kunagiste parasiitide uinunud tsüste, mis kõik omal ajal kiiresti levisid, kuni genoom leidis mooduse neid ohjeldada, kuid mitte välja lõigata.

Selles (ja mitmeski teises) mõttes näib meil olevat rohkem vedanud kui äädikakärbestel. Tundub, et meil on olemas üldine mehhanism iseka DNA ohjeldamiseks, vähemalt kui uskuda üht uut vaidlusi tekitanud teooriat. Seda ohjeldamismehhanismi on hakatud nimetama tsütosiini metüleerimiseks. Tsütosiin on geneetilise koodi täht C. Selle metüleerimine (teisisõnu süsiniku ja vesiniku aatomitest koosneva metüülgrupi kinnitamine tema külge) takistab lugejal selle transkribeerimist. Suur osa genoomist veedab päris palju aega metüleeritud, s.t blokeeritud olekus või täpsemalt, seda teeb enamik geeni promootoreid (geeni algusosi, kust algab transkriptsioon). Seni on olnud üldlevinud arvamus, et metüleerimise abil lülitatakse välja geenid, mida teatud kudedes ei vajata ja nii muutubki aju teistsuguseks kui maks, mis omakorda on teistsugune kui nahk, jne. Aga üha rohkem populaarsust võidab alternatiivne seletus. On võimalik, et metüleerimisel ei ole peaaegu mingit pistmist geenide koespetsiifilise avaldamisega ja on väga palju pistmist transposoonide ning teiste genoomisestest parasiitide ohjeldamisega. Peamiselt on metüleeritud just transposoonid nagu Alu'd ja LINE-1-d. See uus teooria väidab, et embrüo varases arengujärgus vabastatakse kõik geenid lühikeseks ajaks metüülgruppidest ja lülitatakse sisse. Sellele järgneb kogu genoomi põhjalik ülevaatamine molekulide poolt, mille ülesandeks on kordusjärjestuste avastamine ja nende sulgemine metüleerimise abil. Vähhkasvajate puhul on üks esimesi asju, mis juhtub, geenide demetüleerumine. Selle tulemusena pääseb isekas DNA oma ahelatest ja

vigu, suurendab või vähendab korduste arvu. Sel viisil iga kordustejada pikkus vähehaaval muutub, piisavalt kiiresti, et olla iga inimese puhul erisugune, kuid piisavalt aeglaselt, et inimestel oleksid enamasti sama pikad kordused kui nende vanematel. Et jadasid on tuhandeid, siis on tulemuseks iga inimese jaoks unikaalne arvukombinatsioon.

Alec Jeffreys ja tema laborant Vicky Wilson komistasid 1984. aastal — suuresti juhuslikult — minisatelliitide otsa. Nad uurisid geenide evolutsioneerumist ja võrdlesid sel eesmärgil lihasvalgu müoglobiin geeni inimesel vastava geeniga hülgel, kui märkasid geeni keskel korduvat DNA lõiku. Et kõigil minisatelliitidel on üks ja sama kaheteistkümnest tähest koosnev tuumikjärjestus, kuid korduste arv võib nii suurel määral varieeruda, siis on küllaltki lihtne see minisatelliidiriida üles otsida ja võrrelda selle rea pikkust eri indiviididel. Nagu selgub, on korduste arv sedavõrd varieeruv, et igaühel on ainult talle omane geneetiline sõrmejälj: rodu musti märke, mis näevad välja nagu triipkood. Jeffreys mõistis otsekohe, kui tähtsa asja ta on avastanud. Ta jättis oma teadustöö objekti, müoglobiini geenid, sinnapaika ja hakkas uurima, mida saaks nende unikaalsete geneetiliste sõrmejälgedega peale hakata. Et mittesugulaste geneetilised sõrmejäljed on üksteisest nii erinevad, siis ilmutasid asja vastu otsekohe huvi immigratsiooniametnikud, kes tahtsid kontrollida potentsiaalsete immigrantide väiteid, nagu oleksid nad juba riigis elavate inimeste lähedased sugulased. Geneetilised sõrmejäljed tõestasid, et üldjuhul rääkisid nad tõtt, ning see hoidis ära paljude inimeste kannatused. Kuid õige pea leidis see meetod dramaatilisema rakenduse.⁹⁴

1986. aasta 2. augustil leiti Leicestershire'st Narborough' küla lähedalt viirpuutihnikust noore koolitüdruku surnukeha. Viieteistkümnepäevane Dawn Ashworth oli vägistatud ja surnuks kägistatud. Nädal hiljem arreteeris politsei haigla noore uksehoidja Richard Bucklandi, kes tunnistas mõrva üles. Sellega oleks asi võinud lõppeda. Buckland oleks tapmises süüdi mõistetud ja vangi pandud. Politsei tahtis aga iga hinna eest selgust tuua ka ühte lahendamata juhtumisse, mis oli seotud Lynda Manni nimelise tüdruka, kes oli samuti viie-

⁹⁴A. J. Jeffreys, V. Wilson, S. L. Thein. Hypervariable "minisatellite" regions in human DNA. — *Nature* 314 (1985), lk 67–73.

teistkümneaastane, pärit Narborough'st, samuti vägistatud, kägistatud ja lagedale põllule jäetud, ainult et kolm aastat varem. Mõrvad olid nii sarnased, et näis olevat ebatõenäoline, et neid ei ole sooritanud üks ja sama mees. Kuid Buckland keeldus Manni tapmist omaks võtmast.

Uudis Alec Jeffreyse murrangulisest sõrmejäljevastusest oli ajalehtede kaudu politseinikeri jõudnud ja et ta töötas Leicesteris, vähem kui kümne miili kaugusel Narborough'st, siis võttis sealne politsei Jeffreysega ühendust ja küsis, kas ta saaks Bucklandi süüd Manni juhtumise kinnitada. Jeffreyse oli nõus katsetama. Politsei andis talle kummagi tüdruku surnukehast võetud spermat ja Bucklandi vereproovi.

Suurema vaevata leidis Jeffreyse igast proovist mitmesuguseid minisatelliite. Pärast rohkem kui nädalapikkust tööd olid geneetilised sõrmejäljed valmis. Kaks spermaproovi olid identsed ning pidid pärinema ühelt ja samalt mehelt. Kõik oli selge. Ent see, mida Jeffreyse nüüd nägi, jahmatas teda. Vereproovi geneetiline sõrmejalg oli täiesti erinev spermaproovide omast: Buckland ei olnud mõrvar.

Leicestershire' politsei protesteeris ägedalt, öeldes, et selline järeldus on absurdne ja Jeffreyse peab olema eksinud. Jeffreyse kordas analüüsi ja sama tegi ka siseministeeriumi kohtumeditsiinilabor ning tulemus oli täpselt sama. Vastumeelselt võttis nõutu politsei süüdistuse Bucklandi vastu tagasi. Esmakordselt ajaloos tunnistati inimene süütuks tema DNA järjestuse põhjal.

Kuid närivad kahtlused jäid alles. Buckland oli ju lõppude lõpuks süü üles tunnistanud ja politseinikele tundunuks geneetilised sõrmejäljed palju veenvama meetodina, kui see oleks peale süütute süüst vabastamise aidanud ka süüdlasi süüdi mõista. Niisiis asus politsei viis kuud pärast Ashworthi surma kontrollima 5500 Narborough' piirkonna mehe verd, et leida geneetiline sõrmejalg, mis langeks kokku vägistajast mõrvari sperma geneetilise sõrmejäljega. Ükski proov ei klappinud.

Siis aga lausus ühes Leicesteri pagariäris töötav mees nimega Ian Kelly möödamindes oma kolleegidele, et ka tema andis vereproovi, ehkki ei ela üldse Narborough' kandis. Seda oli tal palunud teha üks teine tolle pagariäri töötaja, Colin Pitchfork, kes elas just nimelt Narborough's. Pitchfork oli Kellyle väitnud, et politsei püüab teda süüdlaseks lavastada. Üks

Kelly kolleegid jutustas selle loo politseile edasi ja Pitchfork arreteeriti. Ta tunnistas kiiresti mõlema tüdruku tapmise üles, ent sel korral osutus ülestunnistus õigeks: tema vere DNA sõrmejälgi langes kokku mõlemast surnukehast leitud sperma omaga. 1988. aasta 23. jaanuaril mõisteti ta eluks ajaks vangi.

Geneetilistest sõrmejälgedest sai otsekohe kohtumeditiini üks kõige usaldusväärsemaid ja võimsamaid relvi. Pitchforki juhtum, mis oli seda meetodit nii erakordse virtuoossusega demonstreerinud, näitas kätte suuna järgnevateks aastateks: geneetilised sõrmejäljed võivad süütu õigeks mõista isegi pealtnäha kindlate süütõendite kiuste; nad võivad panna süüdlased end süüdi tunnistama pelgalt ähvardusega seda meetodit kasutada; nad on hämmastavalt täpsed ja usaldusväärsed — kui neid õigesti kasutada; neile piisab väikestest koeproovidest, mis võivad pärineda isegi ninalimast, süljest, juuksekarvast või ammusurnud laiba luudest.

Pitchforki juhtumist möödunud kümmekonna aasta jooksul on geneetiliste sõrmejälgede meetod läbi käinud pika tee. Ainuüksi Suurbritannias oli Kohtumeditiini teenistus 1998. aasta keskpaigaks kogunud 320 000 DNA proovi ja tõestanud 28 000 inimese seotuse mitmesuguste kuriteojuhtumitega. Peaaegu kaks korda rohkem oli neid juhtumeid, kus süütu inimene vabastati proovide abil süüdistusest. Meetodit on lihtsustatud, nii et paljude asemel piisab ühest minisatelliitide asukohast. Ühtlasi on geneetiliste sõrmejälgede meetodit võimendatud, nii et unikaalsete "triipkoodide" saamiseks on võimalik kasutada ka väga väikesi minisatelliite või isegi mikrosatelliite. Suurema täpsuse saavutamiseks saab analüüsida peale minisatelliitide korduste pikkuse ka nende tegelikku järjestust. Sellist DNA tüpiseerimist on kohtus ka kuritarvitatud ja selle usaldusväärsust õhnestatud, mida võibki oodata, kui asjasse on segatud advokaadid. (Enamik kuritarvitusi näitab üldsuse naiivsust statistika suhtes ega ole sel vähimatki pistmist DNA-ga: peaaegu neli korda rohkem potentsiaalseid vandekohtunikke langetaks süüdimõistva otsuse, kui neile öelda, et DNA juhusliku kokkulangevuse tõenäosus on 0,1 protsenti, kui siis, kui neile öelda, et iga tu-

handenda inimese DNA langeb kokku — ja ometi on see üks ja seesama.⁹⁵)

DNA sõrmejäljed pole esile kutsunud revolutsiooni mitte ainult kohtumeditsiinis, vaid ka kõikvõimalikes teistes valdkondades. 1990. aastal kasutati seda meetodit Josef Mengele ekshumeeritud surnukeha identifitseerimiseks. Selle abil tõestati, et sperma Monica Lewinsky kleidil pärines presidendilt. Seda kasutati Thomas Jeffersoni abieluväliste järglaste identifitseerimiseks. Isaduse tuvastamisel, nii ametnike poolt avalikult kui ka lapsevanemate poolt eraviisiliselt, on see olnud sedavõrd viljakas, et 1998. aastal seadis firma nimega Identigene üle kogu Ameerika kiirteede äärde üles plakatid, millelt võis lugeda: "KES ON ISA? HELISTA 1-800-DNA-TÜÜP". Nad said 300 kõnet päevas, kusjuures nende 600-dollarilisi analüüse tellisid nii üksikemad, kes püüdsid oma laste "isadelt" välja nõuda toetusraha, kui ka kahtlustavad "isad", kes ei olnud kindlad, kas nende partneri lapsed on ikka nende omad. Rohkem kui kahel kolmandikul juhtudest näitasid DNA tõendid, et ema räägib tõtt. Võib vaielda, kas kahju, mida on tekitatud mõnele isale, kes on avastanud oma partneri truudusetuse, kaalub üles teiste poolt tagasi saadud meelerahu ja teadmise, et nende kahtlustused on olnud alusetud. Suurbritannias puhkes oodatult vali meediakära, kui esimene selline erafirma oma ukсед avas: Suurbritannias eeldatakse, et niisugune meditsiinitehnoloogia jääb riigi, mitte eravaldusse.⁹⁶

Romantilisema poole pealt on geneetiliste sõrmejälgede kasutamine isaduse tuvastamiseks revolutsioneerinud meie arusaamu linnulaulust. Kas te olete kunagi märganud, et rästad, punarinnad ja lehelinnud jätkavad kevadel laulmist ka tükki aega pärast paaritumist? See on teravas vastuolus üldlevinud seisukohaga, et linnulaulu peamine ülesanne on paarilise ligimeelitamine. Bioloogid hakkasid lindude DNA-d testima 1980. aastate lõpul, püüdes kindlaks teha, missugused isased on mingis pesas eostanud missugused linnupojad. Üllatusega avastasid nad, et ka kõige monogaamsete lindude puhul, kus üksainus isane ja üksainus emane on teineteisele usta-

⁹⁵P. R. Reilly, D. C. Page. We're off to see the genome. — *Nature Genetics* 20 (1998), lk 5–17; *New Scientist*, 28. veebruar 1998, lk 20.

⁹⁶Vt *Daily Telegraph*, 14. juuli 1998 ja *Sunday Times*, 19. juuli 1998.

valt toeks järglaskonna kasvatamisel, paaritub emane lisaks oma näilisele "abikaasale" üsna sageli ka naaberisastega. Üleaisalöömine ja truudusetus on palju-palju tavalisem, kui keegi oli osanud arvata (sest seda tehakse suure saladuskatte all). DNA sõrmejäljed on plahvatuslikult intensiivistunud seemnerakkude konkurentsi nime all tuntud perspektiivse teooria uurimist, mis võib seletada selliseid üldteada asju nagu see, et šimpanside munandid on neli korda suuremad kui gorillade omad, ehkki šimpansid ise on kolm korda väiksemad kui gorillad. Isased gorillad monopoliseerivad oma elukaaslased ja seega ei ole nende seemnerakkudel konkurente; isased šimpansid jagavad oma elukaaslasi ja seega peab igatüks neist tootma suurel hulgal seemnerakke ning paarituma võimalikult sageli, et suurendada oma isaks saamise võimalusi. Ühtlasi selgitab see seda, miks isased linnud nii innukalt laulavad, kui nad juba "abielus" on. Nad otsivad "armuseiklusi".⁹⁷

Märkus

Üks parimaid infoallikaid liikuvate geneetiliste elementide kohta on jällegi seesama Michael Majeruse, Bill Amose ja Gregory Hursti õpik *Evolution: The four billion year war* (Longman, 1996). Hea ülevaate geneetiliste sõrmejälgede meetodi avastamisest annab Walter Bodmeri ja Robin McKie *The book of man* (Little, Brown, 1994). Seemnerakkude konkurentsi teooriat uurivad Tim Birkhead ja Anders Moller oma teoses *Sperm competition in birds* (Academic Press, 1992).

⁹⁷M. Ridley. *The Red Queen: Sex and the evolution of human nature*. London: Viking, 1993.

9. KROMOSOOM: HAIGUS

Lootusetu haigus nõuab ohtlikku ravimit.
Guy Fawkes

9. kromosoomil asub üks väga tuntud geen: see, mis määrab teie ABO veregrupi. Ammu enne seda, kui oli olemas DNA-sõrmejälgede meetod, olid kohtuasjadesse ilmunud veregrupid. Aeg-ajalt politseil vedas ja neil õnnestus võrrelda kurjategija verd kuriteopaigalt leitud verega. Veregruppide kasutamine eeldab süütust. See tähendab, et negatiivne tulemus võib kindlalt tõestada, et te ei ole mõrtsukas, kuid positiivne üksnes viidata võimalusele, et te võite olla mõrtsukas.

See loogika ei avaldanud aga vähimatki mõju Kalifornia Ülemkohtule, mis otsustas 1946. aastal, et Charlie Chaplin on päris kindlasti ühe teatud lapse isa ja seda hoolimata veregruppide sobimatusel, mis tõestas eksimatult, et ta ei saanud seda olla. Kuid kohtunikud ei olnud tol ajal teaduses eriti tugevad. Isaduse tuvastamise kohtuasjades, nagu ka mõrva-protsessides, on veregruppide meetod sarnaselt geneetiliste sõrmejälgede ja ka lihtsalt sõrmejälgede meetodiga süütute sõber. DNA-sõrmejälgede päevil on veregruppide-kohtumeditiin juba tarbetuks muutunud. Veregrupid on palju tähtsamad vereülekannete puhul, ehkki taas läbinisti negatiivsel moel: vale vere saamine võib lõppeda saatuslikult. Ja veregrupid võivad meil aidata heita pilku rahvastikurände ajalukku, kui gi ka selles osas on teised geenid nad peaaegu täiesti kõrvale tõrjunud. Niisiis võite te nüüd arvata, et veregrupid on üsna igavad. Te eksite. Alates 1990. aastast on nad leidnud täiesti uue rolli: nad töötavad meile arusaamist sellest, kuidas ja miks on kõik meie geenid üksteisest nii erinevad. Neis peitub inimese polümorfuse võti.

Esimene ja kõige paremini tuntud veregruppide süsteem on ABO-süsteem. Sellel 1900. aastal avastatud süsteemil oli algselt kolm nime ja tagajärjeks oli suur segadus: Mossi nomenklatuuri kohaselt I tüüpi veri oli sama mis Jansky nomenklatuuris IV tüüpi veri. Vähehaaval terve mõistus siiski võitis ja nomenklatuur, mille võttis omaks veregruppide viinlasest avastaja, muutus universaalseks: A, B, AB ja 0. Karl

Landsteiner kirjeldas kujukalt ühe vale vereülekandega kaasnenud õnnetust: "lytischen und agglutinierenden Wirkungen des Blutserums"* . Kõik punased verelibled kleepuvad kokku. Ent veregruppide omavahelisi seoseid ei olnud sugugi lihtne mõista. A-veregrupiga inimesed võivad ohutult loovutada verd neile, kellel on A- või AB-grupp; B-veregrupiga inimesed võivad anda verd B- ja AB-grupiga inimestele; AB-grupiga inimesed võivad olla doonoriks ainult AB-veregrupiga inimestele; ja need, kellel on 0-grupp, võivad loovutada verd kõigile — 0-veregrupiga inimesi nimetatakse seepärast universaaldoonoriteks. Samuti ei tinginud üht või teist veregruppi mingid silmnähtavad geograafilised või rassilised tegurid. Jämedalt võetuna on neljakümnel protsendil eurooplastest 0-veregrupp, neljakümnel protsendil A-veregrupp, viieteistkümnel protsendil B-veregrupp ja viiel protsendil AB-veregrupp. Vahekorrad on sarnased ka teistel mandritel, ainsaks silmatorkavaks erandiks Ameerika, kus indiaanlaste populatsioonil oli peaaegu eranditult 0-grupi veri, välja arvatud mõned Kanada hõimud, kellel oli väga sageli A-grupp, ja eskimod, kellel oli mõnikord AB- või B-veregrupp.

Alles 1920. aastatel jõuti nii kaugele, et AB0-veregruppide geneetika sai äkitselt selgeks ja 1990. aastal tuli päevavalgele ka sellega seotud geen. A ja B on ühe ja sama geeni "koodinantset" variandid ning 0 selle "retsessiivne" vorm. Geen asub 9. kromosoomil, pikema õla otsa lähedal. Selle tekst on 1062 "tähte" pikk ning jagatud kuueks lühikeseks ja üheks pikaks eksoniks ("lõiguks"), mis on pillatud laiali kromosoomi mitmele, kokku 18 000 tähte hõlmavale "leheküljele". Nii siis on see keskmise suurusega geen, mida katkestavad viis küllalt pikka intronit. Geen kujutab endast galaktosüültransferaasi⁹⁸ retsepti — see on ensüüm või teisisõnu valk, mis on võimeline katalüüsima teatud keemilist reaktsiooni.

A geeni ja B geeni erinevus on seitsmes tähes 1062-st, kusjuures kolm neist on sünonüümsed või vaikivad: see tähendab, et neist ei sõltu, missugune aminohape valguahelasse valitakse. Need neli, mis loevad, on 523., 700., 793. ja 800. täht. A-veregrupiga inimestel on need tähed C, G, C, G. B-veregrupiga inimestel on need tähed C, G, C, G.

* Vereseerumi lüütilised ja aglutineerivad mõjud (saksa k). *Tlk.*

⁹⁸J. F. Crow. Felix Bernstein and the first human marker locus. — *Genetics* 133 (1993), lk 4–7.

grupiga inimestel on nendeks G, A, A, C. On veel mõned teised, harvaesinevad erinevused. Mõnedel vähestel inimestel on osa A-grupi tähti ja osa B-grupi tähti, ning esineb ka üks haruldane A-grupi versioon, millel lõpuosast üks täht puudub. Ent sedavõrd teistsuguseks, et ta kutsub vale vere suhtes esile immuunreaktsiooni.⁹⁹

0-grupil on A-ga võrreldes kõigest üks kirjapildierinevus, kuid see ei ole ühe tähe asendumine teisega, vaid selle tähe puudumine. 258. täht, mis peaks olema "G", on 0-veregrupiga inimestel lihtsalt kadunud. Selle mõju on kaugeleulatuv, sest kutsub esile lugemisnihke või raaminihke nime all tuntud mutatsiooni, millel on juba hoopis tõsisemad tagajärjed. (Meenu-tagem, et kui Francis Cricki 1957. aastal välja pakutud leidlik komavaba kood olnuks õige, ei saaks lugemisnihke mutatsioon olemas olla.) Geneetilist koodi loetakse kolmetäheliste sõnade kaupa ja kirjavähemärke selles ei ole. Kolmetäheliste sõnadega kirjutatud ingliskeelne lause võiks välja näha umbes nii: *the fat cat sat top mat and big dog ran bit cat.** Tunnistan, et see ei ole just teab mis poesia, aga ajab asja ära. Vahetage üks täht teise vastu ja lause mõte on endiselt küllalt hästi mõistetav: *the fat xat** sat top mat and big dog ran bit cat.* Aga kustutage see täht ja lugege ülejäänud tähti kolmeste gruppidega ning te näete, et kogu lause on muutunud mõttetuks: *the fat ats att opm ata ndb igd ogr anb itc at.* Just see on juhtunud AB0-geeniga 0-veregrupiga inimestel. Et neil puudub üks täht üsna sõnumi alguses, siis ütleb kogu järgnev sõnum midagi hoopis muud. Selle põhjal tehakse valmis hoopis teistsugune valk, millel on hoopis teistsugused omadused. Vajalikku keemilist reaktsiooni selle valk ei katalüüsi.

Kõlab drastiliselt, kuid näib, et see ei muuda absoluutselt mitte midagi. Ei ole märgata, et 0-veregrupiga inimesed oleksid mingil elualal teistega võrreldes kuidagi ebasoodsamas olukorras. Neil ei ole suurem tõenäosus haigestuda vähki, olla

⁹⁹F. Yamamoto, H. Clausen, T. White, S. Marken, S. Hakomori. Molecular genetic basis of the histo-blood group AB0 system. — *Nature* 345 (1990), lk 229–233.

* (See) paks kass istus peal matt ja suur koer jooksis hammustas kassi. *Tlk.*

** Sellist sõna inglise keeles ei ole. *Tlk.*

ebasportlik või ebamusikaalne või midagi muud. Isegi eugeenika õitseajal ei kutsunud ükski poliitik üles 0-veregrupiga inimesi steriliseerima. Tõepoolest, just see ongi veregruppide juures nii tähelepanuväärne ja see ongi teinud nad nii kasulikuks ning poliitiliselt nii neutraalseks, et nad näivad olevat täiesti nähtamatud; nad ei korreleeru mitte millegagi.

Ent just siin lähevad asjad põnevaks. Kui veregrupid on nähtamatud ja neutraalsed, siis kuidas muutusid nad evolutsiooni käigus just selliseks, nagu nad praegu on? Kas see oli puhas juhus, et Ameerika asukatele sattus 0-veregrupp? Esmapilgul näivad veregrupid illustreerivat evolutsiooni neutraalsuse teooriat, mille 1968. aastal kuulutas välja Motoo Kimura: selle arusaama kohaselt on enamik geneetilisi erisusi olemas ainult seetõttu, et neist ei sõltu mitte midagi, mitte seetõttu, nagu oleks looduslik valik nad eesmärgipäraselt välja valinud. Kimura teooria väidab, et muutlikkus pumbab geenitiiki pidevalt juurde uusi mutatsioone, mis ei avalda mitte millelegi mitte mingisugust mõju ja et geenitriiv ehk juhused muutused puhastavad need sealt vähehaaval jälle välja. Seega toimub pidev ringkäik, ilma et sellel oleks mingit kohastumuslikku väärtust. Tulge miljoni aasta pärast Maa peale tagasi ja suur osa inimese genoomist näeks välja teistmoodi täiesti neutraalsetel põhjustel.

“Neutralistid” ja “selektsonistid” kaitsesid mõnda aega oma veendumusi päris vihaselt, ja kui torm vaibus, oli Kimurale kogunenud üsna arvestatav toetajaskond. Suur osa muutlikkusest näib tõepoolest olevat oma mõjult neutraalne. Täpsemalt, mida hoolikamalt teadlased uurivad seda, kuidas valgud muutuvad, seda enam jõuavad nad järeldusele, et enamik muutusi ei mõjuta seda “aktiivset paika”, kus valk oma keemilisi trikke sooritab. Ühes valgus on kambriumi ajastust alates kaht olenditerühma võrreldes toimunud 250 geneetilist muutust ja ometi on vaid kuuel neist mingisugune tähtsus.¹⁰⁰

Aga praegu me juba teame, et veregrupid ei olegi nii neutraalsed, kui paistab. Tegelikult on neil oma põhjendus. Alates 1960. aastate algusest hakkas vähehaaval selgeks saama, et on olemas seos veregruppide ja kõhulahtisuse vahel. A-veregrupiga lastel põhjustavad imikute kõhulahtisust teatud

¹⁰⁰A. M. Dean. The molecular anatomy of an ancient adaptive event. — *American Scientist* 86 (1998), lk 26–37.

bakteritüved ja mitte teised; B-veregrupiga lastel põhjustavad seda teised tüved; ja nii edasi. 1980. aastate lõpus avastati, et O-veregrupiga inimesed on palju vastuvõtlikumad koolerakakkusele. Kui oli tehtud veel mitu tosinat uuringut, hakkasid üksikasjad selgemalt välja joonistuma. Vähe sellest, et O-veregrupiga inimesed on vastuvõtlikumad, ka A, B ja AB erinevad üksteisest vastuvõtlikkuse poolest. Kõige resistentsemad on AB-genotüübiga inimesed, järgnevad A-d ja siis B-d. Kõik nad on palju resistentsemad kui O-veregrupiga inimesed. AB-inimeste resistentsus on nii võimas, et nad on koolerasuhtes peaaegu immuunsed. Oleks vastutustundetud öelda, et AB-veregrupiga inimesed võivad ohutult juua Kalkuta reovett — mingi tõve võivad nad sealt ikka saada —, kuid on tõsi, et isegi kui need inimesed koolerat põhjustava bakteri *Vibrio* üles korjavad ja see nende soolestikku elama asub, ei saa nad kõhulahtisust.

Keegi ei tea veel, mismoodi pakub AB-genotüüp kaitset selle inimeste kõige nakkavama ja tapvama haiguse vastu, kuid loodusliku valiku ette seab see otsekohe ühe põneva probleemi. Meenutagem, et kõigil meil on igast kromosoomist kaks koopiat, niisiis on A-inimesed tegelikult AA-d ja B-inimesed tegelikult BB-d. Nüüd kujutlege populatsiooni, kus on ainult need kolm veregrupi: AA, BB ja AB. A-geen on kooleraresistentsuse poolest parem kui B-geen. AA-inimestel on seega tõenäoliselt rohkem ellujäävaid lapsi kui BB-inimestel. Niisiis sureb B-geen tõenäoliselt välja — selline on looduslik valik. Seda aga ei juhtu, sest AB-inimesed jäävad kõige kindlamini ellu. Seega on kõige tervemad AA-de ja BB-de lapsed. Kõik nad on AB-d ehk kõige kooleraresistentsema veregrupiga. Aga isegi kui AB soetab järglased teise AB-ga, on ainult pooled nende lapsed AB-d; ülejäänud on AA-d ja BB-d, kusjuures viimased on kõige vastuvõtlikuma veregrupiga. See on maailm, kus õnn teeb kummalisi keerdkäike. Kombinatsioon, mis on teie põlvkonnas kõige kasulikum, hoolitseb selle eest, et teil oleksid mõned vastuvõtlikud lapsed.

Kujutlegem nüüd, mis juhtub, kui mingis linnas on kõik AA-d ja saabub uustulnuk, kes on BB. Kui ta suudab koolerast piisavalt kaua hoiduda, et järglasi soetada, siis on tema lapsed AB-d ehk resistentsemad. Teisisõnu, alati on eelisolukorras geeni harvaesinevam variant ja seega ei saa kumbki variant välja surra, sest kui ta muutub harvaks, läheb ta jälle moodi. Spet-

sialistid nimetavad seda sagedusest sõltuvaks valikuks ja see näib olevat üks levinumaid põhjusi, miks me kõik geneetiliselt nii erinevad oleme.

See seletab A ja B vahelist tasakaalu. Ent kui 0-veri muudab teid vastuvõtlikumaks koolerale, siis miks ei ole looduslik valik 0-mutatsiooni välja suretanud? Vastus peitub tõenäoliselt teises haiguses, malaarias. Tundub, et 0-veregrupiga inimesed on malaaria suhtes pisut resistentsemad kui teised. Samuti näib neil olevat pisut väiksem tõenäosus saada mitmesuguseid kasvajaid. Sellest suurenenud ellujäämisvõimest ilmselt piisas, et takistada geeni 0-variandil kadumast, hoolimata selle seotusest vastuvõtlikkusega koolerale. Veregrupigeeni kolme variandi vahel juurduis ligikaudne tasakaal.

Seost haiguste ja mutatsioonide vahel märkas 1940. aasta lõpul esmakordselt Keenia päritolu Oxfordi doktorant Anthony Allison. Tal tekkis kahtlus, et sirprakulise aneemia nime all tuntud haiguse sage esinemine Aafrikas võib olla seotud malaaria laialdase levikuga. Sirprakulisuse mutatsioon, mis kutsub hapniku puudusel esile vererakkude lagunemise, on sageli surmav neile, kellel on seda kaks koopiat, aga ainult mõõdukalt kahjulik neile, kellel on üks koopia. Ent need, kellel on üks koopia, on malaaria suhtes suurel määral resistent. Allison uuris malaariapiirkondades elavate aafriklaste verd ja leidis, et mutatsiooniga inimestel on palju väiksem tõenäosus omada lisaks veel ka malaariaparasiti. Sirprakulisuse mutatsioon on eriti levinud Lääne-Aafrika neis paigus, kus malaaria on olnud pikka aega endemne, ja on levinud ka Aafrikast pärit ameeriklaste seas, kellest mõnede esivanemad saabusid Lääne-Aafrikast orjalaevadel. Sirprakuline aneemia on kõrge hind, mida praegu tuleb kunagise malaariaresistentsuse eest maksta. Ka teistel aneemiavormidel, näiteks mitmel pool Vahemeremaades ja Kagu-Aasias levinud talasseemial, näib olevat samasugune malaaria eest kaitsev toime, mis seletab selle esinemist kunagistes malaariarohketes piirkondades.

Hemoglobiini geen, kus sirprakulisuse mutatsioon kõigest ühetähelise muutusena aset leiab, ei ole siin mingi erand. Ühe teadlase sõnul on see geneetilise malaariaresistentsuse jäämäe tipp. Kuni kaheteistkümmel eri geenil võib koos varieerumisega muutuda nende võime esile kutsuda resistentust malaaria suhtes. Ja ka malaaria ei ole erand. Vähemalt kahel

geenil muutub koos nende varieerumisega võime esile kutsuda tuberkuloosiresistentsust, sealhulgas D-vitamiini retseptori geenil, mida seostatakse ka vastuvõtlikkuse muutlikkusega osteoporoosile. “Loomulikult,” kirjutab Adrian Hill Oxfordi ülikoolist,¹⁰¹ “ei saa me vastu panna kiusatusele oletada, et looduslik valik, mis on soodustanud tuberkuloosiresistentsuse teket lähiminevikus, võib olla suurendanud osteoporoositundlikkuse geenide levikut.”

Samasugune seos avastati äsja geneetilise haiguse, tsüstilise fibroosi, ja nakkusliku kõhutüüfuse vahel. 7. kromosoomil asuva CFTR-geeni variant, mis põhjustab tsüstilist fibroosi — ohtlikku kopsu- ja sooltehaigust —, kaitseb organismi *Salmonella* bakteri poolt esilekutsutava sooltehaiguse, kõhutüüfuse eest. Inimesed, kellel on ainult üks selline geenivariant, ei saa tsüstilist fibroosi, ent on peaaegu immuused kõhutüüfuse tekitatava kurnava kõhulahtisuse ja palaviku suhtes. Kõhutüüfus vajab nakatavat rakkudesse sisenemiseks CFTR-geeni tavalist varianti; muudetud variant, millel puudub kolm DNA tähte, talle ei kõlba. Tappes need, kellel on selle geeni teistsugused variandid, seadis kõhutüüfus selle muudetud variandi loodusliku surve alla ja sundis teda levima. Aga et inimesed, kes pärisid kaks koopiat seda muudetud varianti, olid õnnega koos, kui üldse ellu jäid, siis ei saanud see geen väga tavaliseks muutuda. Taas kord hoidis haigus alal ühe geeni haruldast ja ebameeldivat varianti.¹⁰²

Ligikaudu iga viies inimene on geneetilistel põhjustel võimetu suunama ABO-veregrupi valkude vees lahustuvaid vorme oma sülge ja teistesse kehavedelikesse. Neid “mittesekreterijaid” tabavad suurema tõenäosusega mitmesugused haigused, sealhulgas ajukelmepõletik, pärmseenenakkus ja korduv kuseteede nakkus. Väiksem tõenäosus on neil aga langeda gripi või hingamisteede süntsütsiaalviiruse ohvriks. Ükskõik

¹⁰¹S. C. Gilbert, M. Plebanski, S. Gupta, J. Morris, M. Cox, M. Aidoo, D. Kwiatowski, B. M. Greenwood, H. C. Whittle, A. V. S. Hill. Association of malaria parasite population structure, HLA and immunological antagonism. — *Science* 279 (1998), lk 1173–1177; samuti A. Hill, isiklik infovahetus.

¹⁰²G. B. Pier *et al.* *Salmonella typhi* uses CFTR to enter intestinal epithelial cells. — *Nature* 393 (1998), lk 79–82.

kuhu te ka vaatate, näivad geneetilise mitmekesisuse põhjused olevat mingil moel seotud nakkushaigustega.¹⁰³

Me oleme puudutanud üksnes selle teema pealispinda. Meie esivanemaid vaevanud suured mineviku epideemiad — katk, leetrid, rüüged, tüüfus, gripp, süüfilis, kõhutüüfus, tuulerüüged ja teised — on jätnud jälje ka meie geenidesse. Resistentuse taganud mutatsioonidel oli edu, kuid see resistentsus ei tulnud kätte tasuta, kusjuures makstav hind võis olla üsna karm (sirprakuline aneemia) või ka üksnes teoreetiline (võimetus vereülekanDEL vastu võtta vale grupi verd).

On tõsi, et kuni viimase ajani oli arstidel kombeks nakkushaiguste tähtsust alahinnata. Paljudes haigustes, mille põhjuseks on tavaliselt peetud keskkonnatingimusi, tegevusala, söömisharjumusi või lihtsalt juhust, on nüüd hakatud ära tunda vähetuntud viiruste või bakterite krooniliste nakkuste kõrvalnähte. Kõige tähelepanuväärsem haigus on selles suhtes maohaavand. Mitu ravimifirmat on rikastunud tänu uutele ravimitele, mille eesmärk on võidelda haavandi sümptomitega, ehkki tegelikult oleks vaja ainult antibiootikume. Haavandeid põhjustab *Helicobacter pylori*, bakter, mis tavaliselt omandatakse lapsepõlves, mitte aga rammusa toidu, ängistuse või õnnetuse tagajärjel. Samuti on palju sellist, mis viitab veenvalt seosele südamehaiguste ja klamüüdia ehk herpesviiruse nakkuste vahel, mitmesuguste artriidivormide ja mitmesuguste viiruste vahel ning isegi depressiooni või skisofreenia ja ühe harvaesineva ajuviiruse vahel, mida nimetatakse Borna haiguse viiruseks ning mis tavaliselt nakatab hobuseid ja kasse. Mõned neist seostest võivad osutada valejälgedeks ja mõnel juhul võib pigem haigus ligi meelitada mikroobi kui vastupidi. Aga on tõestatud fakt, et inimeste geneetiline resistentsus selliste asjade suhtes nagu südamehaigused varieerub. Võimalik, et need geneetilised variandid on omakorda seotud resistentsusega nakkustele.¹⁰⁴

Teatud mõttes on genoom kirjalik ülevaade meie minevikuhaigustest, iga inimese ja rassi meditsiiniline piibel. O-vere-grupi domineerimine indiaanlaste hulgas võib viidata tõsiasjale, et koolera ja teised kõhulahtisuse vormid, mis on ülerah-

¹⁰³A. V. S. Hill. Genetics of infectious disease resistance. — *Current Opinion in Genetics and Development* 6 (1996), lk 348–353.

¹⁰⁴M. Ridley. *Disease*. London: Phoenix, 1997.

vastatuse ja antisanitaarsete oludega seostatud haigused, panid end läänepoolkera uusasustatud kontinentidel maksma alles suhteliselt hilisel ajal. Aga üks olnud ju koolera enne 1830. aastaid, mil ta ootamatult Euroopasse, mõlemasse Ameerikasse ja Aafrikasse levis, harvaesinev haigus, mille levik piirdus tõenäoliselt Gangese deltaga. Meil on vaja paremat selgitust geeni 0-variandi mõistatuslikule ülekaalule indiaanlaste seas, eriti kui arvestada tõsiasja, et Põhja-Ameerika vanade Kolumbuse-eelsete muumiate veri näib olevat sageli kuulunud A- või B-gruppi. Tundub peaaegu, nagu oleks mingi teistsugune, läänepoolkerale ainuomane valikusurve A- ja B-geenid kiiresti välja suretanud. On vihjeid, et selle põhjuseks võib olla süüfilis, haigus, mis näib olevat Ameerika päritolu (meditsiiniajaloo ringkondades käivad selle üle endiselt ägedad vaidlused, kuid fakt jääb faktiks, et 1492. aastale eelnenud ajast pärinevate Põhja-Ameerika skelettide juurest on leitud süüfilisest tingitud haiguslikke muutusi, mida selle aja Euroopa skelettide juurest leitud ei ole). Geeni 0-variantiga inimesed näivad olevat süüfilisele vähem vastuvõtlikud kui teiste veregruppidega inimesed.¹⁰⁵

(Järgneb)

¹⁰⁵L. L. Cavalli-Sforza, F. Cavalli-Sforza. *The great human diasporas*. Reading, Mass.: Addison Wesley, 1995.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,
ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

• mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris
— selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik
viitenumber (tel. 07423050 või e-post akadeemia@akad.ee)

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- telefonitsi — helistades numbril 06408597 (Kirilind)
- ajakirjanduslevi punktides, postimajades jm.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050
või e-post akadeemia@akad.ee.

Toimetuses müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

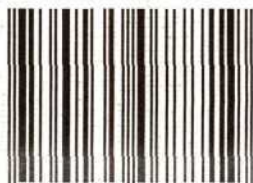
CONTENTS

Philosophy in Estonia: A metaencyclopedia presentation	1579
<i>Eduard Parhomenko</i>	
When and from where did the German merchant come to Livonia?	1588
<i>Ivar Leimus</i>	
Impressions of St. Petersburg and Estonia from 1917/1918: After a	1606
diary <i>Andreas von Antropoff</i>	
Language <i>Hermann Hesse</i>	1658
A methodological short story <i>Hermann Broch</i>	1664
Does biological diversity need biosystematics?: On the necessity of	1681
the Estonian National Museum of Nature <i>Urmas Kõljalg</i>	
Why do we need biodiversity? <i>Urmas Tartes</i>	1690
Afghanistan and the Afghans <i>Ott Kurs</i>	1699
The Cathars. II <i>Malcolm Lambert</i>	1712
<i>Review</i> : A novel on the emergence of the idea of independent	1750
Estonia. Lehte Hainsalu. <i>Kellakuuljad: Ahelromaan</i> . Tallinn:	
Eesti Raamat, 2001. 448 pp. <i>Oskar Kruus</i>	
Abstracts	1756
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. V	1767
<i>Matt Ridley</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719